OYA SENCER

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI

DOĞUŞU VE YAPISI



55

OYA SENCER - TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI

OYA SENCER

HABORA KİTABEVİ YAYINLARI : 55

Bu eser 1969 yılında ÖZ— GÖR Matbaasında
dizilmiş HAŞMET Matbaasında basılmıştır.

OYA SENCER

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI

— Doğuşu ve Yapısı —

HABORA KİTABEVİ

Nuruosmaniye Caddesi Atasaray Kat : 1, No : 106
CAĞALOĞLU — İSTANBUL

Bu araştırma bir Doktora çalışması olarak hazırlandı. Bilimsel özgürlüğün yuvası olması gereken Üniversite'de her konuda araştırma yapılabileceği sanılmıştı. «Aman bu konuyu alma, Doktoran tehlikeye girer» diyenler çıkmıştı o zamanlar... Doktoram tehlikeye girdi, iki defa reddedildi, Üniversite'den ayrılmak mecburiyetinde kaldım. Yine de bu araştırmayı yapmış olmaktan ve sosyal tarihimizin bir bölümüne benden sonraki araştırıcıların yararlanabileceği bazı belgeler ve küçük bir katkı getirmekten mutluluk duyuyorum.

Bilimsel bir çalışma olduğuna göre, «Türk İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı» her türlü bilimsel eleştiriye, tartışmaya açıktır. Hiç bir bilimsel eserin yanlışsız olduğu iddia edilemez. Mutlaka, bu iddiasız araştırmanın da yanlışları, eksikleri vardır ve bu yanlışlar, eksikler iyi niyetli, objektif, bilimsel eleştirilerin ışığında düzeltilecektir. Ancak eserin bir doktora tezi olarak reddi, ve eser hakkında çıkarılan maksatlı dedikodular bu konu üzerinde kısaca durmayı gerektirmekte, Türkiye'de, hatta Üniversitelerimizde bilimsel havadan henüz ne kadar uzak bulunulduğunu ve kişilerin kapris ve sübjektif hükümlerinin nelere yol açabildiklerini kanıtlamaktadır.

Türk İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı konulu doktora tezi iki yılda, kitaplıklar dolaşılarak, kişilerin bilgisine başvurularak, eski kaynaklardan imkânlar oranında yararlanılarak hazırlandı. Bir doktora tezinin sahip olması gereken özellikler, tezin konusuna yenilik getirmesi ve kaynakları iyi kullanmış olması, konu hakkında bir sonuca varmasıdır. Tez, Sosyoloji kürsüsünde hazırlanmaktaydı. Kürsüdeki her iki profesör de tezin hazırlanması sırasında, tezin gidişi hakkında bilgi sahibi durumundaydılar. Araştırma bittiği zaman, tez önce yönetici Profesör Nurettin Şazi Kösemihal'e okunmuş ve tasvibi alındıktan sonra diğer pro-

fesöre de incelettirilmiştir. Bu profesör tezi hazırlayanı tebrik etmiş, eserin kaynak eser olacağını söylemiştir. Ne var ki tez resmen Dekanlığa teslim edildikten sonra, Prof. Kösemihal teze Pekiyi derece teklif ederken, kürsüdeki diğer profesör hiçbir gerekçe göstermeden raportörlükten çekilmiştir. Bunun sonucunda yerine tayin edilen raportör de teze Pekiyi derece vermiş ve iki Pekiyi raporla Profesörler kuruluna gelen tez burada yine gerekçe gösterilmeden reddedilmiştir. Kulaktan kulağa yayılan haberler, tezin konusunun, hazırlayanın siyasal eğilimlerinin sakıncalı bulunduğu ve kürsüdeki raportörlükten çekilmiş profesörün tez aleyhinde, tezi katı doktriner olmakla suçlayan kulisler yaptığı yolundadır. İşin ilginç yanı, bu türden bir olayın Fakültede ilk defa meydana gelmesidir.

Tezin ilk defa reddedilmesinden sonra geçen zaman, tezi hazırlayanın kişiliği, saklamaya lüzum görmediği fikirleri, kürsü içi ve kürsü dışı kaprisler yüzünden bütünüyle aleyhde işlemiştir. Tez ikinci defa Kurula geldiğinde yöneticinin yine Pekiyi dereceli raporuna ve aday lehindeki çeşitli konuşmalara rağmen yine reddedilmiştir. Bu defaki red olayında en önemli faktör şüphesiz ki, bu defa kendisinden rapor istenmemiş olan ve bir yıl önce rapor vermekten kaçınmış bulunan Kürsüdeki diğer profesörün kendisinden sorulmadığı halde hazırladığı uzun rapordur. En yüksek bilim yeri olan Üniversitelerimizde, kişilerin nasıl bulanık suda balık avlıyarak, yetişen gençleri harcayabildiklerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Rapor adeta bir ihbarla başlamaktadır: Bu kadar dogmatik bir marxismin bu gün Rusya'da bile bırakıldığı ihbarıyla. Bu kadarı bile Kurulda tereddütler yaratmak için yeterlidir. Oysa Araştırma okunduğunda görüleceği gibi, daha çok bir sosyal tarih araştırması olan eserde böyle bir iz bulmak imkânı yoktur. (Kaldı ki tutarlı ve bilimsel oldukça hür bir Üniversite'de bu da suç değildir.)

Daha sonra rapor, Doktora ile ilgisi olmayan eleştirilerle devam etmektedir. Araştırıcıya önce söylemediği şeyler söyletilmekte sonra da bunlar eleştirilmektedir. Bütün eleştiriler haklı bile olsa neden bu sayın profesör 8 yıldan beri tanıdığı ve yakın zamanlara kadar çok iyi ilişkiler içinde bulunduğu asistanına bu eleştirileri daha önce yöneltmemiş, tez kendisine okunduğu za-

man, tebrik edeceği yerde neden kusurlarını göstermemiştir. Görüldüğü gibi, amaç mutlaka yıkıcı olmak ve kürsüde tehlike olarak görmeğe başladığı asistanı kürsüden uzaklaştırmaktır. Kurulda okuduğu raporunda aday için sık sık kullandığı şımarık, gafil, megaloman gibi sözler raporun bilimselliğinin (!) iyi bir belirtisidir. Aynı profesör hakkında, 5 yıl önce, yine benzer oyunlarla kürsüden uzaklaştırdığı iki asistanın yayınladıkları, profesörün sayısı zaten pek az olan eserlerinin bilimsel yetersizliğini ve nasıl yanlışlarla dolu olduğunu gösteren kitap üzerine tahkikat açılmış, ancak bir sonuca varmadan unutulmuştur. Profesör, kitaptaki iddialara cevap dahi verememiş kitabı piyasadan toplatmakla uğraşmıştır. Cevap verememiştir, çünkü verilecek cevabı yoktur. Verebildiği tek cevap asistanlar hakkında türlü ithamlar uydurmak ve çevresindekileri (-ki bu satırların yazarı da o zaman öğrenci olarak bunlardan biridir-) aldatmak olmuştur. Bu gün aynı profesör aynı oyunu bir başka asistana farklı biçimde oynamakta ve bilimsel yetersizliği hakkında tahkikat açılmış bir kişi olarak halâ Üniversitede derslerine ve oyunlarına devam etmektedir. İşin acı olan yanı, olayın Üniversitenin kendi kendini kontrol edebilen, otokritik yapabilen bir kurum olmadığı kuşkusunu uyandırmasıdır.

İşte elinizdeki kitabın böyle bir macerası var. Biraz da türlü dedikodulara cevap olsun diye yayınlanıyor. Yanlışları var, eksikleri var... Her bilimsel eser gibi, belki daha da fazla ... Bu konuda iyi niyetli, objektif görüşlü okuyucu karar verecektir. Onun kararı bizce, kişisel komplekslerine göre karar veren bilim adamının görüşünden çok daha değerli olacaktır.

Bu araştırma bir Doktora çalışması olarak hazırlandı. Güvenle, içtenlikle, inançla... Kişiler onu kendi kaprislerine, küçük oyunlarına, kliklerine alet ettiler; bilimselliği, amacı, niteliği arada unutuldu. Şimdi bu çalışma konuyla ilgilenenlerin eleştirisine sunuluyor... Yine güvenle, yine inançla, yine umutla ve eleştirilere açık olarak...

OYA SENCER

Mutlu yarınlar için birlikte savaşacağımız tüm öğrenci arkadaşlarıma.

OYA SENCER

TÜRK İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU ve YAPISI

GİRİŞ

İşçi ve işçi sınıfı kavramı:

Konuya girmeden önce, anlam kaymalarını önlemek ve araştırma alanını kesinlikle belirleyebilmek için «işçi ve «işçi sınıfı» kavramlarını açıklamak yararlı olacaktır.

İşçi, «iş yapan» anlamında kullanıldığına göre, çalışan, bir iş gören her insan işçi sayılabilir. Yalnız, dünyaya geldiği ve belli bir yaşa ulaştığı andan beri çalışmak zorunda kalmış olan «işçi insan» ın, çalışma koşulları ve yaşama biçimi, çağlara ve ülkelere göre büyük değişiklikler göstermiştir. Bu değişiklikler, aynı zamanda «işçi kelimesinin tarih boyunca kazandığı anlamları da belirleyecektir.

Özel mülkiyetin gelişmediği ve henüz çalışanlarla çalıştıranlar arasında bir sınıf ayırımının belirmedi-

ği insanlığın ilk çağlarında, (1) her insanın bir işçi insan olduğu söylenebilir. Gerçekten de insanlığın bu genç dönemlerinde insanlar, çeşitli ihtiyaçlarını sağlayabilmek üzere çalışmak zorunda kalmışlardır. Zamanla sosyal ve ekonomik koşulların değişmesi özel mülkiyetin kurulmasına yol açmış, böylelikle «hiç bir iç çatışma tanımayan bir toplumdan» (2) «varlığının ekonomik koşulları yüzünden, hür insanlar ve köleler, zengin sömürücüler ve fakir sömürülenler kümelerine ayrılmış yeni bir toplum türü meydana gelmiştir.» (3)

Bu yeni toplumda, çalışan insan artık bir başkası için çalışmaktadır. İşçi kavramındaki ilk büyük değişiklik ve kavrama anlamını veren olay, bu ayrılma olmuştur.

«İlk çağlarda, hemen bütün ülkelerde çalışma hür insanlar için bir zül kabul edilmiştir. Üretim esirler veya halkın aşağı sayılan kategorileri tarafından yapılmıştır. (4) Genellikle köle adını alan bu tabakalar hür olmayan işçilerdir. Ortaçağın yeni sosyal ve ekonomik koşulları çalışanlar sınıfı olarak «serf»

---

(1) Özel mülkiyet öncesi sınıfsız toplumun varlığı sosyalist düşünürler yanında Adam Smith'in de Milletlerin Zenginliği kitabında kabul ettiği bir varsayımdır. The Wealth of Nations: Kitap 1, bölüm 8, s: 57

(2) Engels'in Lewis H. Morgan'ın verilerine dayanarak yazdığı «Ailenin, özel mülkiyetin ve Devletin kökeni» adlı kitap bu çağlar üzerine bir denemedir.

(3) F. Engels: L, Origine de la Famille, de la Propriété Privée et de L'Etat s: 272

(4) Cahit Talas: İçtimaî İktisat, s: 7

leri ortaya çıkarmıştır. Toprağa ve toprak sahibine bağlı olan serfler, bağımlı tarım işçileridir. Yine ortaçağ sonlarına doğru şehirlerin kurulması, şehirlerde ticaret ve sanatların gelişmesiyle, loncalar içinde teşkilâtlanmış çırak, kalfa ve ustalardan meydana gelen yeni bir çalışanlar kümesi belirmiştir. Şehirlerdeki ticaret burjuvazisinin, 12. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar gittikçe gelişmesi, bunların lonca teşkilatının çerçevesini kırarak, kökü 13. yüzyıla kadar giden çeşitli küçük endüstri (manufacture) kurmalarına ve buralarda çeşitli koşullarla gündelikçi işçiler çalıştırmaya başlamalarına yol açmıştır. Böylelikle de günümüzdeki anlamıyla işçi yavaş yavaş doğmaya başlamıştır. Yalnız, 13. ve 14. yüzyıllarda, bu işçiler, çalışan tüm nüfusa oranla azınlıktadırlar. İşçilerin sayıca çoğalmaları bütün 15, 16 ve 17. yüzyıl boyunca sürer. 17. yüzyılın «manufacture» endüstrisi bu kütlenin daha da artmasına yol açar. 18. yüzyılın ikinci yarısında Endüstri Devrimi adını alan olay meydana geldiğinde, artık bu kütle bir sınıf olmanın koşullarını içinde taşımaktadır.

Şimdi, tarihin başlangıcından beri «işçi insan» ın, ve hangi çağda ve ülkede olursa olsun «işçi» lerin ortak niteliğini, sonra da bu günkü anlamda «kapitalist düzenin yaratmış olduğu işçinin özelliklerini ortaya koymaya çalışalım.

İnsanlığın doğuşundan bu yana, ister sınıfsız bir toplumun malı, ister köle, ister çırak, ister kapitalist düzenin işçisi olsun, çalışan işçi insanların ortak nitelikleri «üretici olmak ya da üretim için do-

laylı olarak gerekli bir eylemde bulunmaktır». İşçi bu niteliğiyle diğer çalışan kümelerden ayrılır. Kapitalist düzenin yarattığı, bu günkü anlamda işçi ise, kendisinden önceki işçilerden kesin bir biçimde ayrılır. Bu yeni işçi tipini şöyle tanımlıyabiliriz: «İşçi, kendisi üretim araçlarına sahip olmayan, başkalarının üretim araçlarıyla çalışan ve hür bir anlaşma ile, sermaye sahibine emeğini satarak yaşayan kişidir. (1) Bu tanımın açıklamasına geçmeden önce, çalışmamızın tümüyle bu tür işçilere özgü olduğunu ve bundan sonra, işçi kelimesini kullanırken yukardaki anlamda kullanacağımızı belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca çalışmamızın konusu, bu türden işçilerin yalnız endüstri ve Osmanlı İmparatorluğundaki önemleri gözönüne alınarak, ulaşım ve haberleşme kollarından çalışan kümesidir.

Aşağıya aktardığımız parça «işçi» tanımımızı açıklamaktadır. «İş gücünü, sahibinin mal olarak satabilmesi için, bu kimsenin kendi iş gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, yani kendi çalışma sağlayan gücünün, kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gereklidir.» (2) Para sahibinin, iş gücünü piyasada mal olarak bulabilmesinin ikinci temel şartı şudur: «İş gücü sahibi, kendisinde kendi iş gücünü maddîleştirdiği malları satabilecek durumda olmayıp, ancak kendi varlığında mevcut olan işgücünü mal olarak arz etmek zorunda olmalıdır.

(1) Bu işçi tanımı ancak kapitalist bir düzende geçerlidir. Tam anlamıyla sosyalist bir düzende, hiç değilse teorik olarak işçi üretim araçlarının sahibi sayılır.

(2) K. Marx: Kapital, Cilt 1, Kitap 2, s: 42

Bir kimsenin kendi iş gücünden başka mallar satabilmesi için tabiîdir ki, bu kimsenin üretim araçlarına, örneğin hammaddelere, iş araç ve gereçlerine vd. ye sahip olması gereklidir.» (1) Demek ki bu kimse, mal olarak kendi iş gücü üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabilmelidir. Kendi iş gücüne gerçeklik verebilmek için gerekli olan herşeyden yoksun bulunmalıdır. (2)

Şu halde, hür insanların yaşadığı bir toplumda emekle üretim araçları birbirinden ayrıldığı andan, yani işçilerin üretim araçlarının mülkiyetini kaybederek, başkalarının üretim araçları üzerinde, emeklerini satarak geçinmeğe başladıkları andan itibaren «işçi» ortaya çıkar. Gerçek anlamda işçi sayılabilmesi için üretim araçlarından kopmuş bu insanın aynı zamanda hür bir insan olması da gerekir. Yani hiç bir başka kişi veya ekonomik örgütle bağımlılık ilişkileri içinde bulunmamalıdır. Bu ayrılmanın ve özgürleşmenin söz konusu olduğu her yerde işçi doğuyor demektir. Emek, üretim araçları ayrılması, ilerde de görüleceği gibi, kapitalizmin yarattığı bir olaydır. Ancak kapitalist üretim biçimi, üretim araçlarının sermaye sahibinin elinde toplanmasına yol açarak işçiyi yani emeği, bu araçlardan ayırır. Kapitalist sistem; işçilerle, bunların kendi emeklerinin gerçekleşme koşullarını teşkil eden şeylerin mülkiyeti arasında tam bir kopma ve ayrılma meydana gelmesini gerektirir. Kapitalist üretim kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gel-

(1) K. Marx: Kapital, Cilt 1, Kitap 2, s: 43
(2) K. Marx: Kapital, Cilt 1, Kitap 2, s: 43

mez, sadece böyle bir kopma ve ayrılmayı devam ettirmekle kalmaz, bunu gittikçe büyüyen bir ölçüde sağlar. Bu itibarla, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, işçiyi kendi üretim araçlarının mülkiyetinden koparıp ayıran süreçten başka bir şey olamaz. Bu bir yandan toplumsal tüketim ve üretim araçlarını sermayeye dönüştüren, öte yandan doğrudan doğruya üretici olan kimseleri, üretici işçi durumuna sokan bir süreçtir.

İşçi Sınıfı :

Bir yandan kapitalizmin geilşmesi emek - üretim araçları ayrılmasına ve iş gücünün özgürleşmesine hız kazandırırken, öte yandan endüstri alanında yeni buluşların sonucu olarak makinelerin kullanılmaya başlamasıyla endüstriel üretim birden gelişmiş, 18. yüzyılın ikinci yarısı İngiltere'de «manufacture» endüstrisinden «machinofacture» e geçiş dönemi olmuştur. Bunun sonucunda, önce İngiltere'de başlamak üzere Endüstri Devrimi adı verilen büyük gelişme meydana gelmiştir. (1) Bu önemli olay, ya da olaylar bütünü, yalnız endüstriyi ve endüstri çevrelerini değil, Avrupa'nın bütün hayatını, düşüncesini, sosyal, ekonomik, politik koşullarını değiştirmiş, bu arada işçilerde de büyük değişiklikler olmuştur .İşçi sayısı artmış, dönemin egemen doktrini liberalizmin etkisiyle işçiler kötü ve sefil yaşama koşulları içine itilmiş, sömürme her türlü müdahalenin yokluğu yüzünden görülmemiş bir de-

(1) Bu olaya Endüstri Devrimi adını ilk olarak Arnold Toynbee, 1884'de ölümünden sonra yayınlanan aynı adlı kitabında vermiştir. Terim, bu gün klasikleşmiştir.

receye ulaşmış, bu koşulların ve endüstri devriminin sonucu olan fabrika hayatının etkisiyle, işçiler bilinçlenmişler, kadını erkeği, çoluk çocuklarıyla, kendilerine özgü ve diğer insanlardan ayrı koşullar içinde bulunduklarını görmüşlerdir. Bu bilinçlenme ve işçilerin sayıca artışıyla birlikte Avrupa'da ana sınıflardan biri olarak İşçi Sınıfından söz edilmeğe başlanmıştır. «Artık sermaye ve iş birbirinden bütünüyle ayrılmış ve endüstrileşmenin gelişmesiyle birlikte yeni bir sınıf doğmuştur.» (1) Ezilen ve sömürülen bir sınıf olarak doğan işçi sınıfının, zamanla bu sömürünün bilincine varması ve mahkûm olduğu ağır yaşama ve çalışma koşulları, onu çeşitli ayaklanmalara ve hareketlere itmiştir. 19. yüzyıl tarihi bu türden ayaklanmalarla doludur. Öte yandan işçi sınıfı, ekonomistleri ve düşünürleri de etkileyerek, işçileri ezen liberal doktrinin karşısına, işçi sınıfının doktrini olan sosyalist doktrinin çıkmasına yol açmıştır. Sosyalist doktrinin, özü gereği, 19. yüzyıldan sonra tek devrimci sınıf olarak belirlediği işçi sınıfı; verdiği savaşlarla, gerçekten de liberal ekonomik düzeni sürdüren ülkelerde bu sistemin yeniden gözden geçirilmesini ve işçiler yararına kanunlar çıkarılmasını ;uzun süreler yasaklanmış olan işçi birliklerinin, sendikaların güç kazanmasını sağlarken, bazı ülkelerde de devrimlerle politik iktidarı ele geçirmiştir.

Günümüzde de işçi sınıfı ve bu sınıfın getirdiği ekonomik, sosyal ve politik sorunlar en önemli ve en çok tartışılan sorunlar olarak kalmaktadır.

---

(1) C. Talas, A. g. y. s: 19

BATI'DA İŞÇİ SINIFINI DOĞURAN SOSYO-EKONOMİK YAPIYLA TÜRK TOPLUMUNUN SOSYO-EKONOMİK YAPISI ARASINDA KISA BİR KARŞILAŞTIRMA

Osmanlı İmparatorluğu çerçevesi içinde doğan ve gelişmeye başlayan Türk işçi sınıfının kendine özgü yapı ve doğrultusunu daha iyi belirleyebilmek için, işçi sınıfının Batı'daki doğuş ve gelişmesine bir göz atmak yararlı olacaktır.

a) Batı'da İşçi Sınıfının Kökü ve Doğuşu :

İşçi ve işçi sınıfının çekirdeğinin, emekle üretim araçlarının birbirinden ayrılmasının gerçekleştiği ve emeğin özgürleştiği yerlerde aranması gerektiği belirtilmişti. Bu ayrılma ilk defa ne zaman, hangi koşullar altında meydana gelmiştir? Bunu açıklayabilmek için Avrupa'nın ekonomik gelişme çizgisini kısaca hatırlamak gerekecektir.

Emekçiyi üretim araçlarından ayıran gelişmenin kökleri ortaçağa, 13. yüzyıl sonlarına kadar gider. 13. yüzyıl, şehirlerin güç kazandığı ve ticaretle uğraşan şehirli sınıfın, «burjuvaların», bazı ekonomik imkânlar elde ettikleri bir yüzyıldır. Ticaretin sınır-

ları ve hacmi genişlemiş, buna bağlı olarak, üretimin artması bir gerekim olmuştur. Hür zenaatkâr'ın, lonca sistemi içinde, ya da lonca egemenliğinin görülmediği yerlerde tümüyle bağımsız olarak çalışması, gittikçe artan mal istemine cevap veremez hâle girmiştir. Bu ekonomik zorunluluk burjuvaların ekonomik istekleriyle birleşince hem ortaçağ lonca örgütünün sınırları zorlanmaya başlamış, hem de lonca örgütü dışında kalan yeni bir endüstriel üretim biçimi doğmuştur. Bu ekonomik ve endüstriel gelişmeyi sağlayan hareket ettirici güç Batı feodal üretim biçiminin iç dinamiğinin, kapitalizme geçişe elverişli olmasıdır. Bu evrim, sınıfsal yapıda burjuvanın, yani ilk şehirli aracı sınıfın ekonomik eylemiyle gerçeleşir. Aracı sınıf artan üretim isteğine cevap verilebilmesini sağlamak üzere küçük zenaatkârı malî bakımdan desteklemeğe başlamış, ticaretten elde ettiği serveti üretimin arttırılması için kullanmıştır. Bu malî destekleme ne kadar güçlü olursa, zenaatkârın tüccara yani mal sahibine bağlılığı da o kadar artmıştır. Bu durum iki sonuç yaratmıştır: Zenaatkârlardan bir kısmı tüccara borçlanarak üretim araçlarından büsbütün ayrılıp emeklerini tüccara satmaya başlarken, diğer bir kısmı zenginleşerek yanlarında gündelikçiler çalıştırmaya başlamışlar ve işveren durumuna geçmişlerdir. Demek ki emekle üretim araçları arasındaki ilk ayrılmanın kökleri 14. yüzyıllara rastlamaktadır. Ama henüz korporasyonların (loncaların) çerçevesinin tam anlamıyla aşılmadığını da eklemek gerekir.

Doğmakta olan, üretim araçlarından ayrılmış işçilerin bir kısmı lonca örgütü geleneğinden gelmektedir. Bu bakımdan ortaçağ lonca örgütünün yapısı üzerinde kısaca durmak gerekir. «Kökleri ne olursa olsun loncalar kamuca düzenlenen meslek birlikleri olma doğrultusuna girmişler, uğraştıkları iş üzerinde tekel kuran ayrıcalı kümeler haline gelmişler, ama bir yandan da Belediye veya Şehir denetimi altında bulundurularak, şehir veya krala para ya da hizmet şeklinde bir vergi ödemişlerdir.» (1) «Lonca kuralları, loncaya bağlı kimselerin diğer gruplarla olan ilişkilerini düzenler. Loncalara rengini veren özellik çok geniş bir himayeciliktir. Grup, dışarda kalanların rekabetine; grup üyeleriyse aynı meslekten olanların yıkıcı ve haksız rekabetine karşı korunmuştur.» (2) «Loncalara girmek serbest ve kolay değildir. Mesleğe girmek isteyen bir gencin, 13. yüzyılda artık resmî bir nitelik kazanmış olan bir çıraklık döneminden geçmesi gerekir. Çıraklık öğretmenle öğrenci arasında lonca, şehir, hatta devletçe denetlenen bir sözleşmedir.» (3) Çırak gerekli dönemi başarıyla geçirdikten sonra bir çok sınavlara girer, kendisinden bir «şaheser» yaratması istenir ve eğer lonca kurallarının gerektirdiği kadar malî güç ve sermayeye sahipse ustalığa yükselir. Ustalığa yükselme kuralları 14 ve 15. yüzyıllardan sonra gittikçe daha sert bir hal almış ve özellikle maddî gerekimler ve

---

(1) ve (2) Herbert Heaton: Economic History of Europe, s: 212, 213

(3) Herbert Heaton: Economic History of Europe, s: 214

zengin ustaların, gençlerin kendilerine rakip olmalarını engelleme isteği gibi nedenlerle ağırlaştırılmıştır. Bu durum bir çok çırak ve kalfaların usta olarak kendi başlarına iş görmelerini engellemiş ve bunların büyük kısmının ustaların yanında gündelikle çalışan ve artık ustalığa yükselme umudunu tümüyle kaybetmiş gündelikçi işçiler durumuna düşmelerine yol açmıştır. Usta çırak arasındaki öğretmen öğrenci ilişkisi, bir işçi işveren ilişkisi şekline girmiştir.

Ustalarla işçiler arasında bir uçurumun meydana gelmesi ve ustalığa giden yolun kapalı olması, ücretli işçiler arasında, daha 13 - 14. yüzyıllarında bir sınıf bilincinin doğmasına ve birlikler kurulmasına yol açmıştır. Bu kalfa loncaları, işverenlere baskı yapmak istedikleri andan itibaren ustaların ve devletin baskısıyla karşılaşmışlardır... 13. yüzyılda, ücretlerin arttırılmasını istiyen Rouen'lı kalfalar tutuklanmıştır. 1290'de Ypres'de iş saatlerinin arttırılmasına karşı girişilen hareket aynı şekilde sonuçlanmıştır. 14. yüzyılda Floransa'da tekstil işçilerinin çeşitli hareketleri görülmektedir. 1378 - 1382 yılları boyunca bir çok Avrupa şehirlerinde ücretli işçiler politik ve ekonomik efendilerine karşı ayaklanma halindedirler.» (1)

Görüldüğü gibi, emekle üretim araçlarının ayrılması ve ücretli işçilerin doğuşunun köklerinden biri, lonca örgütünün ilk amaçlarından ayrılarak bozulmaya yüz tutmasında aranabilir ki, bu durum

(1) H. Heaton: A.g.y. s: 221 - 222

değişmekte olan ekonomik koşulların bir sonucudur. Ekonomik koşulların değişmesiyse burjuvaların başlattıkları ticaret gelişmesine başka bir deyişle kapitalizme geçiş olgusuna bağlıdır. Gerçekten 14 - 17. yüzyıllar «Ticaret Devrimi» yüzyıllarıdır. Bu devrimin, gittikçe artan mal ihtiyacını sağlamak üzere büyük endüstriel üretime doğru bir gidiş başlamış, bir yandan loncaların sınırları zorlanmış, öte yandan yeni üretim biçimleri aranmaya başlanmıştır. Loncalar, 15. yüzyıldan başlayarak tutucu, her türlü yeniliğe karşı duran, büyük endüstriel üretimi engelleyen birer örgüt halini almışlar ve yer yer önemlerini kaybetmişler, 17. ve 18. yüzyıllarda ise Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde resmen ortadan kaldırılmışlardır. Yukarda anlatıldığı gibi, 14. yüzyılda başlayan gelişmeye uygun olarak, lonca üyelerinin bir kısmı ücretli işçi durumuna, bir kısmı ise servet sahibi işveren durumuna girmiştir. Köklerinden biri, ortaçağ lonca sistemi içinde başlayan emek-üretim aracı ayrılmasında olan işçi sınıfının diğer kökü, yine ortaçağ sonlarına doğru, ticaret devrimi sırasında önem kazanan ve 17, 18 yüzyıl manüfaktür sistemi içinde süregelen başka bir endüstriel üretim biçiminde aranabilir. Bu üretim biçimi Almanya'da «verlagssystem», İngiltere'de «Putting out system» adını alan Türkçe'ye «eve iş verme» olarak aktarabileceğimiz biçimdir.

13, 14. yüzyılda, özellikle İtalya'nın büyük burjuvalarının ticaretle zenginleşmiş oldukları büyük ticaret şehirlerinde, dokuma ticaret ve endüstrisindeki yeni gelişmeler, endüstrinin lonca çerçevesini aşan

yeni bir biçimde örgütlenmesini gerektirmektedir. Dokuma, çorap, elbise dikimi, vd. gibi işlerde, iş, evlerinde çalışan işçilere dağıtılmakta, işin son aşaması, örneğin elbisenin çeşitli parçalarının birleştirilmesi tüccarın gösterdiği belli bir yerde tamamlanmaktadır. 1272'lere kadar Bolonya ve Lucca'nın ipek dokuma tezgâhlarında çok sayıda kadın ve çocuk işçilerin çalıştırdığı ilkel mekanik tezgâhlar kullanılmıştır. Yalnız çoğunlukla iş, toplu olarak değil de evlerde, yukarda anlatıldığı gibi parça parça yapılmaktadır. Böyle bir sistem sermaye ile emek arasındaki çatışmalara da imkân hazırlamaktadır.» (1)

Demek ki Batı'da işçi sınıfının iki tarihsel kökü vardır. Bu köklerden biri bozulan lonca örgütü, diğeriyse sermaye sahibinin evlerde gündelikle çalışan işçilere iş dağıtması yani «verglassystem»dir. Her iki kökten işçileri «işçi» tanımımız içine sokan özellik, bunların artık üretim araçlarından kopmaya başlamaları, özgür olmaları ve sermaye sahibine bağlı duruma gelmeleridir.

Ama, emekle üretim araçlarının büyük çapta ayrılmasını körükleyen güç, kapitalist üretim biçiminin gelişmesi ve 18. yüzyılda gerçek bir kapitalizme varılmasıdır. Baştan beri belirtmeğe çalıştığımız gibi, emekle üretim araçlarının birbirinden ayrılması ve buna bağlı olarak «işçi» tipinin doğması olayı kapitalist ekonomik ilişkilerin bir sonucudur.

---

(1) H. Heaton: A. g. y. s: 170 - 171

Batı'da, kapitalist üretim biçimini ve burjuva sınıfını doğuran itici güç Batı'nın sosyo-ekonomik yapısına içden bağlarla bağlıdır. Yani kapitalist üretim biçimine geçiş Batı'da tabiî ve zorunlu bir gelişmeyle olmuş, kapitalist üretim biçimi ve müteşebbis burjuva 17. yüzyılda manüfaktür biçiminde büyük endüstriyi kurmuş, 18. yüzyılda da yine tabiî bir gelişmeyle endüstri devrimi olayı meydana gelmiştir. İlk ataları 14. yüzyıla kadar giden Batı işçisi, 17. yüzyılda manüfaktür endüstrisi içinde sayıca çoğalmış, Endüstri devriminden sonra da büyük ve önemli bir kütle halinde ortaya çıkmıştır. Tarihsel köklerinin, ya da atalarının çözülen lonca örgütünden ve verlagssystem'den geldiğini gördüğümüz bu sınıfı asıl besleyen ve milyonlarca işçinin doğmasına yol açan ana kaynaksa, topraktan koparılan, toprağını bırakmaya mecbur tutulan köylülerdir. İngiltere'de 16. yüzyılda başlayan köylüyü topraksızlaştırma olayı, 18. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. İşsiz güçsüz, aç ve sefil bir şekilde şehirlere göç eden milyonlarca topraktan koparılmış köylü, her işi her şartla kabule hazır büyük bir işçi ordusu meydana getirmiş ve önce manüfaktür endüstrisi, sonra da büyük makine endüstrisinde, sefil ve yer yer insanlık dışı şartlarla çalıştırılmaya başlanmıştır. 18 ve 19. yüzyılların ana ekonomik doktrini olan liberal doktrin, devletin ekonomik hayat üzerindeki her türlü müdahale imkân ve yetkisini kaldırarak, işçilerin ve işçi ailelerin sefil durumlarını büsbütün arttırmıştır. İşte Batı işçisi bu ağır koşullar altında yavaş yavaş bilinçlenmiş, hareketlere girişmiş, örgütler kurmuş, haklarını elde

etme yoluna gitmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de 1880'lerden sonra, bazı sosyal siyaset tedbirlerinden yararlanma ve kapitalist düzene karşı direnme imkânını kendi bilinçli çabaları sonunda elde etmiştir. Ayrıca 19. yüzyılda çeşitli sosyalist doktrinler, işçi sınıfının artık önemli bir yer tutmaya başladığı bu yeni ekonomik düzen içinden tabiî bir biçimde ve gerçek sosyal temellere oturarak doğmuştur.

Görüldüğü gibi, Batı'da işçi sınıfının doğması ve gelişmesi belli bir tarihsel evrimin sonucudur. Burjuva sınıfının ortaya çıkışı, burjuvaların elinde ticaretin gelişmesi, endüstrinin ilerleyerek lonca örgütünün yıkılışını hazırlaması, manüfaktür endüstrisindeki büyük ilerleme ve Endüstri Devrimi bu tabiî evrimin aşamalarıdır. Burjuvazinin doğuşuyla birlikte servet birikimi olayı hızlanmış, kapitalizm emek üretim araçları ayrılmasını körüklemiş, modern işçi sınıfı doğmuştur. Batı'da bu sınıfı ve bu devrimi yaratan kendine özgü koşullar vardır. Bu koşulları Batı'nın ortaçağdan bu yana geçirdiği ekonomik gelişme hazırlamıştır. Tek bir cümleyle özetlemek istersek işçi sınıfının doğuşu Batı'nın kendi iç gelişmesinin ürünüdür. Bu bakımdan da sadece tabiî değil aynı zamanda zorunlu bir sosya-ekonomik olaydır.

b) Osmanlı İmparatorluğ unun Özel Sosyo-ekonomik koşulları

Acaba Osmanlı İmparatorluğu için de durum aynı mıdır?

Modern işçi sınıfını belirleyen ana niteliğin emek-üretim araçları ayrılığı olduğunu ve bu ayrılmanın belirdiği heryerde «ücretli işçi» sonraları da «işçi sınıfı» nın izlerine rastlandığını temellendirmeğe çalıştık. Türk işçi sınıfının doğuşundan söz ederken, sorulacak ilk soru, emek üretim araçları ayrılığının Osmanlı İmparatorluğunda ilk defa nerede, ne zaman ortaya çıktığıdır. İkinci olarak da bu işçilerin nereden geldikleri, köklerinin nerede olduğu sorusu sorulacaktır.

Bu soruların cevaplandırılabilmesi için, önce Osmanlı Devletinin yapısını gözden geçirmek ve bu yapının ne türden bir ekonomik gelişmeye yol açtığını göstermek gerekir. Gerçekte çok ayrı ve büyük bir araştırmanın ürünü olabilecek böyle bir sorun, konumuzun sınırlarını aştığından, burada ancak bazı ana noktalarıyla kısaca ele alınacaktır. Türk toplumunun tarihsel evrim şemasının Batı toplumunun evrim şemasına uyup uymadığı sorunu, özellikle son birkaç yılın, sosyal bilimler ve tarih alanında en çok tartışılan konularından biridir. Gerçekten de, bir feodal dönem yaşamış olan Batı toplumu, kapitalist ilişkilerin ve burjuvazinin doğmasına yol açan bir süreç geçirmiş, burjuvazi kapitalist birikimi sağlamış, bunun sonucunda endüstri devrimi gerçekleşebilmiştir. Oysa Osmanlı Devletinin tam anlamıyla Batı biçiminde bir feodal dönemden geçmediğini tarih belgeleri ortaya koymaktadır. Zaman zaman çözülmeler olmuşsa da Türk devletleri her zaman için merkezci devlet ge-

leneğine bağlı kalmışlardır. Merkezci otoriteden yoksun, hierarşik, bütünüyle feodal bir düzen ne Selçuklu ne de Osmanlı devletlerinin düzeni olmamıştır. Bu durumun sosyal ve ekonomik sebepleri konumuzun dışında kalmaktadır.

Feodal dönemin Batı biçiminde yaşanmamış olması Osmanlı toplumunun bundan sonraki tarihsel gelişmesini de etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'da henüz filizlenmeğe başlayan bir feodal düzenin yanında, Selçuklu'ların sağlam devlet örgütlerinin kalıntılarını bulmuş ve merkezci bir devlet anlayışıyla, bu örgütün bir parçası olan «timar sistemini», bütün fethettiği ülkelere de yayarak ve büyük özel mülkler zararına geliştirerek, bir Batı feodalitesi imkânlarını ortadan kaldırmıştır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda, Anadolu Selçuklularında ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğunda, bazı değişikliklerle süregelen toprak düzeninin ana özelliği, merkezci bir devlet otoritesinin varlığıdır. Bu toprak düzeni, «timar sistemi» adını alır. Timar sisteminin kökü, islâm'ın iktâ sistemine, yani komutanlara, fethettikleri toprakların bir kısmının görev karşılığında verilmesi olayına gider. İslâmî iktâ sistemi, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda, özellikle Vezir Nizam ül Mülk döneminde kurala bağlanmıştır. Nizam ül Mülk, çok geniş bir alana yayılmış ve yayılmakta olan İmparatorluğun yönetim ve ordu teşkilatı sorununu toprak düzeni ile birleştirerek ve ordu kuruluşunu ön plana alarak «askerî iktâ» sistemini kurmuştur. Topraklar bölünerek, görev karşılığında kumandan ve asker-

lere dağıtılmış ve bunlardan, aldıkları topraklara karşılık, her an Sultan'ın emrinde savaşa hazır olmaları ve belli bir sayıda askeri de savaşa hazır bulundurmaları istenmiştir. Burada önemli nokta toprağın görev karşılığı verilmiş olması ve kişiye değil göreve bağlı bulunmasıdır. Böyle bir düzende, hukukça, timar sahibinin toprakları üzerindeki köylüler de timar sahibinin mülkü ya da serf olmayıp ,hükümdarın tebaasıdır; kesin yasalarla, hiç değilse teorik olarak, her türlü haksız ve keyfî tasarruflara karşı korunmuştur. İşte kökünü bir yandan İslam iktâ sisteminde, bir yandan da Selçuklu'ların askerî iktâsında bulan Osmanlı Toprak düzeni, çok geniş alanlara yayılmış bir İmparatorluğun ordu ve yönetim düzenini olduğu kadar ekonomik hayatını da belirleyen bir toprak rejimi olmuştur. Her yana kol salmış bir yönetim örgütü ve vergi sistemi, ancak böyle bir rejimle mümkün olabilmiştir. Özel mülk topraklar, ağır ve dikkatli adımlarla devletleştirilerek mirî topraklar kategorisine sokulmuş, Fatih döneminde mülk toprakların timar haline getirilmesi genel bir nitelik kazanmış ve çoğunluk askerî olan çeşitli görevler karşılığında dağıtılmıştır. Timar sistemi, Osmanlı devletinin bir yandan güçlü bir orduya sahip olmasını ve bu ordunun hazineye yükleyeceği masraflardan kurtulmasını sağlamış, öte yandan, toprakların kontrol altına alınmasıyla, timarlı sipahilerin bağımsız birer derebeyi olarak belirmeleri bir süre engellenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun tarihsel evrimi bu çalışmanın çerçevesini aşan apayrı bir inceleme konusudur. Yalnız, konumuz açısından, 16. yüzyıldan

sonraki gelişmeye ana çizgileriyle dokunmak gerekir.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu, her alanda Batı'nın teknolojik ve ekonomik üstünlüğünden etkilenmeye başlamıştır. Kapitalist ilişkilere, burjuva sınıfının doğuşuna, sermaye birikimine ve bu sermayenin yatırımcı sermayeye dönüşmesine yol açan Batı Feodalitesinin gelişmesini ve kapitalist aşamaya geçilmesi karşısında, kendi iç yapısı gereği aynı gelişmeyi gösterememiş olan Osmanlı Devleti, bütün alt ve üst yapısıyla Batı'nın etkisinde kalmıştır.

Bunun ilk belirtisi; merkezci devletin çözülmesi, toprak rejiminin bozulması, özel mülk toprakların ve reayanın özel kişilerce sömürülmesi olayının güç kazanması, geleneksel sınıf yapısının değişmeye başlaması, Batı ile menfaat ilişkileri içinde olan bir özel toprak sahipleri, azınlık tüccar, tefeci sınıfın doğması olmuştur. (1) Öte yandan Avrupa'nın hızla gelişen «manufacture» endüstrisinin ürünleri İmparatorluk pazarlarını kaplamış, ülke bir ham madde ülkesi halini alırken, yerli kapitalist düzenin doğması, sistemin kendi iç dinamiği kadar bu dış ekonomik etkilerle de engellenmiştir. Osmanlı Devletinin, bir iç gelişmeyle kapitalist aşamaya geçememesi ve kapitalist ilişkilerin ancak yer yer, Batı etkisiyle doğması İmparatorluğun endüstriel

(1) Osmanlı İmparatorluğunun tarihsel evrimi konusundaki deneme niteliğindeki fikirlerimiz için bk: Oya Sencer: Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi.

gelişmesini ve 17. yüzyıldan sonraki evrimini etkileyecektir.

17 ve 18. yüzyıllara kadar Osmanlı İmparatorluğunun endüstri hayatına bir göz atacak olursak şöyle bir panorama ile karşılaşırız.

Daha 14. yüzyılda Türkiye maden ve madenî eşya ihracatı yapan, deri endüstrisinde Batı'dan ileri olan, Konya'dan başlamak üzere bütün Batı Anadolu'da büyük bir dokuma endüstrisi geliştiren bir ülkeydi. Gittikçe gelişen bu endüstriel hayat, devlet örgütü ve sosyo-ekonomik yapısı yüzünden, yukarda anlatılan nedenlerle, batının kapitalist bir ekonomik düzene girmeğe başladığı yüzyıllarda, kapitalist bir endüstri biçimine geçemiyor, lonca örgütü varlığını ve kısıtlayıcı hükümlerini sürdürüyordu. 16, 17 ve 18. yüzyıllara ait seyahatnameler, Osmanlı İmparatorluğunun bu dönemdeki ekonomik hayatı hakkında belgelerle doludur. Endüstri hayatının çağdaş Batı'dan hiç de geri kalmadığı 15 ve 16. yüzyıllar bir yana, 17. yüzyılda da İmparatorluğun hareketli bir endüstri hayatı vardır. 16. yüzyılın ortalarına doğru, Anadolu'da seyahat etmiş Fransız P. Belon, Bursa'nın ipek endüstrisi yüzünden büyük şöhret kazandığını anlatırken, her yıl 1000'den fazla deve ile Anadolu ve Suriye'den getirilen ipeklerin burada işlendiğini, iplik ve kumaş haline getirildiğini bildirmektedir. (1) Türk pamuklu, ipekli ve yünlü kumaşları, çuhaları, deri ve toprak eşya, silahlar haklı bir şöhret kazanmıştır.

(1) İslam Ansiklopedisi Bursa maddesi

«Hatta 1560 - 1618 yılları arasında Venedikli'ler bir kısım donanmalarının yapımını Osmanlı deniz tezgâhlarına sipariş ediyorlardı.» (1) Ankara da önemli bir endüstri merkeziydi. Özellikle dokuma endüstrisinde ilerlemiş ve tiftik keçisinin yününden dokunan sof kumaşlarıyla bütün dünyada ün kazanmıştı. Ankaralıların başlıca geçim kaynağı buydu. Bu dokumalar özellikle Avrupa'da aranırdı. Evliya Çelebi, Frenkler tarafından Avrupa'ya gönderilen tiftik keçilerinin, az zaman sonra adî keçi haline geldiklerini, hatta Engürü'den alınmış ipliklerle bile başka yerlerde sof yapılamadığını söyler. (2) Ankara'dan 1701'de ayrılan Pitton de Tournefort «Bu keçinin yapağı, iplik haline getirilmeden ihrac etmeğe müsaade yoktur, çünkü bu, işçilerin geçimini sağlar» (3) demektedir. Halı, kilim ve diğer dokuma endüstrisi İmparatorluğun pek çok bölgelerine yayılmıştır. Dericilik Ankara ve çevresinin ve Doğu Anadolu şehirlerinin ana endüstri kollarından biridir. Maden endüstrisi de Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde önem kazanmıştır. 15 ve 16. yüzyıllardan 18. yüzyıl sonlarına kadar İmparatorluğun en önemli gümüş, bakır, demir ve gühercile ocakları Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Argani, Kığı, Bilecik, Akdağ, Van, Erciş, Niğde, Kilisehisar, Malatya, Larende, Karaman, İçil, Maraş ve Kayseri'dedir. Rumeli'de en önemli maden ocakları Novo-

(1) İsmail Hüsrev Tökin: İktisadî ve İçtimaî Türkiye, Rakkamlarla Türkiye'de Sanayi, s: 4

(2) İslam Asiklopedisi Ankara maddesi

(3) P de Tournefort: Relation d'un Voyage au Levant, III, s: 334

berde, Seberniçe, Kıratova, Sidre kapısı, Rudnik, Kamengrad, Koçanya ve Taşoz'da bulunmaktadır.» (1) 18. yüzyılın sonlarında, İstanbul'daki meslek kollarının tam bir listesini veren Pouqueville'in listesinden bu meslekler arasında zenaatlerle ilgili olanlarını ele alacak olursak, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da başlıca taşçılar, camcılar, debbahlar, nalbantlar, ciltciler, sabuncular, mumcular, sicimciler, boyacılar, semerciler, kavukçular, kazancılar, mermerciler, kilitçiler, marangozlar, ipekçiler, ekmekçiler, kuyumcular, inşaatçılar, dokumacılar, kurdelacılar bulunduğunu görürüz. (2) Bu küçük zenaatkârlar, Türk, Ermeni, Yahudi, Rum, Arnavut'turlar. 18. yüzyıl sonlarında bile, Fransa, 1788 yılında Türkiye'den 2,3 milyon livre kıymetinde pamuklu bez ithal etmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin aynı yıllardaki dokuma ithalatı çok azdır. (3)

Bilindiği ve görüldüğü gibi, 17. yüzyıla kadar, Osmanlı İmparatorluğu küçük el endüstrisi alanında Batı'dan hiç de aşağı değildir. Hatta, «çeşitli belgelerden anlaşıldığına göre, 18. yüzyılın sonunda Osmanlı Endüstrisi henüz ciddi bir şekilde sarsılmamış bulunuyor, özellikle en önemli kolları olan pamuk, dokuma ve ipek durumunu koruyordu.» (4) Demek ki Osmanlı İmparatorluğunu kökünden sarsacak dış etkiler 17. yüzyıla kadar kendini bütün şiddetiyle duyurmamıştı. Batı ile İmparatorluk arasında-

(1) Ahmet Refik: Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, s: V
(2) F. C. H. L. Pouqueville: Voyage en Morée, à Costantinople... cilt II, s: 129 - 134
(3) ve (4) Ö. Celâl Sarç: Tanzimat ve Sanayiimiz, Tanzimat kitabı, s: 423

ki derin ekonomik farklılık, ancak Batı'da endüstrinin gelişmesi, endüstri devriminin yaklaşması ve gerçekleşmesi ile meydana çıkmış ve İmparatorluk zararına bir gelişme göstermiştir. Değişme 17. yüzyıl ortalarında başlamış, İmparatorluk pazarları birden Batı'dan gelen eşya ile dolmuştur. Bu olay, batının çok gelişmiş olan manüfaktür endüstrisinin ve ticaret kapitalizminin bir sonucudur. Batı'nın kapitalist burjuvası artık dış ticaret pazarları aramakta ve bu pazarları da, henüz küçük el endüstrisi çerçevesinde kalmış, kapital birikimini sağlamamış ve burjuva sınıfını yetiştirememiş ülkeler arasında, özellikle de öteden beri ticaret ilişkileri bulunan Osmanlı İmparatorluğunda bulmaktadır.
«Osmanlı egemen sınıfı, elinde bulunan topraktan gelme kapitali (1) büyük tarımsal işletmelere yatırmıyordu. Bu paralar daha çok, çeşitli devlet gelirlerinin ve tekellerinin satın alınmasına ve şehirde mülk edinmeğe ayrılıyordu. Egemen sınıfın eylem ve eğilimleri, ilk planda mümkün olduğu kadar yüksek gelirler elde etmeği amaç ediniyordu. Osmanlı egemen sınıfı için ilk maddî imkân kaynağı devletin kendisiydi. Bu sınıf devlet mekanizmasına gittikçe daha sıkı bağlarla bağlanmak istiyor, bunun sonucunda gittikçe güç kazanan bir bürokrasi doğuyor ve egemen sınıfı ekonomik hayatın gelişmesine en yabancı sınıf haline sokuyordu... Diğer büyük çağdaş devletlerde kapitalist üretim biçimi 16, 17 ve 18. yüzyıllarda feodal sınıfın bir kısmının burjuvalaşmasına yol açtığı ve devlet, feodal

(1) Bu, işe yatırılmış bir sermaye olmaktan çok bir naktî servettir.

özüne rağmen, yeni ilişkilerin gelişmesine büyük çapta yardımcı olduğu halde, Osmanlı İmparatorluğunda işler başka türlü gelişmişti.» (1) Egemen sınıf, yukarda gördüğümüz gibi, kapitalist ilişkilere geçemezken, Avrupa İmparatorluk üzerinde yavaş yavaş ekonomik egemenlik kurmaktadır. Eskiden Doğu'dan satın alınan malların, bu defa Avrupa'dan hem daha ucuz hem daha mükemmel olarak sağlanabilmesi, İmparatorluğun ihracat kapılarını kapadığı gibi, Avrupa ülkelerinin de her gün biraz daha iç pazarlara hakim olmasına yol açmıştır. Bu dönemlere ait ithalat ve ihracat çizelgeleri, işlenmiş mal ihracatı azalırken ithalatın nasıl artmakta olduğunu göstermeleri bakımından ilginçtir. Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını tutması, İmparatorluğun endüstri hayatına indirilmiş bir darbedir. Kapitalist birikimin yeteri kadar sağlanmamış olması (2), ticaret devriminden geçilmemesi ve büyük manüfaktür'e, daha sonra da makine endüstrisine geçişin sağlanamaması, İmparatorluk endüstrisinin Avrupa ürünleriyle rekabete girişebilmesini engellemektedir. Osmanlı İmparatorluğunda elverişli bir açık pazar bulan Batı endüstrisi ve tüccarları, 17. yüzyıldan başlayarak kapitallerini İmparatorlukta-

---

(1) N. Todorov: Sur quelques aspects du Passage du Feodalisme au Capitalisme...

(2) Todorov Rumeli'de küçük bir kapitalist birikim kabul ediyor. s: 123 - 124

ki bazı iş alanlarına çeşitli yollardan yatırmaya başlamışlardır bile. 18. yüzyıl başlarında, Tournefort'un Ankara'yı ziyaret ettiği sırada, burada bir çok Fransız ve Hollandalı ticaret adamı bulunmaktaydı. (1) 18. yüzyılda Ankara'daki ufak tefek ticaret Ermenilerin, halbuki ihracat ticareti İngiliz, Hollandalı ve Fransız tüccarların elindedir. (2)

19. yüzyıl başlarına kadar İmparatorluğun endüstri hayatına damgasını basan özellik, 17. yüzyıldan başlayarak kendisini duyuran, 18. yüzyılda artık iyice ortaya çıkan endüstriel gerilemedir. Yabancı kapitalistler, gerek sermaye sahibi gerekse aracı sınıf olarak ülkenin ekonomik hayatını ele geçirmeğe başlarken, küçük el sanatlarında gerileme görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun yabancı endüstri ürünleriyle rekabet edememesi, bir yandan ekonomik geriliğinin; öte yandan, Avrupa ülkelerinde yerli endüstrinin gelişebilmesi için koruma tedbirleri alınıp, ekonomik hayat, merkantilizmin genel kuralları içinde düzenlenirken, «İmparatorluğun bir serbest pazar olarak kalmasının, sonucudur.» (3) Bir yazarın dediği gibi «Manchester fabrikaları, siyah ve sarı insanların bir de müslümanların gömlekleriyle ayakta durmaktadır.» (4) Avrupa'nın makine endüstrisine geçişi sırasında, bu evrim sürecini geçirmemiş olan Türkiye'de, eski ya-

(1) İslam Ansiklopedisi Ankara maddesi ve C. Texier: s: 477
(2) Avram Galanti: Ankara Tarihi, s: 38
(3) Y. K. Tengirşek: Tanzimat devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti: Tanzimat, s: 297
(4) Y. K. Tengirşek: A. g. m. s: 297

pım biçimlerinin sürebilmesi için tek bir çare kalmaktadır: dışarıyla ekonomik ve siyasal her türlü ilişkiyi kesmek. Böyle bir durumsa, 19. yüzyıl başlarken artık mümkün değildir. Bu nedenle, «Avrupa kapitalizminin doğmasıyla birlikte eski Osmanlı endüstrisinin çökmesi tarihsel bir zorunluluktur.» (1) Buna kapitülasyonları, 19. yüzyıl başlarken ortaya çıkan yeni ihtiyaçları, yerli mallardan alınan yüksek iç vergi resimlerini de eklemek gerekir.

Yukarda açıklanmaya çalışılan süreç, eski endüstriel üretim biçimlerine darbe indirirken, lonca örgütünün de bundan etkilenmesi tabiîdir. Gerçekten de yabancı kapitalizmin hakim olmaya başladığı endüstri kollarından başlayarak, lonca örgütü de yavaş yavaş çökmeğe yüztutmuştur. Bu çöküş kendisini en çok ve erken dokuma endüstrisinde duyurmuştur.

19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun ana endüstri kolları a) Dokuma endüstrisi, b) Maden endüstrisi, c) yapı işleri endüstrisi, d) savaş ya da ordu endüstrisi, e) diğer küçük endüstri, şeklinde ayrılabilir. Bu kollar Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel endüstri kollarıdır. Bazı istisnalar dışında, 19. yüzyıla kadar bu endüstri kollarında işin genellikle esnaf loncaları içinde örgütlendiği düşünülür. Yalnız meseleyi biraz daha yakından incelemek konumuz açısından belki yararlı olabilir.

(1) Ö. Celal Sarç: A. g. y. s: 432

a) Dokuma Endüstrisi :

Bu endüstri kollarını tek tek kısaca ele alacak olursak dokuma endüstrisinin en eski ve en önemli kollardan biri olduğunu görürüz. İş, bu kolda da loncalar içinde örgütlenmiştir ve 16. yüzyıla gelene kadar örgüt bütün gücünü korumuş olmalıdır. 16. yüzyıldan sonra, Batı'nın kendini duyurmaya başlayan ekonomik etkisi ve İmparatorluğun endüstriel gerilemesi yavaş yavaş Batı'lı tüccarların Osmanlı İmparatorluğunun bazı dokuma endüstrisi merkezleriyle ilişkiler kurarak ve azınlıklardan yararlanarak ilkel ve küçük bir kapitalist ilişkiler düzeni yaratmalarına yol açmıştır. Esnaf teşkilatının büsbütün dışına çıkmamakla birlikte, önce Rumeli'de, sonra Bursa, Ankara gibi bazı Anadolu şehirlerinde ilk emek-üretim aracı ayrılığının 17. yüzyıldan itibaren doğmaya başladığı söylenebilir. Yalnız, bu emek üretim aracı ayrılığı, işçi tanımımıza uygun tipler yaratmakla birlikte bu tipler bir kapitalist büyük endüstri işçisi olmaktan uzak bulunmakta ve daha çok lonca teşkilatının, yediği darbelerin etkisiyle çözülmesinden doğan bozulmuş biçiminin belirtisi olmaktadır. Bu türlü, üretim araçlarını kaybetmiş ve işçileşmeğe başlamış lonca üyeleri dışında, ayrıca, İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu kesimlerindeki önemli dokuma endüstrisi merkezlerinde, Avrupa'da örneği görülen «verlagssystem» (eve iş verme) şeklinde çalışan kimselerin varlığı da söz konusudur. Özellikle, dışarıyla ilişkisi fazla olan ve yabancı tüccarların yerleştikleri Bursa, Ankara, Ege şehirlerinde bu türden bir iş düzeni kurulmuş ve İmparatorluğun farklı yapıda olan Rumeli kesimin-

de de ilk işçiler, yani ilk emek üretim aracı ayrılması 16 ve 17. yüzyıllarda doğmuş olmalıdır. Sermaye sahibi ustaların toplu olarak çalıştırdıkları işçilerin dışında, geleneksel ev dokuma endüstrisinin de ilkel bir kapitalist çerçeveye girmiş olması ve bir verlagssystem'in doğması mümkün görünmekte, bu türden bir endüstriel üretim biçiminin varlığını özellikle seyahatnamelerden alınan bilgiler ortaya koymaktadır.

Halı, kilim, altın ve gümüş işleme, kumaş dokuma, iplik bükme, vd. gibi dokuma endüstrisinin çeşitli kollarında, evlerdeki tezgâhlarda çalışan özellikle kadın ve genç kızların meydana getirdiği bir emekçi kütlenin varlığından söz edilebilir. Bunların meydana getirdikleri ürünler, parça başı hesabına göre aracı tüccar tarafından toplanmaktadır. 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyılda, Avrupalı kapitalistler ülkeye yerleştikten sonra özellikle halı ve kilim dokuma işinde bu türlü bir endüstriel üretim biçimi gelişmiştir. Ankara, Bursa, Edirne, Amasya vd. gibi dokuma endüstrisi merkezlerinde, evlerdeki dokuma tezgâhları şüphesiz büyük yer tutmuştur. Ankara'da 19. yüzyılın başında tiftik ve genel olarak dokuma endüstrisi gerilemeğe yüz tutmuşken bile, evlerde ve toplu işyerlerinde 1000 kadar dokuma tezgâhının çalışmakta olduğu ve 10.000 dokumacının bu işle uğraştığı bildirilmektedir. (1) Pamuklu dokuma işkolunda da yine 19. yüzyıl başlarında İşkodra'da 600, Tırnova'da 200 tezgâh bu-

(1) İslam Ansklopedisi Ankara maddesi

lunmakta (1), 17. yüzyılda bunların sayısının çok daha fazla olduğu sanılmaktadır.
Kısaca söyleyecek olursak, ücretli emek, yani üretim araçlarına sahip olmayan ilk işçilerin, 17. yüzyılda, lonca örgütünün yer yer dış etkilerle bozulmaya başlaması sonucunda belirmeye başlayan ilkel kapitalist ilişkilerin etkisiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Yalnız başlangıçta, bu türden işçilerin sayısı çok az ve durumları, İmparatorluğun genel ekonomik yapısı içinde istisnaîdir.

b) Maden Endüstrisi:

Eski bir endüstri kolu olan maden çıkarma endüstrisi, yapısı gereği, ücretli emeğe ihtiyaç gösteren bir endüstri koludur. Güç iş koşulları yüzünden Osmanlı İmparatorluğunda madencilik, 19. yüzyıla kadar, hatta daha sonraları devletin angaryeyle yaptırdığı bir iş olmuştur. Bu bakımdan da, madenlerde, işçi sınıfını yaratacak çekirdek bulunmakla birlikte, buralarda çalışanlar işverenle özgür bir pazarlık sonucunda emeğini satmaya gelen işçiler değildir. Özel bir statüye uyarlar. Madenlerde çalışma yükümlülüğü, yüzyıllar boyunca şüphesiz ki çeşitli statülerden geçmiştir. Bu yükümlülükler kanunnamelerde ortaya konmuştur. Yavuz Sultan Selim dönemine ait (1511 - 1520) Karaman Vilayeti Kanunnamesinin «ref edilen bidatler» bölümünde şöyle denmektedir: «Müteka'id sipahi ve sipahizade ve zaviyedaran ve tekyenisinân ve haric-ez defter olanlar

(1) Ö. C. Sarç: Tanzimat ve Sanayiimiz, s. 426

Gühercile kârhanesine ta'yin olunub ümeranın iltizamlarına onikişer gün hidmet eyleyeler deyü ta'yin olunub ve mesafe-i ba'ide olub hidmete varmağa kadir olmayanlardan yüzer akçe bedel akçesi alınub ve ellerinde mevcud olan koyunlarından dahi kanun-u cedid üzere bir koyundan bir akçe âdet-i agnâm ve her üçyüz koyundan beş akçe resm-i ağıl alınub ve mütekaidinin mücerredlerinden altışar akçe resm-i bennak ferman olunub defterdar tarafından hüküm verilmiştir. (1) Bu ve buna benzer kanunnamelerden iltizamla işlettirilen maden ocaklarında çalışacak işçileri ve çalışma sürelerini devletin belirlediği ortaya çıkmaktadır. Yine 16. yüzyıla ait «Kanunu sipahi zadegân der Liva-i iç il» de özetle şöyle denmektedir: Badehu mütekaidin tâifesine gühercile kârhanesine tayin olunub her sene hidmet idüb hidmetlerin ziyâne sahîl olduğu ecilden emrî şerif muktezasınca her on neferin birisi altı ay gühercile kârhanesine hidmet etmek üzere velâde nâm dâ'îleri... Bu tafienin mabeynlerinde gani ve fakir birbirlerinden tefavüt olunmayub her birı başlu başuna yılda birer altun cem idüb içlerinden birisinin ücret ile tutub hidmete göndermek mu'tadları olub ve lâkin bazı ganinin sürü ile koyun olub ve sayir emlâk ve erzakı dahi bu makulelerin üzere iken ba'zı nafakaya muhtaç fakir ül hâl olanlar üzere kimesne ile beraber harc gelmek adl ve insaftan birûn olduğu sebepten gâni olanlar gı-

(1) Karaman Vilayeti Kanunnamesi: Ö. L. Barkan: 15 ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, s: 45

nalarına göre ve evsat ül hâl olanlar mikdarlarına göre ve fakir ül hâl olanlar hallerine göre hidmete dutup gönderdikleri ademe harçlıkların virüb birbirlerine bu zamana dek a'lâ ve ednamız birer altun çekerdik didiklerine amel olunmayub her birinin mikdar ve tahammülüne göre harçlık virmesin ve sevab mülahazasile kaydolunmuştur muhalefet olunmaya ve itdirilmeye...» (1) Bu kanunnameden öğrendiğimize göre, maden ocaklarında çalışmak üzere tayin olunanlar bu görevlerine kendi yerlerine başkalarını da gönderebiliyorlardı. Yalnız bunların 18 yaşından küçük olmaları yasaklanıyor ve görev devrederken, bu türlü kimselere verilecek ücretin, herkesin malî gücüne göre olması ilkesi konuyordu. Bu türlü bir işçilik kökünde angaryaya dayandığı için bizim işçi tanımımıza uymaz gibi görünse de, çalışma yükümlülüğünün kişinin adına olmaması ve yükümlü kişilerin para, yani ücret karşılığında yerlerine başka birisini gönderebilmeleri imkânı, bu ücret karşılığı gidenlerin bir bakıma işçi sayılabilecekleri düşüncesini vermektedir. 1540 tarihli Erzurum Kanunnamesinde, madenlerde çalışanların vergi muafiyetlerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. (2) 1549'da çıkan kanunnameden, bir süreden beri bağışıklıkların (muafiyetlerin) kaldırılarak şab madenlerinin ırgatlarla işletildiğini anlıyoruz. Bu durum halkın sefaletine sebep olduğundan yeni bir kanunname çıkarılmıştır.

---

(1) Kanûnu Sipahi Zadegân der Livâ-i içil: Ö. L. Barkan: A. g. y. s: 54

(2) Erzurum Vilayeti Kanunnamesi: Ö. L. Barkan: A. g. y. s: 72

16. yüzyıl ortalarında 19. yüzyıla kadar, madenlerle ilgili olarak Divan'dan yazılan hükümlerden (1) de şu genel sonuçlar çıkmaktadır: Madenlere gönderilenler zorunlu bir görev yüklenmiş olurlar. (Bilecik madenine ta'yin olunan Karahisar piyadelerinin muhalefetlerine bakılmayub mezkûr hizmete gönderilmelerine dair (1565), Hâmit ili piyadelerinin Bilecik madenine ta'yin olunduklarına dair (1565), Bilecik madeni piyadelerinin hizmet için gitmediklerine dair. (1565), Tirebolu ahalisinin İspiye madenine kömürcü tayin olunduklarına dair (1782) ve buna benzer çeşitli ferman ve kanunnameler bu sonucu kanıtlayan birer örnektir.)

Bu türlü belgelerden çıkan ikinci genel sonuç, madenlerde çalışma yükümlülüğünün bazı ayrıcalıklar ve vergi bağışıklığı kazandırdığıdır.

Madenlerle ilgili kanunnameler, devletin madenlerde çalışan halkı korumak üzere bazı önlemlere başvurduğunu göstermektedir. Yine bu belgeler bize maden işçileri arasında, bazı işçi hareketlerine de rastlandığını açıklamaktadır. (1782 tarihli hüküm) (2) Bu hükümden, güç şartlar altında madenlerde çalıştırılan halkın haklarını aramak üzere ya da başka nedenlerle ocakları bıraktıklarını anlamaktayız. 19. yüzyıla kadar maden endüstrisinin ve bu kolda çalışanların durumunu kısaca şöyle açıklayabiliriz: Bu kolda çalışan halkın «işçi»lik niteliği

(1) A. Refik: A. g. y. sa: 1558 - 1785 yılları arasına ait bu türden 73 belge toplamıştır.

(2) A. Refik: A. g. y. s: 32 - 33

üzerinde özel olarak durmak gerekir. Yükümlülükler söz konusu olduğuna göre modern anlamda hür işçiden bu iş kolunda söz edilebilir mi? Bizce, bu yükümlülükler bazı bağışıklıkları da birlikte getirdiğinden tam bir angarya sayılamaz. Ayrıca, yukarda sözü edilen hükümlerden, bu yükümlülükten, ücret karşılığında başka bir işçiyi çalıştırarak kurtulmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bu son durumda, ücret karşılığı çalışmaya gidenlerin «işçi» durumuna yaklaştıkları daha açıktır. Zaten durum 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra değişiklik gösterecek ve angarya yer yer kalkacaktır.

c) Yapı işleri endüstrisi:

İmparatorluğun eski bir iş kolu da yapı işleri endüstrisidir. Bu endüstrinin çeşitli kollarında çalışanlar çeşitli loncalar ya da esnaf örgütleri içinde toplanmışlardır. Bir dış ekonomik etki bu endüstri kolunda söz konusu olmadığından bu türlü örgütlerin çözülmesi de çok geç gerçekleşebilmiş ve yapı işçileri lonca üyesi olma durumlarını uzun zaman, hatta 19. yüzyıl boyunca da sürdürmüşlerdir. Durum böyle olunca bu kolda her türlü örgütten bağımsız hür işçinin doğuşu geç kalacak ve loncaların denetimi altında, kapitalist işçinin ana özelliklerinden biri olan, serbest ücret piyasası bu iş kolunda çok geç ortaya çıkacaktır.

d) Ordu ya da Savaş Endüstrisi:

Bu genel başlık altında, Osmanlı devlet örgütünün ana kurumu ve belkemiği olan Ordu'nun ihtiyaçlarını gidermek üzere kurulmuş çeşitli endüstri

toplanmıştır. Bunların en önemlileri tersaneler, tophaneler ve diğer savaş ihtiyacına cevap veren endüstri kollarıdır. Bu endüstri kolları, küçük el sanatları geleneğine bağlı olarak 19. yüzyıla kadar sürmüş, ancak 19. yüzyılda değişen savaş tekniklerinin zorlamasıyla büyük fabrikalar şeklinde örgütlenmeğe başlamıştır. Ordu endüstrisinin silah yapımı yanında ikinci önemli kolu olan gemi yapımı, tersanelerde örgütlenmiştir. Tersaneler uzun zaman en çok işçi çalıştıran işkolu olarak kalacaktır.
Kumbaracılık, top dökümü, kılıç yapımı Türklerin geleneksel sanatlarındandır. Osmanlı İmparatorluğunda ilk kez topçuluk Edirne'de başlamış ve İstanbul'un fethi için dökülmüş olan muazzam topların şehrin alınmasında büyük payı olmuştur. Fetihten sonra, Galata sahillerinde, şimdi Tophane dediğimiz yerde, büyük bir top dökümhanesi yapılmış, sonraları bir dökümhane de Kasımpaşa'da ve tersanenin Hasköy tarafında kurulmuş ve burada da donanma için tunç toplar dökülmeğe başlanmıştır. Yine fetihten sonra bir kılıçhane yapılmıştır. Bu kılıçhane'nin de Tophane tarafında olduğu sanılmaktadır. (1)

Bu büyük işyerleri dışında, İmparatorluğun çeşitli bölgelerine dağılmış serhat şehirlerinde bir silah yapımı endüstrisi vardır. Tersanelere gelince, 19. yüzyıla kadar en önemli tersaneler sahil şehirlerinde, özellikle Gelibolu, Alanya, İstanbul ve Ege kıyılarındadır. Gemi yapımı, 16 ve 17. yüzyıllarda, denizci

(1) Ziya Şakir: Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi, s: 55 - 60

bir ulus olan Venediklilerin, gemilerini Osmanlı tersanelerine ısmarlamaları olayının da gösterdiği gibi çok ileri ve ünlüdür.

17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un endüstri hayatı, başlı başına ordu ve saraya bağlıdır denilebilir. «İstanbul'da iki tür yapımcı kategorisi vardır. Bir kısmı doğrudan doğruya devlete bağlı fabrikalarda (1) dır. Diğeriyse Devlet'e bağlı olmayıp, özellikle devletin askerî ve sivil ihtiyaçlarını karşılar.» (2) Devlet fabrikalarında çalışan işçilerin sayısı tam olarak bilinmiyorsa da yüzlerce hatta binlerce oldukları söylenebilir. (3) Tersanelerde de binlerce işçi vardır.» (4)

Demek ki ordu endüstrisi, 15. yüzyıl sonlarında, İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'da bir gelişme göstermiş ve bir savaş endüstrisi olarak gelişmiştir. 17. yüzyılda bu endüstri kolu, Ordu silah endüstrisi yanında ordunun ve sarayın çeşitli ihtiyaçlarını gideren daha geniş kapsamlı bir endüstri şeklini almış ve özellikle de başkent İstanbul'da ilerlemiştir. Bu endüstri kolu, işgücü bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. 17. yüzyılın ikinci yarısında, yalnız İstanbul'daki devlet endüstrisi kesiminde «29 fabrika ya da büyük atölyeye, iki tersaneye ve 10 bin işçiye rastlanmaktadır. (5)

---

(1) Burada fabrika teriminden büyük işyerlerini anlamak gerekir.

(2) (3) (4) (5) Robert Mantran: İstanbul dans la Seconde Moitié du 17. ème siècle. s: 398 - 401 - 404 - 405 - 412

Yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta; ordu endüstrisinin, çalıştırdığı kimseleri hangi kaynaktan sağladığıdır. «Tophane ve Kasımpaşa tersanelerinde iş gücünün bir kısmının yabancı köklü olduğu mutlaktır. Kasımpaşa'da zahmetli ve alelade işlerde çok ucuza mâl olan köle emeği (1) kullanılmaktadır. Kürek mahkûmları da bu gibi işlerde çalıştırılmaktadır. (2) Sultan'ın elinin altında her zaman hazır bir işgücü bulunmaktadır. Bazı yeniçeri ocakları ya da silahçılar gibi, ihtisas sahibi birlikler bu işyerlerinde çalıştırılmaktadır. Ayrıca İstanbul halkı da iş gücünü sağlayabilir.» (3)

Demek ki ordu endüstrisi, işçilerin diğer endüstri kollarından daha yoğun oldukları bir daldır. Yalnız bu kesimde işçilerden söz ederken, yukarıya aktarılan bölümden de anlaşıldığı gibi, iş statülerini hesaba katmak gerekir. Bu kolda çalışan işçiler a — gerçek işçi statüsünde olan hür işçiler b — asker ocakları, c — mahkûm ve esirler olmak üzere üç kümede ele alınmalıdır. Elimizdeki veriler bu kümelerin oranlarını belirleme imkânı vermemekle birlikte 15. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru gidildikçe sivil işçi oranının, asker ve diğer işgücü oranına göre arttığını söyleyebiliriz.

Bu iş kolunda gözlenen ve daha sonra doğacak olaylar açısından önemli olan bir nokta da, işçile-

---

(1) Burada köle kelimesi savaş esirleri anlamında kullanılmış olmalıdır.

(2) R. Mantran: A. g. y. s: 416

(3) R. Mantran: A. g. y. s: 417

rin işin yapısı gereği merkezleşmiş büyük işyerlerinde yoğun olarak çalışmalarıdır.

e) Diğer endüstri kolları:

Bu ana endüstri kolları dışında pek çok küçük endüstri, İmparatorluğun her yanına dağılmış ve daha çok esnaf teşkilatları içinde teşkilatlanmış olarak varlığını sürdürmektedir.

19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun endüstri hayatını ana çizgileriyle şöyle özetleyebiliriz:

Osmanlı İmparatorluğunda, 19. yüzyıla kadar, tanımını verdiğimiz türden işçilerin tek tük ortaya çıkışı, İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapısının sonucu olarak değil de, büyük çapta Batı'nın ekonomik etkisiyle bazı işkollarında başlamış, ama endüstriel işyerlerinde çalışanların büyük çoğunluğu esnaf ve lonca teşkilatları içinde kalmaya devam etmiştir. İşçiyi yaratan, emeğin üretimin objektif koşullarından ayrılması, yani kapitalizm olduğuna göre, kendi iç gelişmesiyle bir kapitalist üretim biçimine geçememiş olan Osmanlı toplumunda bu ayrılmanın, yani işçinin, ancak yer yer ve dış etkilerle doğacağı açıktır. Yalnız bu, hiç bir kolda 19. yüzyıla kadar işçi görülmemiştir anlamına gelmez. Bir işçi sınıfının var olamıyacağı ise tabiîdir. 19. yüzyıla kadar tek tük, istisnaî olarak beliren işçiler bir sınıf yaratmanın koşullarından henüz uzaktadırlar.

Bir karşılaştırma yapacak olursak, 18. yüzyılda bi-

le, Osmanlı İmparatorluğunda işçilerin gelişmesinin çoğalmasının ve gerçek işçi niteliği kazanmasının ancak 14. yüzyıl Avrupa'sındaki gelişmeye, o da nitelik bakımından değil nicelik bakımından benzetilebileceğini söyleyebiliriz.

Bizim 16 ve 17, hatta 18. yüzyıllarda aradığımız olgu, işçi sınıfı değil, ilk emek üretim araçları ayrılığı, yani tanımımıza uygun ilk işçilerdir. Dış kapitalizmin, yani emperyalizmin ürünü olan işçi sınıfı daha sonraki çağlarda ortaya çıkacaktır.

19. YÜZYIL BAŞINDAN 1870'LERE KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İŞÇİ SINIFI

(Doğuş Dönemi)

19. yüzyıl başından 1870'lere kadar giden dönemin, kendi içinde iki ayrı döneme bölünerek incelenmesi, hem konuyu aydınlatmak hem de daha sistematik biçimde ele almak yönünden yararlı olacaktır: 19. yüzyıl başından Tanzimat'a kadar geçen süre ve Tanzimattan (1839) 1870 yılına kadar geçen süre... Bu iki kısa dönem bazı yönlerden, özellikle işçi sorunu yönünden büyük ayrılık göstermezlerse de, siyasal durum, Avrupa ile yeni ilişkiler ve ilişkilerin doğurduğu ekonomik koşullar yönünden aralarında farklar vardır. (1)

---

(1) İşçi sorununun İmparatorluğun genel yapı ve koşullarıyla bağlantısı göz önünde bulundurularak, her dönem için siyasal ve ekonomik durum da ayrıca ele alınacaktır.

A — 1800 - 1839 Dönemi:

1800 - 1839 dönemi, artık gerilemeğe yüz tutmuş İmparatorluk için, güçlükler ve bocalamalarla dolu bir dönem olmuştur. Bu güçlükler bir yandan siyasal bir yandan da ekonomik alanlarda kendini göstermiştir. Yüzlerce yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun, 17. yüzyıldan beri ağır ağır içine gömülmekte olduğu uçurum, gerçekten Türk toplumunun Batı'dan ayrı bir gelişme süreci geçirmiş olmasının, ayrı bir devlet yapısına sahip bulunmasının sonucuyken, «ıslahat» hareketlerine girişilmek istendiğinde, bu durum doğru olarak değerlendirilmemiş; bu farklı gelişme süreci, belki dış ilişkiler olmasa ve İmparatorluk eski çağlarda olduğu gibi kendi sınırları içine çekilerek yaşayabilse, toplumsal yapıyı yıkıntıya sürüklemiyecekken, 16. yüzyıldan başlayarak Batı ile çok sıkı ilişkiler kurulmuş olması sonucunda, yıkılış büsbütün hızlanmıştır. Çöküş belirtileri, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılda, artık Osmanlı devlet adamlarını ve Padişahları bile düşündürmeğe başlayan bir boyuta erişmiştir.

Siyasal Durum:

1800 - 1839 yıllarının siyasal ortamını hazırlayan nedenlerin kökleri, 18. yüzyıl sonlarına gider. 1789 tarihinde tahta çıkan III. Selim'in «Devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez.» feryadı 19. yüzyıla doğru, ülkenin durumunu kısa ve açık bir şekilde dile getirmektedir. Kendisinden öncekiler ve sonrakiler gibi, İmparatorluğun kurtuluşunu ordu, eğitim, yaşama biçimi gibi üst-yapı kurumlarının, artık o ta-

rihlerde üstünlüğünü duyurmaya başlamış olan Batı'ya benzetilmesinde gören III. Selim, önemli ıslahat hareketlerine girişmiş, özellikle de orduda ıslahat yapmak istemiş ama başta yeniçeri, ulema olmak üzere çeşitli gerici çevrelerden doğan tepki bu hareketleri başarısızlığa sürüklediği gibi, III. Selim'in hal'ine yol açmıştır. 1808 yılında Sultan Mahmut tahta geçtiğinde, III. Selim örneğine ve ülkedeki karışıklıklara rağmen, ıslahat hareketlerine devam etmiştir. 1826 yılında, Yeniçeri ocağının kaldırılması bunlardan biridir. Yeniçerilerin yerine Sekban adı verilen bir örgüt kurulmuştur. (1) Bu olaydan sonra Sultan Mahmut'un şu sözleri önemli ve ilgi çekicidir: «Bundan sonra elele verilerek memleket umurunu tanzim ve ibadullahın ahvalini ıslah edelim. Bu ıslah keyfiyeti yapılıncaya ve tensikat da icra olununcaya kadar cümleniz daireyi hümayunda ârâm ediniz. Kalben ve kaliban beraber olalım.» (2) Yalnız bu konuşma bile, artık mutlakiyet yönetiminin yumuşamakta olduğunun işaretidir. Sultan Mahmut'un gerçekten iyi niyetli ve ileri fikirli olduğuna şüphe yoktur. Yalnız o da, ilerde pek çok örnekleri görüleceği gibi, devletin temelini değiştirmeksizin ıslahatın mümkün olacağını sanmaktadır. 1839 yılında öldüğü zaman, çeşitli ıslahat hareketleri yapılmış ama düzen değişmemiştir. Islahat hareketleri yanında, dönemin iç siyasal olaylarının en önemlilerinden biri, İmparatorluk içinde

(1) A. Bedevi Kuran: Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp hareketleri, s: 27

(2) Ziya Şakir: Büyük Türk İnkılabı, s: 29

millî bağımsızlık hareketlerinin başlamasıdır. Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın, İmparatorluktan ayrılma hareketlerinin kökü bu döneme rastlar. Bu türden hareketlerin başlamasında rol oynayan etmenlerin en önemlileri ekonomik etmen başta olmak üzere, Fransız devriminin ortaya attığı fikirler ve Batı ülkelerinin çeşitli siyasal düşünce ve planlarla İmparatorluğun bölünmesine yardımcı olmalarıdır.

Dönemin dış siyaset sorunlarıysa «çöküş» kelimesiyle açıklanabilecek niteliktedir. 18. yüzyıldan beri hem siyaset hem de savaş alanında, Osmanlı İmparatorluğu yenilgiye uğramakta, Rusya ile ilişkilerse, İmparatorluğu daha da güç bir duruma sürüklemektedir. 1800 - 1839 arasındaki savaşlar ve antlaşmaların tümü gerileme ve yıkılışın belirtileridir.
Dönemin fikir akımları ise, başlıca yukarda sözü edilen ve İmparatorluğun her yanında filizlenmeğe başlayan ulusal bağımsızlık akımları ve «modernleşme» akımıdır. III. Selim'in başlattığı, II. Mahmut'un köklü bir biçimde ele aldığı hareket, özellikle saray ve bir kısım aydın bürokrat arasında yankı bulmuştur. Modernleşme fikirlerinin, yaşayışın modernleşmesi ve devlet örgütünün bütün kurumlarıyla birlikte modernleştirilmesi gibi iki yönü vardır. «Avrupa dünyasında yeni bir uygarlığın doğmakta olduğu seziliyor, buna uymak gerektiği, yapılacak ıslahatın buna uyması zorunluluğu kabul ediliyordu.» (1) «Avrupa'nın yeni ekonomik düşün-

(1) Niyazi Berkes: İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? s: 8

ce yapısını kavramalarına toplumsal kökleri bakımından imkân olmayan Osmanlı Devlet adamlarının düştüğü başlıca hata, toplumun ekonomik mekanizmalarını yeni yola sokmadan, bazı tedbirlerin hükümet emri ile gerçekleşebilecek şeyler olduğunu sanmaları idi.» (1) Temelsiz ve taklitçi Batılılaşma ya da modernleşme akımının karşısına çıkan gerici akımları «ilmiye sınıfı» temsil etmektedir. Bu dönemde ilmiye sınıfı, ıslahat hareketleri karşısında, gerçek durumunu belirlemiş ve ilân etmiştir: «Osmanlı toplumunu Batı'ya yöneltmek «küfr»dür.» (2) Şu halde, İmparatorluğun bu karışıklıklarla dolu döneminin fikir akımları, kökünü uyruk halklardan, özellikle Rumeli halklarından alan ulusal bağımsızlık fikirleri, batılılaşma fikirleri ve batılılaşmanın karşısında olan fikirler olmak üzere belirlenebilir.

Genel Ekonomik Durum:

Ekonomik bakımdan 1800 - 1839 dönemi ekonomik bunalımın şiddetlendiği ve İmparatorluğun temellerini sarsmağa başladığı bir dönemdir. Ekonomik bunalımın üç ana nedeni, a - Toprak rejiminin 16. yüzyıldan başlayarak, 19. yüzyıl başında tümüyle çözülmüş ve bozulmuş olması, b - plansız harcamalar özellikle kısılmak bilmeyen saray ve ordu masrafları, c - Batı emperyalizminin İmparatorluk içindeki ilk adımları ve buna bağlı olarak gerileyen millî endüstri'dir.

---

(1) Niyazi Berkes: İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? s: 11

(2) Tarık Zafer Tunaya: Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri s: 30 - 31

a - 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun toprak sorunları, konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. İngiltere'de toprak ve tarım alanında endüstri devrimini hızlandıran ve tarımcı halkı proleterleştiren olaylar, aynı gelişme içinde olmasa ve çok farklı temellere de dayansa, 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda farklı bir biçimde ortaya çıkmış ve geniş halk kütlelerinin yavaş yavaş topraktan koparak, şehir proleteryasını meydana getirmeğe başlamalarına yol açmıştır.

Kanunî döneminde en yetkin şeklini alan timar sisteminin, bu dönemden sonra bir bozulma ve soysuzlaşma aşamasına girdiği görülür. Sadrazam Rüstem Paşa zamanında, timarlar, arttırma yoluyla «mültezime» verilmeğe başlanmış, böylelikle 19. yüzyılda büyük sorunlara yol açacak «iltizam» sistemi doğmuştur. Timarlı sipahilerden farklı olarak, mirî toprakların gelirlerini bir süre için satın alan mültezimler, topraktan en fazla gelir sağlayabilmek için her türlü geçici önleme başvurmuşlar, halkın soyulmasına, haksız vergiler altında ezilmesine, toprakların verimsiz ve bakımsız kalmasına yol açmışlardır. Devletin, mirî toprakları, peşin para karşılığında mültezimlere bırakılmasının nedeni, timarlı sipahi örgütünün ordudaki önemini yitirmesi ve sürekli ve maaşlı bir ordu için gerekli büyük mâli kaynakların sağlanması imkânlarının araştırılmasında aranmalıdır. 17. yüzyıl sona ererken, artık timarlar askerî niteliklerini yitirmişlerdir. (1) III.

(1) M. Belin: Türkiye'nin İktisadî tarihi hakkında Tetkikler, s: 172 - 174

Selim döneminde, timar, zeamet ve diğer dirlik sahipleri, hıristiyan ve musevi sarraflara, toprakların gelirini peşin parayla satmaya başlamışlar ve topraklar spekülasyon konusu haline girmiştir. (1) II. Mahmut, artık yalnız adı kalmış bulunan timar sistemini kaldırmıştır. Özel mülk çiftliklerin ve malikânelerin; timarların (mirî toprakların) zararına olarak büyümesi tarımcı köylü halkın sömürülmesini şiddetlendirmiştir. Artık ne timar sisteminin ne de devletin köylüyü koruyan kuralları işlememektedir. Mültezimlerin zulüm ve sömürüsü hiç bir sınır tanımamaktadır. Eskiden timar ve zeamet sahipleri, hem tarımı destekler hem de bölgelerinin güvenliğini sağlarken, 17. yüzyıldan sonra sistemin bozulmasıyla, Anadolu'nun her yanında - mültezimlere ek olarak bir de eşkiya türemiştir. «Celalilerin ve başıbozuk tevaifi askeriyenin taarruzundan masun kalmak için köylüler, büyük caddelerden kaçışmışlar ve büyük köyler onar yirmişer haneli küçük köylere inkısam etmişlerdir.» (2) Köysel nüfus bir yandan mültezimlerin ve malikâne sahiplerinin adamlarının, öte yandan eşkiyanın elinde ezilmekte, Osmanlı Devlet geleneği, artık halkı koruma görevini yitirmiş bulunmakta, çöküş hızlanmaktadır.

Timar sisteminin bozulması yanında, vergilerin, özellikle de aşâr vergisinin ağırlığı çiftçiyi iflasa

---

(1) Oya Sencer: Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel açıdan bir bakış, Sosyoloji dergisi, sayı 17-18, s: 159

(2) Türk Ziraat tarihine bir bakış: s: 63 (Abdurrahman Şeref: Tarihi Devleti Osmaniye, Cilt II, s: 260-1. basım)

sürüklemiştir. II. Mahmut döneminde, aşâr vergisinin ağır niteliği şu parçada açıkça görülmektedir: «Çiftçi, elde ettiği tahılın aşârını hesab etmek için, mültezimin gelmesini ızdırapla bekler. Buğdayın dövüldüğü açık tarlada bulunan tahıla, köylülerin dokunması yasak olduğundan, ürünün anbara kaldırılması ve sonbahar tohumunun atılması işleri mültezimin gelmesine bırakılır. Çok defa mültezimler, işlerine, ancak sonbahar yağmurlarının başladığı ve ürünün bir kısmının nemlilikden bozulduğu bir zamanda başlıyabilir. Eylül ayında, Amasya'dan Samsun'a giderken, bu yıl zamanından önce başlıyan Kasım fırtınalarının güzel ve verimli sulu ovada yığılı duran buğday ve arpayı bozduğunu gördüm. Köylüler gözü yaşlı olarak bu perişanlığı görüyorlar ama ürünlerini korumaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü, aşârı toplayacak olan mültezim daha gelmemişti. Hükümet, iltizam bedelini daha çok yükseltmek için bile bile ihaleyi geciktiriyordu.» (1) Gerçekte, ürünün onda biri olan şerî aşâr vergisi, zaman ve yerine göre sekizde bir, beşte bir, üçde bir, hatta ürünün yarısına kadar varıyordu. Öte yandan 100'ü aşkın örfî vergi vardı.

Şu halde, 19. yüzyıl başlarından Tanzimat'a kadar, timar sisteminin çöküşü toprağa bağlı halkı korunmasız bırakmış; mültezimler, merkezci otoritenin çözülmeğe başlamasıyla beliren bölgesel toprak beyleri ve eşkiya, reayayı koruyan bütün ilkelerin kalkması ya da işlemez hale gelmesi, ezilen halkın tarım alanından zorunlu olarak kopmasına yol açmıştır.

(1) Tchihatchef: Etat actuel et richesse de l'Asie Mineure, s: 66 - 67

Timar sisteminin çözülmesi, 18. ve 19. yüzyıllarda tarımsal bölgelerden şehirlere, özellikle de İstanbul'a göç hareketlerini hızlandırmıştır. Görüldüğü gibi, kırsal nüfusun proleterleşmesi, Osmanlı İmparatorluğunda, İngiltere'de gördüğümüz klasik yoldan farklı bir yol izlemiştir. İngiltere'de temel etken, küçük toprak sahibi hür köylülerin, çiftliklerin kapitalist işletmeler haline gelmesi sonucunda, topraklarından zorunlu olarak atılmaları iken, Osmanlı İmparatorluğunda topraktan kopuşu doğuran temel olay, devletin dayanağı «timar ve mirî topraklar» sisteminin çözülmesi ve yıkılması, bunun sonucunda, eskiden devletin tebaası durumunda bulunan ve devletçe korunan köylünün korunmasız kalarak iflasa sürüklenmesi ve toprağından kopmaya mecbur kalmasıdır. Aralarındaki ortak nokta, her iki ülkede de köylünün proleterleşmesinin 19. yüzyıl başında hızlanması ve bu kümenin şehirlere akınıdır. 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihlerinde, özellikle İstanbul'a göç olayını önlemek üzere çıkarılmış fermanlara sık sık rastlanır. Bir yandan bu yasaklar ve fermanlar, öte yandan, Anadolu ve Balkan şehirlerinin 19. yüzyıl başındaki nüfus artışı, olayı doğrulamaktadır. «Filibe, Lom, Hacıoğlu, Pazarcık, Selanik gibi şehirlerin nüfusundaki artış, köy nüfusunun bu şehirlere yerleştiğini göstermektedir.» (1) Reayanın yükümlü olduğu «raiyet» vergisinden kurtulmak amacıyla başkente göçmelerini yasaklamak üzere, 18. yüzyılda, Damat İbrahim Paşa kendisinden önceki vezirin yasağını yeniletmiş-

(1) N. Todorov: A. g. m. s: 128

tir. (1) 1826 (1242) tarihli bir nizamnamede de şöyle denmektedir: «Rumeli'nde Küçükçekmece köprüsünde, Anadolu yakasında Bostancıbaşı köprüsünde ihtisab ağalığının memurları bulunacaktır. Bunlar İstanbul'a gelen bekâr uşaklarından, eğer yaya ise 4, atlı ise 6 para tezkere harcı parası alacaklar ve isimlerini ve ne iş için geldiklerini ve kefil olarak kimi göstereceklerini kaydedecekler ve derhal ağalığa bildireceklerdir...» 1206 (1791 - 1792) yılında, yine aynı türden önlemlere başvurulmuştur. «Ol vakitten beru (Kanunî döneminden beri) İstanbul'a külli halk tecemmü idüb, hususile sonraları taşralarda mezalim ve tagaddiyat hadden ziyade ve İstanbul'da kolaylıkla geçinmek kapuları kûşade olmayın her taraftan ahali der-saadete tevarüd ve tavattun'a rağbet iderek reayadan niceleri ziraatı terk ile fevç fevç Dersaadete tevarüd ettiklerinden arazî halî kalarak taşralar harab olduğu misillu Dersaadet'de dahi cemiyeti beşeriye tekessür ederek vükela-i Devlet-i Aliye'nin evkatı Dersaadet sekenesinin zehair ve levazımatını tedariki daiyesine mahsur olmayın umuru muhimmenin tatiline bâdi olduktan başka bunca nâs'ın içtimaı nice mefasit ve mekarihin vukuuna bâdi ve harik ve sirket misillu hasarata mudî olub ancak öteden beru üç senede bir kere esvak ve dekakin ve emkine-i mesakin teftiş olunarak bu müddet zarfında varid olan eşhas memleketlerine iade olunur ve evlad ve ayalleriyle Dersaadet'e nakli hane edenleri men için mesalih ve mua-

(1) M. Belin: A. g. y. s: 206, Raşit'den alınma (Raşit, cilt V, s: 315)

birde bulunan hükkân ve zabitana evamiri aliye irsal olunarak tahriri nüfus ile fil cümle tahsili refah ve asayiş kılınur iken bir müddetten beru bu adetin metrukiyeti Asitane-i saadetin izdihamına ve bu veçhile emvai mefasidin zuhuruna sebep olmakta iduine mebni fi ma'baad bu usul yine mer'ül icra olmak üzre senei merkume hilalinde nakli hane edenlerin memnuiyeti zımmında ehafa müceddiden evamirî aliye irsal ve Der saadet'te taraf taraf memurlar tayiniyle hane ve dükkânlar ve bekâr odaları yoklanarak esabı sanat ve hırfet olanlar kefile rabt ile septi defter ve kefili olmayanlar ve lüzumundan ziyade bulunan bazı hammal ve kayıkçı ve dükkân şakirtlerinin kefilleri dahi olsa o mekule zahit olanların ne irsal olunduğu misillû tarafı şeyhül islamî'den kefillerine itibar olunmayub cümlesi memleketleri İstanbul'un derunu birununda vakî bilcümle Medreselere, tekkelere, adamlar tayin olunub, onların sekenesi dahi yekdiğere kefil olarak kaydı defter ve meçhul ahval olanlar kezalik tard ve tebid kılınmış ve badehu altı ayda bir kere bu vechile İstanbul'un teftiş olunması nizama rabt olunmuştur.» (1)

b) Toprak düzeninin yıkılması yanında İmparatorluğun malî durumu da sarsılmıştır. «16. yüzyıl sonu, dünya fiat devriminden ve yarattığı malî buhrandan sonra sarsılmış olan Türk maliyesi, altın ve gümüş varlığını oluk gibi dışarıya akıtmaya başlamış-

(1) Cevdet tarihi, Cilt V, s: 107

tır.» (1) 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hazırlanan bütçeler, giderin gelirden fazla olduğunu göstermektedir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeniçerilere verilmesi adet olan «cülus bahşişleri» bile ancak Padişahın bir kısım altın eşyasının darphaneye gönderilmesiyle ve sikkeye çevrilmesiyle dağıtılabilmektedir. Duruma çare bulmak üzere, büyük servetler yapmış olmakla ün kazanmış olan vezir ve yüksek bürokrasinin servetlerine el koyma hareketlerine girişilmiştir. «Köksüz ve geçici önlemler, iflası önleyebilecek nitelikte değildi. Köprülüler ya da Mehmet Ragıp Paşa gibi güçlü sadrazamların dönemi sona erer ermez, bütçe açık vermeğe başlıyordu. I. Abdülhamit döneminin iç, özellikle de dış olayları ve yenilgileri hazineyi bomboş duruma sokmuştu. Savaşa yeniden başlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu boş yere dış borç peşinde koşmaktaydı.(2)» III. Selim tahta geçtiğinde, parasızlık yüzünden, ordu ve donanmanın savaşabilecek gücü kalmamıştır. Tebaanın altın ve gümüş eşyasını Darphaneye götürüp satmaları hakkında emir verildiği halde, ûlema, bir dirhem bile altın vermekten kaçınmış, ayrıca da mâli güçlükleri istismar ederek halkı Selim'in islahat hareketlerine karşı kışkırtmıştır.
1938 yılında ise II. Mahmut, sonuçları çok önemli olan bir karar verme zorunluğuyla karşı karşıya bulunmaktadır: İngiltere ile yapılacak ticaret anlaşmasını imzalamak...

c) Osmanlı İmparatorluğunun Batı'nın siyasal ve ekonomik emperyalizminin etkisinde kalması asıl,

(1) N. Berkes: A. g. y. s: 11
(2) M. Bellin: A. g. y .s: 260

19. yüzyılın ikinci yarısında, artık kendisini iyiyen iyiye duyurmaya başlamasına rağmen, olayın kökü 17. yüzyıla, kadar gider. Avrupa malları 16. yüzyıldan başlayarak, 17 ve 18. yüzyıllarda, İmparatorluk pazarlarında daha fazla görülmeğe başlamıştır. Yabancı tüccarların Türkiye'ye yerleşmeleri ve Türkiye'deki hıristiyan ve musevi azınlıkları da kullanarak, İmparatorluğun küçük endüstrisine el koymaya başlamaları, yine aynı dönemlere rastlar. Ticaret ve endüstri devrimlerinin sonuçları ve Batı kapitalizminin, zorunlu olarak dış pazarlar aramaya başlamasıyla, emperyalizme dönüşme eğilimleri de bu dönemlerde kendini duyurur. Batı yapımı eşyanın, öteden beri süregelen gümrük ayrıcalıklarından ve bağışıklıklarından da yararlanarak ülkeyi kaplaması, 19. yüzyıl başlarında, yerel endüstrinin, özellikle dokuma endüstrisinin önemini kaybederek İmparatorluğun bir hammadde ülkesi olmasına yol açar. Osmanlı endüstrisinin belkemiği olan pamuklu yapımı Manchester fabrikalarının ezici rekabetiyle karşı karşıyadır. Ambelakya yapımevleri Batı endüstri devriminin sonuçları yüzünden tümüyle boş ve hareketsizdir. (1) Buna karşılık kısa süre önce, Ambelakya'dan Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Bayreuth gibi şehirlere her yıl 250 bin kilo pamuk ipliği gönderilmekteydi. Batının ekonomik etkisinin yavaş yavaş ülkeyi sarsmakta olduğu görülmektedir.

1838 yılında, öteden beri yürürlükte olan ve «kapi-

(1) Ö. C. Sarç: A. g. y. s: 425 (Urquhart'dan, s: 74 - 80)

tülasyonlar» adını alan yabancılara verilmiş ayrıcalıklar genişletilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Bütün ayrıcalıklara rağmen 1838 yılına kadar ülke içinde ticaret yapamayan yabancılar, artık bu hakkı da elde etmişler; ülke içinde tarım ürünlerinin alım satımı da serbest bırakılmıştır. 1838 yılında II. Mahmut'un İngilizlerle imzaladığı ticaret anlaşması gereğince, Osmanlı İmparatorluğunu, bir yüzyıldan beri Avrupa'nın gelişmekte olan ekonomisine karşı korumaya çalışan bir çok hüküm ve kural kaldırılmıştır. Bu, ortaçağdan çıkmak doğrultusunda önemli bir adım gibi gözükmekle birlikte, ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülkeyi, daha üstün bir ekonominin rekabeti karşısında silahsız bırakmak tehlikesini taşımaktadır. Çünkü bu anlaşma, Türkiye'nin devletçilik siyaseti ile ekonomik kalkınma proğramı uygulamak zorunda olduğu bir dönemde, tam anlamıyla liberal bir ticaret ve ekonomi siyaseti gütmesini gerektirmektedir. (1) 1838 ticaret anlaşması, bundan sonra diğer ülkelerle yapılacak anlaşmalar için örnek alınmıştır. Bu analşma sonucunda yabancıların elde ettikleri başlıca haklar şunlardır: 1 — Kapitülasyonlar korunacak, yeni ayrıcalıklar eskilere eklenecek, 2 — Yabancılar, ülkenin her yanında, ülkenin her türlü ürününü alıp satabilecekler, 3 — Bütün Osmanlı ülkelerinde bulunan her türlü tekel kaldırılacak, 4 — Dışardan her türlü eşya ithal edilebilecek ve yalnız % 3 ithalat vergisi verilip, bunun üzerine % 2'lik bir munzam vergi verildikten sonra (toplam % 5) artık başka hiç bir iç ve dış vergi is-

(1) N. Berkes: A. g. y. s: 19 - 20

tenmiyecek, 5 — Bu anlaşma hükümleri, bütün İmparatorlukta herkes için uygulanacak, başka devletler de ticaretlerini bu koşullara uydurmak isterlerse izin verilecek.» (1) Bu anlaşmadan sonra Türkiye'ye giren İngiliz mallarının miktarı, her yıl biraz daha çoğalmıştır. «1827'de Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'den aldığı malın değeri 2.5 milyon dolar kadarken, 1845'de 11.050.000 dolara, 1849'da 12 milyon dolara yükselmiştir.» (2)

Ekonomik emperyalizme doğru atılan böyle bir adım, peşinden siyasal emperyalizmi getirmekte gecikmeyecektir. Siyasal emperyalizm, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısını, önce İngiltere eliyle ve 1840'dan sonra duyuracaktır. (3)

Endüstri hayatı ve İşçi sorunu :

1800 - 1839 döneminin endüstri hayatında bir kişilik gözlenir. Bazı kolları zorlamalı bir ilerleme gösteren endüstrinin bazı kolları tümüyle geriler. Dönemin endüstriel gelişmesini, Balkan yarımadasında ve Anadolu kesiminde ayrı ayrı ele almak daha doğru olacaktır. 1800 yılına kadar geçen dönemden söz edilirken de anlatıldığı gibi, 17. yüzyıldan sonra,

---

(1) Y. K. Tengirşek: A. g. y. s: 294 - 296

(2) Türk Ziraat Tarihine bir Bakış: s: 73

(3) Bir yüzyıldan beri Rusya, İngiltere, Fransa ve Prusya Avrupa dengesini sağlamak üzere, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çeşitli oyunlar oynamaktaydılar. Yalnız 1838'e kadar bunlar birer dış siyaset oyunundan başka bir şey değilken 1838'den sonra Emperyalizme dönüşmüştür.

Rumeli'de daha özel bir endüstriel gelişme görülmüş, buna karşılık Anadolu'nun eski endüstri şehirleri gerilemiştir. Rumeli'deki gelişme, bu bölgede, yerli halk arasında ilkel kapitalist ilişkilerin doğmaya başlamasının bir sonucudur.

19. yüzyıldan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğunun ticaretinde en önemli yeri hammaddeler almış ve daha önceki dönemlerin aksine, ham pamuk ve yün ihracatı dokuma ihracatına göre büyük önem kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den ithal ettiği pamuklu maddelerin değeri, 1828'de 465 bin İngiliz lirasından 1831'de bir milyon 40 bin liraya çıkmıştır. Bu ithalat arasında, iplikten başka, çeşitli dokuma da vardır .Bu yıllarda, İngiltere'den Türkiye'ye pamuklu dokuma ihracatı şöyledir :

1828	10 834 (İngiliz lirası)
1829	39 920
1830	95 355
1831	105 615 (1)

Dokuma ithalâtındaki bu artış, iplik yapımıyla birlikte, pamuk dokumacılığına da ağır bir darbe vurmuştur. İşkodra'da 1812'de 600 tezgâh çalışırken 1821'de tezgâhların sayısı 40'a inmiştir. Tırnova'da 1812'de 2000 tezgâh varken, 1830'da bunların sayısı 200'dür. (2) Bursa tezgâhlarının sayısı da hızla azalmaktadır. Ankara sof dokuma tezgâhlarının sayısı 19. yüzyıl başında bile 1000'e yaklaşırken, 1820'lerden sonra bunlarda da azalma görülmüştür. (3) Gerileme, görüldüğü gibi, daha çok Batı mallarının

(1) Ö. C. Sarç: A. g. y. s: 425
(2) Ö. C. Sarç: A. g. y. s: 426
(3) İslâm Ansiklopedisi: Ankara Maddesi

egemen olduğu kollarda meydana çıkmış, buna karşılık bazı yerlerde, bazı endüstri kollarında, özellikle Batı'lı tüccar ve iş adamlarının etkisiyle, küçük atölye endüstrisinden Batı anlamında fabrikalara geçiş gerçekleşmeğe başlamıştır. Bu olay, daha çok Rumeli'de, yerli burjuvaların yardımı ve devletin bu kişileri, zorunluklar yüzünden desteklemesiyle gerçekleşebilmiştir. Devlet endüstrisi alanında da koşulların zorladığı bir zorunlu gelişme görülmüştür. Köklü bir değişiklik olmasa da, modern endüstriye geçişin ilk adımları bu dönemde atılır. Bunun bir örneği Bulgaristan'da Silevne'de 1834'de kurulan ve devlet'den de destek gören aba dokuma fabrikasıdır. İlk teşebbüscü Dobrijokeslov, eski bir abacı tüccarıdır. Yeni makineleri Rusya'dan getirmiştir. Osmanlı devleti bu girişimi ordu için abaya olan ihtiyacı yüzünden desteklemiştir. Bir yıl sonra, Filibe yakınında, Athenas Gümüşgerdan adlı biri bir dokuma fabrikası daha kurmuştur. (1) Kapitalist bir temele dayanan bu türlü fabrikaların Rumeli'de kurulmaya başlamış olması, daha önce de açıklanmış olan bir nedene, ilk birikimin Rumeli'de sağlanabilmiş olmasına dayanır. 19. yüzyılda, Balkan'larda bir yandan kiralık emek doğmuş, öte yandan lonca örgütü, Batı'dakinin aksine kapitalist ilişkilere engel olmayarak, loncanın bazı ileri gelen üyelerinin, kapitalist girişken statüsüne geçmesine yol açmıştır. Belgeler, bu olayı doğrulamaktadır. (2)

(1) N. Todorov: 19. asrın ortalarında Bulgar topraklarında Kiralık Emek, s: 8

(2) N. Todorov: Tanzimat dönemindeki Rumeli Endüstri tesisleri (Konferans)

Rumeli'de durum buyken, özellikle başkentde, Ordu endüstrisi işkollarında da, II. Mahmut ıslahatının gerektirdiği yeni ihtiyaçlara cevap vermek üzere zorunlu bir gelişme görülmektedir. Endüstrideki bu değişmeler, yeni bir dönemin ,1839 sonrası döneminin habercileridir.

«Türkiye'de, Anadolu kesiminde Avrupa biçiminde ilk buharlı mancınıklar, 1838 yılında kurulmaya başlamıştır. 1878 yılına ait bir salnamede, şu kayıt var : «1253 (1838) senesi hicriyesine kadar eshabı mahsul kozalarını kendi hanelerinde veyahut mahallerinde bulunan el ve ayakla tahrik edilir mancınıklarda ipek çektirerek 1253 sene-i hicriyesinden başlayarak birer ikişer inşa ve küşad edilerek şimdi nefsi Bursa'da büyük küçük 50 bab fabrika ve bunların kaffesinde cem'an 2500 mancınık olup, bu mancınıkların cümlesi işlediği vakit, fabrikalarda 4.500 nefer amele istihdam olunur.» (1) «Ayrıca 1839'dan önce Türkiye'de halı fabrikaları büyük yer tutmaktadır. Avrupa Türkiyesinde böyle fabrikalar Berkovdça'da vardır. Asya'da İzmir'de bulunduğu söyleniyor. Ayrıca Türkiye'de basma fabrikaları da var. Bu manüfaktürler Selânik'de, Serez'de, Melenik'de, İstib'de, Edirne'de, Gelibolu'da, İstanbul ve Bursa'da bulunmaktadır.» (2) Maden endüstrisi, bazan çok sayıda işçiyle geniş işletmeler biçiminde yürütülmekte, ama çok geri yöntemlerle yapılmaktadır.

---

(1) F. Dalsar: Bursa'da İpekçilik: s: 410

(2) Ami Boué: La Turquie d'Europe cilt: 3, s: 102 - 103

Böyle bir endüstriel hayat içinde, köklerinin 16. yüzyıla gittiğini gördüğümüz işçilerin durumları, statüleri ve sorunları nelerdir? Bu dönemde sayıları artmakta olan işçiler nerelerden gelmektedirler?

19. yüzyıl başlarında, Balkan yarımadası üzerindeki ülkelerde kullanılabileceğinden daha büyük bir iş gücü pazarı vardır. Şehir endüstrisinin iş gücünü meydana getiren kaynak, tarım alanından koparak şehirlere yerleşen halktır. Kapitalistler, iş gücü bulmakta güçlük çekmemektedirler. Az bir ücret karşılığında, işgücünü kiralamaya hazır fakir bir şehirli tabakasının varlığı, bu dönemde şehir ekonomisinin belirgin çizgilerinden biridir. (1) Böylece 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, az sayıda da olsa kapitalist manüfaktürler ve genel olarak kapitalist ilişkiler doğmuştur. Bunlar eylem alanlarını genişletebilmek ve ülkeye yayılabilmek için kesin önlemlere ihtiyaç göstermişlerdir. Ama feodalizmden, kapitalist üretim biçimine geçilmesini sağlayacak ve geçiş dönemini kısaltacak önlemler yerine, doğmakta olan kapitalist ilişkiler büyük bir şiddetle Osmanlı Devlet düzenine çarpmışlardır. Osmanlı devleti ve yönetici sınıfı ise, daha önce görülen nedenlerle, kapitalist hareketlerin öncülerine karşı bir baskı ve korku rejimi sürdürmektedir. İşte Balkanlar'da bu koşullar altında bile, işçiler belirmiş ve sayıları -Avrupa'da olduğu gibi- bir çığ gibi büyümese de yavaş yavaş artmıştır. Yeni yeni kurulmaya başlayan fabrikalarda «ilk kez hükümlülerin ve zorla getirilen işçilerin

(1) N. Todorov: Sur quelques Aspects s: 128 - 129

çalıştıkları» (1) düşünülebilir. Çünkü fabrika, atölye işine, ya da evde parça başına iş görmeğe alışmış olan kimse için yeni, ürkütücü, güç alışılan bir ortamdır. Yalnız, sonraları, işçilerin kendiliklerinden gelmeğe başladıkları da bir gerçektir. Balkan'ların ilk fabrikası olduğunu bildiğimiz, Dobrijokeslov'un fabrikasında 1839'larda 80 Bulgar işçi ve 2 Çekoslovak usta çalışmaktadır. Ayrıca 6 çıkrığın her birinin başında da iki çocuk işçi vardır. Burada asker çalıştırılmadığı da bilinmektedir. (2) Yani, fabrikada çalışan işçiler gerçek birer işçi statüsündedirler. Ortalama bir işçi yılda 500 krş. almaktadır. (3) Rumeli ve Anadolu'daki halı atölyelerinde ise genellikle genç kızlar çalışmakta, hangarlarda ya da uzun koridorlarda çömelmiş olarak halı dokumakta ve en fazla ayda 5 fr. yani yılda 400 krş. kazanmaktadırlar. (4) Yine kadın işçilerin çok sayıda çalıştığı bir iş «nakış'dır. Gümüş ve altın işlemeler yapan kadın işçilere İstanbul, özellikle de Yanya'da kalabalık kütleler halinde rastlanır. Bu işçilerden söz ederken Ami Boué, bunları Avrupa işçileriyle karşılaştırarak şöyle demektedir: «Türk işçileri ve zenaatkârları, açık havada ya da hangarlarda çalışırlar ve yarı karanlık deliklere hapsedilmemiş oldukları için şüphesiz ki bizim işçilerimizden daha

---

(1) Jacques Näthan: İktisadî tarih, s: 200

(2) N. Todorov: 19. asrın ortalarında Bulgar toprağında Kiralık emek, s: 8

(3) N. Todorov: 19. asrın ortalarında Bulgar toprağında Kiralık emek, s: 9

(4) Ami Boué: A. g. y. s: 102 - 103

mutludurlar. İngiltere'de olduğu gibi, 7 günden ikisinde uykusuz bırakılarak serseme çevrilmezler. İşçilerin, işverenlerine karşı kin dolu duyguları, bizde olduğu gelişme ortamını bulamaz.» (1)

Bu dönemin 1830'lardan sonraki en önemli işçi hareketleri, bundan sonraki dönemde de devam edecek olan ve Avrupa'da örneklerini gördüğümüz makineleri tahrip hareketleridir. Bu türlü hareketlere ilk olarak Rumeli'de rastlanmıştır. Slevne'de Dobrijokeslov'un fabrikasında 1838'lerde, işçilerin kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinelere karşı isyan ettiklerini görüyoruz. (2) Bu hareketler 1840'dan sonra da hızlanarak sürecektir.

1800 - 1839 dönemi, 1839'dan sonra başlıyacak olan ve Tanzimat hareketinin kendi damgasını bastığı bir döneme geçiştir. Özetleyecek olursak, 1800 - 1839 arasının işçi hareketleri ve işçi sorunları, bazı endüstri kolları gerilerken, bazı yerlerde, özellikle Rumeli'de diğer kolların gelişmesi ve ilk fabrikaların kurulmaya başlamasıyla belirlenir. 19 .yüzyıl başlarında hızlanmış olan toprak düzenindeki çözülme, işçilerin büyük şehirlere akınını ve kullanılabileceğinden fazla işgücünün emek piyasasına sunulmasını hızlandırır. Bu, köy kaynaklı işçilerin yanında, çözülmekte olan küçük endüstri kollarının açıkta kalan usta ve işçileri de kiralık emek ordusunu güçlendirmektedir. Yine de ordu terimini yanlış anla-

(1) Ami Boué: A. g. y. s: 117

(2) N. Todorov: 19. Asrın Ortalarında Bulgar Topraklarında Kiralık Emek, s: 7

mamak ve 1840'lardan önce, Osmanlı İmparatorluğunda büyük bir proleterleşmenin varlığını düşünmemek gerekir. Ufukta, endüstri devrimini gösteren hiç bir belirti yoktur. İmparatorluğun sosyo-ekonomik yapısı bir yandan, ekonomik emperyalizm öte yandan, böyle bir devrimin geç de olsa gerçekleşme imkânlarını tümüyle ortadan kaldırmaktadır. İşçi, henüz bir sınıf niteliği kazanmış olmaktan uzak bulunmakla birlikte, yine de bir süreden beri yer yer doğmuş ve ilk fabrikalara karşı makine tahrip hareketlerine bile girişmiştir.

B — 1839 - 1870 Dönemi :

Bu dönem, Tanzimat olayının rengini verdiği ve belirlediği bir dönemdir. Bu bakımdan genel tarih açısından olduğu kadar, Türk işçi sınıfı tarihi açısından da önem taşır. İmparatorluğun, emperyalizmin boyunduruğu altına girmesi olayı, bu dönemde hızlanır. Dönemin fikir akımları, siyasal olayları ve ekonomik durumu bir bütün olarak karşımıza çıkar.

Siyasal olaylar — fikir akımları :

Dönemin iç ve dış siyaset olayları, Tanzimat'ın iki ayrı yönü olarak ele alınmalıdır. Tanzimat olayının yorum ve çözümlemesi konumuzu aştığından, olayı kısaca gözden geçirmekle yetineceğiz.
1839'da tahta geçen I. Abdülmecit'in, 3 ikinci teşrin 1839'da ilân ettiği Tanzimat hareketi, Osmanlı İmparatorluğunun, Batı üstünlüğü ve her gün biraz daha artan gerilemesi karşısında, bir süreden beri,

tek kurtuluş dalı olarak tutunduğu Batılılaşma hareketleri zinciri içinde görülebilecek bir halkadır. Bu bakımdan, özce, daha önceki hareketlerden ayrılmaz. Bir devrimse asla değildir. Bütün batılılaşma hareketlerinin temelinde yatan, alt - yapı farklarının farkına varılmaksızın, Batının üst-yapı kurumlarının aktarmasının ıslahat için yeterli olduğu görüşü, Tanzimat hareketinde de ağır basar. Yalnız 1839 Tanzimat fermanının, önceki batılılaşma hareketlerinden ayrıldığı yön, öncekilerden daha geniş kaplamlı olması, «siyasal rejim bakımından, despotik mutlakiyetçilikle ulusal egemenlik arasında bir geçiş niteliği taşıması» (1) ve daha köklü olmasıdır. 1839 yılının 3 ikinciteşrin günü, evinden helâllaşarak çıkan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanmış ve Padişah Vekiller, Ulema, Devletin yüksek asker ve sivil memurları, hıristiyan tebaanın dinsel temsilcileri, esnaf örgütünün temsilcileri ve yabancı elçilerin de hazır bulunduğu Gülhane meydanında okunmuş olan «ferman» «yukardan aşağı gelen bir irade ile, Padişahın kendi haklarının kendisi tarafından sınırlanmasıdır. Bir anayasa değil bir şart (berat) sayılabilir.» (2) Yalnız fermanın ve hareketin önemli yanı şudur : Güçlü bir yönetimsel mekanizmaya her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmakta, ülkedeki çeşitli öğeleri yabancı etkisinden kurtararak; ayrılma, kopma eğilimlerini baltalayacak merkezî bir güç yaratmak zorunlu hale gelmek-

---

(1) ve (2) A. H. Ongunsu: Tanzimat ve amillerine umumî bir bakış, Tanzimat s: 9 ve 11

tedir. İşte Tanzimat'ın ilk ve önemli görevi budur. İmparatorluktan kopma eğiliminde olan kütleleri, yeni ilkeler etrafında toplamak ve devletin eylemlerini bu ilkelere dayandırarak, çeşitli öğeler arasında düzeni kurmak. İkinci olarak da kişinin benliğine baskı yapan kayıtları azaltmak... İmparatorluktaki halk kütleleri, bu kişisel özgürlüğü, kendi yapacakları gerçek bir devrimle elde edebilecek güçde olmadıklarından, hareket yukardan aşağı gelmiştir. (1)

Bir üst-yapı değişikliğinden öteye geçmemesi ve dayanabileceği bir sosyal sınıf temelinden yoksun bulunması, Tanzimat fermanının amaçlarını gerçekleştirememesine yol açmış, düzen değişmemiştir. Artık Avrupa ülkelerine ve Rusya'ya Türkiye üzerindeki emperyalist isteklerini gerçekleştirebilmek için, yeni bir ferman, yeni bir ıslahat hareketi gerekmektedir. Bu yeni ferman 1856 ıslahat fermanı olacaktır. 1839 Gülhane Hat'ı, Avrupalılarca beklenmekle birlikte, onlarca hazırlanmamıştır. Oysa 1856 Islahat fermanının yapısı büsbütün değişiktir ve İmparatorluğun, emperyalist ülkelerin egemenliği altına alındığını açıkça ilân eder. O dönemde Batı ülkeleri için en önemli sorun, görünüşte, İmparatorluk içindeki hıristiyan tebaanın durumu sorunudur. Gerçekte, Fransa ve İngiltere, ekonomik emperyalizmlerine güç kazandırmak için, İmparatorluk içinde, kendilerine en yakın öğe olan hıristiyan tebaanın, hukuksal özgürlükler elde etmesini istemek-

(1) Yavuz Abadan: Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat s: 33-35

te, Rusya ise hem Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını hazırlamak, hem de İngiltere ve Fransaya karşı dengeyi kendinden yana çevirmek için hıristiyan tebaa sorununu ortaya atmaktadır. Kırım savaşına varan bunalımı doğuran olaylar da görünüste Osmanlı İmparatorluğu içindeki hıristiyan tebaanın ayrıcalıkları sorunundan doğmuştur. Paris kongresinde durum yeniden ele alınmış ve Fransanın konuyla ilgili tezi (1) bir ferman şekline sokularak, yalnız ilanı, Babıaliye bırakılmıştır. «Böylece Islahat fermanı, Tanzimat fermanından farklı olarak yabancı köklü bir belge olmuştur.» (2) 1856 Fermanı'na göre, devletin egemenlik hakkı ancak şekil bakımından korunmuş oluyor, gerçekte ise, hıristiyan tebaanın refahını düşünmek ve gereken kararları almak yetkisi Avrupa'nın büyük devletlerinin eline geçiyordu. Böylece 1956'dan sonra Batı emperyalizmi ülkeyi her geçen gün biraz daha egemenliği altına almaktadır.

Siyasal fikir hareketleri açısından 1839 - 1870 dönemi hareketli bir dönem olmuştur. Dönemin fikir akımlarını üç öbekte toplamak mümkündür. Birincisi, kökleri III. Selim dönemine kadar giden Batılılaşma akımı, ikincisi henüz filiz halindeki Türkçülük akımı, üçüncüsüyse Genç Osmanlılar'da gözcüsünü bulan (3) Meşrutiyet fikirleridir.

---

(1) Bu tez Rusya ve İngiltere'nin tezlerinden daha yumuşaktı. Müslüman ve hıristiyan tebaa arasındaki farkların padişahın fermanına dayanılarak kaldırılması özüne dayanıyordu.

(2) Fahir H. Armaoğlu: Siyasî Tarih Dersleri s: 197

(3) Terimin açıklanması için bk. Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat s: 777, Not: 1

Kökü daha eskilere giden batılılaşma akımı, Tanzimat'dan sonra yalnız devlet örgütü ve ordunun batılılaşması çerçevesini aşarak, özellikle bürokratik aydın sınıf arasında bir yaşama biçimi olarak ortaya çıkmış ve yeni bir tip doğmuştur. Artık batılılaşmanın yalnız şekilde kalmayarak fikre ve ruha da sinmesi isteği uyanmış, bu konuda Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa birinci dereceden rol oynamışlardır. Dönemin ikinci önemli fikir akımı, daha ilerki dönemlerin Türkçülük hareketlerinin tohumlarının atılmaya başlamasıdır. Hıristiyan tebaa arasında ulusçu fikirlerin yayılmasının, Türklerde de bu türlü fikirler uyanmasında payı olmuştur. O sıralarda Avrupa'da eğitim görmekte olan birçok Türk genci, bulundukları ülkelerde, türkoloji çalışmalarını tanıma imkânı edinmişler ve «hepsi Avrupa'ya Osmanlı olarak gittikleri halde, içlerinden bir kısmı tümüyle Türkleşmiş olarak dönmüşlerdir.» (1) Türk kelimesi, Osmanlı'dan ayrı olarak kullanılmağa, dilde türkçeleşme belirtileri görülmeğe Türk tarihine önem verilmeğe başlanmıştır.

Genç Osmanlılarda sözcüsünü bulan Meşrutiyet fikri ise, dönemin en önemli fikir hareketidir. «Genç Osmanlılar Cemiyeti» nin kurucuları, Tanzimat sonrasının Batı ile ilişkiye geçmiş ve batılılaşma yolundaki yeni kuşağıdır. Genellikle Tasviri Efkâr, Muhbir, Tercüman-ı ahval gibi gazeteler çevresinde toplanmaya ve yönetimsel örgütü eleştirmeğe başla-

(1) E. Z. Karal : Osmanlı Tarihi, Cilt VII, 1861 - 1876 dönemi, s: 290

mışlardır. Bu çevre 1865 yılında, İstanbul'da gizli bir dernek olarak örgütlenmiştir. 1867 yılında hükümetçe haber alınan dernek kapanmış ve üyelerinin bir kısmı Avrupa'ya kaçmıştır. Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin gerçek eylemi 1867'den 1870'e kadar Avrupa'da, özellikle Paris'de sürmüştür. Bu dönemde, Genç Osmanlıların en önemli eylemi, Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'den Padişaha yazdığı Fransızca açık mektuptur. Bu mektubun özü, yönetim biçiminin eleştirilmesi ve meşrutiyetin faydalarının sayılarak, devletin kurtuluşu için tek çarenin meşrutiyetin ilânı olduğunun bildirilmesidir.
1870'de çeşitli nedenlerle çözülen ve üyelerinden çoğu yurda dönen dernek, meşrutiyetçi fikirleri bir daha silinmemek üzere Osmanlı fikir akımları tarihine sokmuştur.

Genel Ekonomik Durum:

1839 - 1870 döneminin ekonomik durumu, tarım ve toprak sorunları, malî sorunlar ve ekonomik emperyalizmin güçlenmesi olarak üç bölümde ele alınacaktır.

a — Tarım ve toprak sorunları:

Tanzimat fermanı, her konuda olduğu gibi tarım ve toprak konusunda da bazı yeni hükümleri kapsıyordu. Tanzimat ilkelerine uygun olarak, mültezimler kaldırılmış ve vergi toplama hakkı, devlet adına muhassıl denilen memurlara bırakılmıştır. Yalnız bu sistem de eskisinden daha başarılı olamamıştır.

1858 yılında, uzun bir süreden beri üzerinde çalışılan ve 1856 İslahat fermanının ilkelerine uygun yeni bir toprak yasası çıkarılmıştır. (1) Ayrıntılar bir yana 1858 toprak yasası, tümüyle liberal ülkeler getirmeğe çalışan, görünüşte küçük toprak mülkiyetini koruyucu, gerçekteyse büsbütün farklı olan bir yasadır. Mirî toprak hukuku, mülk toprakların hukukuna yaklaştırılmak, tümüyle liberal bir toprak düzenine gidilmek istenmişse de son adım atılamamış ve bir çok çelişmelere düşülmüştür. 1869 yılında, yabancıların çoktan beri peşinde koştukları bir amaç gerçekleşmiş, yabancılara İmparatorluk içinde toprak sahibi olabilme hakkı verilmiştir. Kısaca dendikte, Tanzimat sonrası dönemde, mirî toprak rejiminin yıkılışı tamamlanmış, ama yerine dönemin koşullarına uygun yeni bir düzen getirilememiştir. Sonuç, tarım alanının ve köylünün gittikçe artan sefaleti olmuştur.

1861'den sonra Türk tarım hayatı, tümüyle, yalnız emperyalist ülkelerin ihtiyacı olan ürünleri üreten bir sömürge tarımı haline gelmiştir. 1861'de Amerikan iç savaşının şiddetlenmesinin, Amerika'dan İngiliz dokuma fabrikalarına pamuk gönderilmesini engelleyebileceğinden korkan ve daha kolay sömürülebilecek bir pazar arayan İngiltere, pamuğu Türkiye'den sağlamayı düşünmüş ve gerek adamlarının aracılığıyla doğrudan doğruya halkı, gerekse Osmanlı hükümetini pamuk tarımı yapmaya teşvik et-

(1) 1858 yasası ve Tanzimat'ın toprak sorunları üzerine fazla bilgi için bk: Ö. L. Barkan: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat... Tanzimat s: 321 - 419

miştir. (1) Pamuk ekimi, devletçe de teşvik edilmeğe başlanmış, yer yer pamuk ekilmiş, tüccara pamuk tohumu dağıtılmış, pamuk tohumu ve ilgili tarım araçları gümrük bağışıklığı kazanmıştır. İngilizler, Türkiye'den pamuk alımı için 1862 yıllarında şirketler kurmaya başlamışlardır. Bunların en önemlisi «Manchester Osmanlı Pamuk şirketi'dir. Kısa zamanda, özellikle Adana tarım bölgesinde pamuk tarımı artmış, toprak işçileri üzerinde yabancı sermaye egemenliği başlamıştır. Artık tek ürünü pamuk olan köylü, her şeyini zorunlu olarak dışardan alma yoluna gitmiş, böylelikle Adana pamuk bölgesi, Avrupa'nın hem hammadde kaynağı, hem de işlenmiş madde pazarı haline girerek (2) tarım emperyalizminin ilk kurbanı olmuştur.

Şu halde 1839 - 1870 döneminin toprak ve tarım sorunları iki önemli özellik göstermektedir: Tarımsal fakirleşme ve tarım emperyalizminin kucağına düşme. Bu olayların konumuz açısından sonucu ise, tarımsal fakirleşmenin halkı, topraktan büsbütün koparak şehirlere yöneltmesi ve bu işsiz güçsüz kütlenin işyerlerine akını, yani, çekirdek halinde bir proleterleşmeye yol açmasıdır.

b - Malî Durum:

1839 - 1870 döneminin maliyesini niteleyen kelime «iflasın eşiği» dir. Tanzimat fermanının getirmiş ol-

(1) Bir İngiliz'in yönetiminde bulunan Ruznamei Ceride Havadis'de konu sık sık ele alınmaktadır. bk: Aynı gazete, 13 Ocak, 10, 12, 14 Mart 1861

(2) Hüseyin Avni Şanda: Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi, s: 22 - 24

duğu konuyla ilgili hükümler kısa zamanda uygulanmaz olmuş, bir kısmı da bütünüyle bırakılarak eskiye dönülmüştür. Malî bunalım, özellikle 1850'lerden sonra kendini göstermiştir. «Yine de Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın ortalarına kadar, yabancı krediye doğrudan doğruya başvurmadan, giderlerini karşılayabilmiştir. Gelirleri arttırabilmek için, normal vergiler dışında sikke bastırma, bono ve kâğıt para çıkarma yollarına gidilmiştir.» (1) 1854'de Londra ve Paris şirketlerine ilk dış borçlanma yapılmış, % 6 faizle, 15 yılda ödeneceği taahhüt edilen 5 milyon İngiliz lirası alınmıştır. (2) Bundan sonra, 6 yıl içinde dört yeni dışborçlanma olmuş, «1860'da dış borçların toplamı üç milyon üçyüz bin keseye varmış, iç borçlar 2 milyon keseyi bulmuştur. Alışkanlık haline gelen ve tek kurtuluş yolu olarak görülen dış borçlanmalar çoğunluk, bir önceki borcun taksidini verebilmek için yapılmaya başlanmıştır.» (3) «Bütçe açığını kapamak için, hükümet yeniden kağıt para çıkarmaya kalkışınca, malî bunalım korkunç bir şekil almıştır. «Kaime (kağıt para) süratle düşmeğe başladı. Yüzlük altun bir gün üçyüz kuruşa kadar çıktı. Ertesi gün üçyüzü geçti. Sonradan dörtyüze varır varmaz hiç geçmez oldu. Halbuki, halkın elinde hep kaime bulunduğundan pek çok adamlar aç kaldı. Parası olanlar da ihtiyaten üçer beşer günlük ekmek aldılar. Bu cihetle, fı-

(1) R. Şükrü Suvla: Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat s: 269

(2) İ. Hakkı Yeniay: Yeni Osmanlı Borçları Tarihi s: 19

(3) Fazla bilgi için bk: Yukarda a.g.y. ve R. Ş. Suvla'nın Tanzimat'daki makalesi

rınlarda mevcut ekmekler bitip, sonraya kalanlar ekmek bulamaz oldu. Ziyade almış olanlardan cebren almaya kalkıştılar. Dükkânlar kapandı. İstanbul'u bir acaip dehşet istilâ etti.» (1) Bunalımın Avrupa'daki yankıları da büyük olmuştur. Buna rağmen dış borçlanmalar birbirini izlemiş, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870 borçlanmaları ülkeyi çöküşe doğru adım adım yaklaştırmış ve en önemlisi, borçlara karşılık olarak gösterilen ülke gelirleri ve ayrıcalıklarla, Osmanlı İmparatorluğu tam anlamıyla Batı egemenliği altına girmiştir. Emperyalist ülkeler, İmparatorlukta, ya da dışarda İmparatorlukla ilgili çeşitli şirketler kurarak, İmparatorluk toprakları üzerinde spekülasyonlara başvurmaktadırlar. 1856'da İstanbul'da, İngiliz sermayeli «Ottoman Bank» kurulmuş, 1863 fermanıyla devlet bankası ayrıcalıkları kazanmış ve adı Bankı Osmanii Şahane'ye çevrilmiştir. (3)

Yeni yeni imzalanan ticaret anlaşmaları 1838 anlaşmasının hükümlerini, Osmanlı devleti zararına ağırlaştırmaktan başka bir yenilik getirmemekte, bu anlaşmalarla, Osmanlı Devleti, emperyalistlere en kolay hammadde sağlayan bir ülke ve yabancı kapitalistlerin ürünleri için tam bir açık pazar niteliği kazanmaktadır.

Yeni koşullar, yeni yatırımlar gerektirmekte, bunların başında da kara ve demir yolları yapımı gelmektedir. Yabancı sermaye özellikle demiryolları yapı-

---

(1) E. Z. Karal: A. g. y. s: 224 (Cevdet Paşa'nın Maruzatından)
(2) Refii Ş. Suvla: A. g. y. s: 269, not: 1

mına ilgi göstermekte ve yine, emperyalist ülkelerin emperyalist amaçlarını gerçekleştirmelerine yarıyacak bu yolları yapan şirketlere büyük ayrıcalıklar verilmektedir. İlk demiryolu ayrıcalığı 1856 yılında verilmiştir. 1866 yılında yapımı bitmiş demiryollarının toplamı 450 km'i bulmakta ve İngiliz şirketlerinin elinde bulunmaktadır. 1869'da Avusturyalı banker Baron Hirch ile imzalanan demiryolu anlaşması, Avrupa'da türlü spekülasyonlara yol açmış ve 1871'den sonra Osmanlı devletinin yabancılara demiryolu ayrıcalığı vermemesine sebep olacak kadar büyük bir sömürü ve dedikodu konusu olmuştur.

1839 - 1870 döneminin malî durumu çok kısa bir şekilde şöyle özetlenebilir : Her alanda emperyalizmin egemenliği altına girilmesi, çöküşe götürecek dış borçlar, Batı kapitalizminin, şirketler, yatırımlar yoluyla, ülkeyi taş taş, ağaç ağaç, yol yol eline geçirmeğe başlaması.

Endüstri :

1839 - 1870 dönemi, endüstri ve işçi sorunları açısından yeni bir dönem sayılabilir. 1839 - 1870 arası, Osmanlı İmparatorluğunda endüstriel gelişmenin doğal akışından, iç ve dış etkenlerin etkisiyle saptığı, eski üretim biçimlerinin yer yer yıkıldığı, yeni endüstriel biçimlerin, ülkeye zorla yerleştirilmeğe çalışıldığı yıllardır. Tanzimat'dan sonra, Avrupa'nın üstünlüğü ve İmparatorluğun çöküşü olayı yavaş yavaş gerçek nedenlerine, bu arada Avrupa endüstrisinin üstünlüğüne bağlanmaya başlamış, Türkiye'nin neden endüstrileşemediği düşünülemeden, ne bahasına olursa olsun, yerli bir endüstrinin kurul-

ması gerektiği anlaşılmıştır. Bu dönem, bir yandan eski geleneksel endüstri kollarının büsbütün çöküşü, öte yandan yeni yeni endüstrilerin kurulmaya başlamasıyla belirlenir.

Devlet eliyle kurulmasına çalışılan bu endüstrinin kökleri, görmüş olduğumuz gibi, 1839 öncesi döneme gider. 1835'de Feshane'nin, İzmit ve İslimiyedeki çuha fabrikalarının kuruluşu, ordu ihtiyaçları için devletin kurulmasına çalıştığı endüstrinin birer evresidir. 1839'da Abdülmecit'in tahta geçmesinden sonra, bu hareket hız kazanmıştır. «Yakın tarihimize oldukça aşina geçinen bir takım vatandaşlarımız bile, Abdülmecit devrindeki bu sanayileşme hamlesini bir iki fabrikanın yapılmasına münhasır kalmış sanırlar. Halbuki bu, muazzam yekûnıdaki paraların sarfına, dört yana saçılmasına sebep olmuş ve çok geniş tutulmuş bir iştir. İzmit'in Derbent taraflarından Küçükçekmece'ye kadar olan saha içinde, birçok müesseseler kuruluyor; kurulmasına -sanki- çalışılıyordu.» (1) Bu hareketlerin başına Dadyan kardeşler getirilmiş ve bu Ermenilere geniş yetki verilmiştir. Ohannes Dadyan, bu hareketi yürütebilmek için gerekli bilgiyi toplamak üzere Avrupa'ya gitmiş, uzun uzun kalmış, 1848'de İstanbul'a yanında çoğu Alman olmak üzere birçok Avrupalı teknisyen ve işçi ile dönmüştür. Ayrıca İngi-

(1) Ali Rıza Seyfi: İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi, Cumhuriyet Gaz. 1939, 31 Temmuz

liz mühendisleri ve makineler de getirtilmiştir. Artık herkes umutludur. Ama umutlar bir türlü gerçekleşmemiş, zoraki endüstrileşme yürütülememiştir. Öte yandan, Batı endüstrisinin darbesini önce pamuklu endüstrisi yemiş, 1850'lere doğru, o zamana kadar güç de olsa az çok tutunabilen ipekli endüstrisi gerilemeğe başlamış, zamanın yazarlarının kitaplarından anlaşıldığına göre, «1848 - 1855 yıllarında Şam, Halep, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde, eskiden pek çok ipekli yapımevleri bulunurken, tezgâhların sayısı gittikçe azalmıştır.» (1) Viquesnel'e göre, 1850'lerde, artık endüstrinin çöküşü, Avrupa ile sıkı ilişkisi olan büyük şehirlerden, en iç ve en uzak bölgelere kadar yayılmıştır. «1846'da Halep'de 300 pamuklu dokuma yapımevinin yalnız 150'si, 150 basma mendil yapımevinin yalnız 80'i, pamuk - ipek karışımı kumaş yapan 200 kuruluşun 150'si çalışmaktadır.» (2) Aile endüstrisi de çöküş halindedir.

İşte 1839 - 1870 arasında bu çöküş engellenmek istenmiş ama mümkün olamadığından daha çok devlet eliyle yeni endüstriel kurumlar kurulmasına ve yeni endüstri kollarının geliştirilmesine gidilmiştir. Abdülmecit döneminde açılan fabrikalar yanında, Abdülaziz döneminde daha köklü hareketlere girişilmiş, özellikle gümrük vergisi 1862'de % 5'den % 8'e çıkarılmış, 1863'de Sultanahmet meydanında yaptırılan 30 000 akçeye çıkan bir yapıda yerli mal-

---

Viquesnel: Voyage dans la Turquie d'Europe, s: 297

(1) Viquesnel: Voyage dans la Turquie d'Europe, s: 297

lar ve yabancı makineler sergilenmiş, 1867'de İstanbul'da bir ıslahı sanayi okulu açılmıştır. Dönemin en önemli endüstriel önlemleri ise «esnafı şirketler halinde birleştirmek ve kooperatifçiliğe gitmek olmuştur. 1864 - 1866 yılları arasında, birinci Islahı Sanayi komisyonu kurulmuş, hiç bir eylemde bulunamadığından 1868'de ikinci bir Komisyon meydana getirilmiştir. Bu ikinci komisyonun talimatının üçüncü maddesinde «esnafın evvelki gibi münferiden ve müteferrikan icrayı sanat etmelerinde esas ve faide olmayıp husulü menfaat ve marifetleri beyinlerinde bir şirket teşkiline ve lüzumu kadar sermaye vaz'ı ile müçtemian ve müttehiden çalışmalarına mütevakkıf olduğu» bildirilmektedir. Osman Nuri'ye göre, 1867 - 1874 yılları arasında, bu türden 4 şirket kurulmuş, 12 yıllık ayrıcalık, gümrük ve vergi bağışıklığı verilmiştir. (1) Bu eylemlerde, yerli endüstri ve yerli müteşebbisin korunması eğilimi görülmekteyse de bu, yabancılara verilmiş ayrıcalıklar ve dönemin siyasal ve ekonomik durumuyla çelişme halindedir. Sermayesi çeşitli kaynaklardan sağlanan bu ulusal şirketler, uzun ömürlü olamamıştır.

Bu dönemde endüstriel gelişmeyi ,Devlet fabrikaları ve özel endüstriel kuruluşlar olmak üzere iki kümede ele alabiliriz.

1856'lara doğru, çoğu İstanbul'da toplanmış olan Devlet fabrikalarının başlıcaları şunlardır: İzmit çuha fabrikası, İstanbul feshane fabrikası, Zeytin-

(1) Ö. C. Sarç: A. g. y. Tanzimat s: 435

burnu fabrikası, Hereke fabrikası, Beykoz Teçhizatı askeriye Fabrikası, Tophane fabrikası, İzmir kâğıt fabrikası, Beykoz, İnceköy porselen cam fabrikası, Bursa Mensucat fabrikası, Balıkesir Aba Fabrikası, Samako demir fabrikası, Samako çuha fabrikası, Bursa ipek ipliği fabrikası, Beykoz kâğıt fabrikası, İslimiye dokuma fabrikası. (1) Bu fabrikalarda mekanik tezgâhlar ve diğer makineler bulunmakta, gerçek birer modern endüstriel kuruluş olarak görünmektedirler. Bunun dışında yine devlet sektöründe, 1861'e kadar (2) devletçe işletilen çeşitli madenler olup, en önemlisi Ereğli Kömür madenidir. «1264 (1848) Fermanı ile Abdülmecit, Ereğli kömür madenlerini emlâki şahane meyanına geçirmiş ve bu madenleri işletecek kimselerden alınacak mukataa bedelini vakf etmiştir. 1848'den 1865'e kadar giden bu dönem, madenin Has hazine yönetiminde olduğu dönemdir. 1854'den sonra, havzaya İngiliz yönetimi yerleşmiştir. 1865'den sonra, donanmanın artan kömür ihtiyacı, madenin tarihinde Bahriye dönemini açmış ve bu dönem 1908'e kadar sürmüştür. Böylece yer yer ve zaman zaman, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde, devlet eliyle, ya da devlete bağlı olarak çeşitli maden ocakları işletilmiştir. Devlete bağlı endüstri kollarında, özellikle fabrikaların kuruluş ve yönetiminde, yabancı teknik adam-

(1) Ö. C. Sarç: A. g. y. Tanzimat s: 435 - 437, not 435/5, 436/2, Arşiv belge no: Cevdet tas. no: 329, 348, 801, 424, 419, 434, 448, 449.

(2) Bu tarihten sonra maden arama ve işletme ayrıcalığı yabancı şirketlere verilmeğe başlamıştır.

lar, hatta yabancı işçiler kullanılmıştır. Bağlanan bütün umutlara rağmen, bir kaç aykırı örnek bir yana bu endüstriel atılım başarıya ulaşamamıştır. Temelsiz kuruluşlar oluşu, bilgisizlik, özellikle de yönetimi yabancıların elinde bulunan bu fabrikaların sayısız kötü kullanımlara ve yersiz masraflara yol açması, başarı şansını kısıtlamıştır. Yine de İmparatorluk'ta yayınlanan bütün gazeteler, bu atılımın başarı haberleriyle doludur. «Kolonya gazetesi, Sultan'ın, Prusya elçiliğinin aracılığıyla M. Schumann'ın Berlin'deki büyük porselen fabrikasından 12 işçi ve bir ustabaşı istediğini bildiriyor.» (1) «İki yıl önce kurulmuş olan basmahane, geçen çarşamba çalışmaya başlamıştır. Yapımda, çeşitli dinden yerli işçilerin çalışacağı bildirilmektedir.» (2) «Buharlı fabrikaların sayısının yalnız başkentte değil Türkiye'nin başlıca endüstri merkezlerinde de arttığı gözlenmektedir.» (3)

Devlet endüstrisi yanında, özel fabrikalar da 1839'dan sonra kurulmaya başlamıştır. Bu fabrikaları kuranların hemen hepsi, yabancı kapitalistler, bir kısmı da azınlıklardır. Yabancıların bu türlü fabrikalar açmaları, 1838 ticaret anlaşmasının tanıdığı ayrıcalıklar ve 1858 arazi kanunnamesine 1869'da eklenen, yabancıların Türkiye'de mülk ve toprak edinebilmelerini mümkün kılan hükümlerle, kâr sağlayan bir iş haline girmiştir. Özel fabrikalara ilk

(1) Journal de Costantinople: (gazete, İstanbul) 6 Şubat 1848
(2) Journal de Costantinople: (gazete, İstanbul) 9 Kasım 1848
(3) Journal de Costantinople: (gazete, İstanbul) 16 Şubat 1865

kez rastlanan endüstri kolu dokuma, özel olarak da ipek ipliği yapımıdır. Bunların ilkinin Bursa'da, 1845 yılında Falkeisen adlı bir İsviçreli tarafından kurulduğu sanılmaktadır. (1) Başka kaynaklar, Bursa'da ilk Buharlı fabrikayı bu tarihten birkaç yıl önce Muradiye'de, Taşcıoğlu adlı birinin kurduğunu, daha sonra, aynı soydan olan küçük Taşçıoğlu'nun, 1845'de kurulan fabrikanın sermayesini Falkeisen'den alarak, birlikte işlettiklerini bildirmektedir. (2) Bu ayrıntılar bir yana, kuruluş tarihi 1845 olan bu ilk buharlı fabrikaya, ilk zamanlar işçi bulmakta güçlük çekilmiş ama kısa bir süre sonra başka fabrikalar da kurulmuş ve işçi sayısı hızla artmıştır. Viquesnel, 1855 yılında Bursa'da 8 - 10 modern iplik fabrikasının bulunduğunu söylerken (3) Mordtmann 1851'de 5, 1855'de ise 23 filatür varken 1856'da sayılarının 64'e çıktığını bildirmektedir. (4) Başka kaynaklara göre bu sayılar farklılık gösteriyor. Aynı dönemde, Lübnan'da da özel iplik fabrikaları çoğalmaktadır. «1852'de, beşi Fransızlara, ikisi İngilizlere, ikisi yerlilere ait olmak üzere dokuz iplik fabrikası vardır.» (5) İpek ipliği fabrikalarının dışında da yabancı sermayeli özel fabrika ve işyer-

---

(1) İslâm Ansiklopedisi Bursa Maddesi ve Ö. C. Sarç'ın a. g. y.'sında böyle bildirilmekle birlikte farklı kaynaklara da rastlanmıştır. Özel işyerleri hakkındaki bilginin devlet fabrikalarından daha az kesin olması doğaldır.

(2) F. Dalsar: Bursa'da İpekçilik, s: 412

(3) Viquesnel: A.g.y. s: 295

(4) İslâm Ansiklopedisi, Bursa Maddesi

(5) Ö. C. Sarç: A. g. y. Tanzimat, s: 438

lerinin doğduğu görülmektedir. Daha önceki bölümlerde sözünü ettiğimiz özel bir duruma sahip ve kapitalist birikimi sağlama yolunda adımlar atmış Rumeli'de 1848'den sonra, bu türlü özel fabrikalar çoğalır. Filibe yakınında Gümüşgerdan fabrikaları 1848'de kuruluşunu tamamlamıştır. Bu işyeri, makine ve iş örgütü açısından Avrupa'nın çağdaş fabrikalarına benzemektedir. (1) Benzeri fabrikaların, Rumeli'nin çeşitli yerlerinde ve Selânik, Filibe, Sofya, İskeçe vd. gibi büyük şehirlerinde de kurulmuş olduğu şüphe götürmez. Ayrıca, yine Rumeli'de ve Anadolunun Ege ve iç Anadolu bölgelerinde halı fabrikaları kurulmuş ve yabancı şirketlerce işletilmeğe başlamıştır. Adana, Tarsus ve Mersin çevresinde ve Balıkesir sancağına bağlı Kırkağaç'da, pamuk egrenaj fabrikaları için 21 Eylül 1864'de James Kot'a ve 14 Kasım 1865'de de M. Edwars'a, ruhsat ve ayrıcalıklar verilmiştir.» (2) Yünlü dokuma alanında da, örneğin Ankara'da, tezgâhların bir kısmı, yabancıların eline geçerek, özel fabrikalar halini almıştır. 1870'den sonra, yabancı sermayeli fabrikalar çok çeşitli endüstri kollarını kapsamaya başlamıştır.

Maden endüstrisine gelince, 1861'den sonra İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde bulunan ve imtiyazları satın alınarak işletilmeğe başlanan madenler: Söke, Yenice, Bursa, Küpdağı, Sakız, Bozcaada, Selânik,

---

(1) Prof. N. Todorov, belgelerini bulduğu bu fabrika hakkında konferans ve makalelerinde geniş bilgi vermektedir.

(2) Türk Ziraat Tarihine bir Bakış, s: 133 (Hazine Evrak kayıtlarından)

Serez'de linyit; Çanakkale Okçular'da, Bursa Nallılar'da, Kastamonu Devrekâni'de krom; Bayramiç'de Manganez; Konya, İmroz, Drama, Yanya'da Simli kurşun; Malatya'da bakır; Çanakkale'de kükürt; Aydın'da zımpara madenleridir. (1) Ayrıca öteden beri işletilmekte olan Diyarbakır, Ergani, Rumeli madenleri de vardır.

1839 - 1870 arasında, iş hacmi açısından büyük gelişme gösteren bir çalışma kolu, çeşitli dallarıyla yapı işleridir. Gerçekten de, 1839, özellikle de 1850'lerden sonra yabancıların baskısı, beliren yeni ihtiyaçlar, yabancı şirketlerin kurulması ile her türlü yapı, özellikle de yol yapımı, büyük önem ve hız kazanmıştır. Demiryolları yapımına 1856 yılında ilk sermaye yatıranlar İngilizler olmuş, bunu diğerleri izlemiştir. Böyle bir iş alanı, yapı endüstrisinin kapsamını genişletmiş ve işçi sayısını arttırmıştır. Kara yolları konusu da ele alınmış ve çok sayıda işçi çalıştıran bir kesim niteliği kazanmıştır. Meclisi Vâlâ tarafından hazırlanıp, Sadrazam Âli Paşa'ya sunulan Haziran 1864 tarihli raporda, kara yolları hakkında şu bilgiler vardır: «Daha 1862'de, İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinde, birçok yollar onarılmıştır. 1863'de en önemli yol yapımı, Niş - Bosna ve Vidin'de yapılmıştır. Rumeli'nin onarılan ve yeniden yapılan yollarının uzunluğu 360 fersahdır. Bu türlü çalışmalar, Anadolu'nun her yanında, özellikle Samsun ve Kastamonu'da yapılmaktadır. (2)

---

(1) E. Z. Karal: A.g.y. s: 267
(2) E. Z. Karal: A.g.y. s: 259

Dönemin genel endüstriel görünümü, endüstriye önem verildiği ve ulusal bir endüstri doğabilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulduğu şeklindedir. Ülkede, müslüman Türk öğeler arasında, kapitalist birikim gerçekleşemediğinden, bu türlü endüstriel kuruluşlar, önceleri devlet kapitalizmine dayandırılmak istenmiştir. Öte yandan, özel kişilerin kurduğu endüstriyse, tümüyle yabancıların, küçük bir kısmıyla da azınlıkların malı olmuş; Osmanlı İmparatorluğunda modern endüstri, daha doğarken bir sömürge endüstrisi olarak kurulmaktan kendini kurtaramamıştır.

1839 - 1870 İŞÇİ SORUNLARI :

1839 döneminden sonra, artık Osmanlı İmparatorluğunda tek tek işçilerden değil, «işçi kütlesinden söz edilebilir. Gerçekten de 1839 sonrasının endüstriel atılımı, işçilerin yavaş yavaş bir kütle niteliği kazanmalarına yol açmıştır. Batı'dan çok değişik koşullar altında da olsa, bir endüstriel patlamanın görüldüğü bu dönem, Türk işçi sınıfı tarihi açısından ilgi çekicidir.

Dönemin, daha önceki yıllardan farklı olarak konuya getirdiği yenilikler: Makinelere karşı hareketlerin çoğalması, işçi sayısının hızla artması, yeni iş koşulları ve çeşitli işçi hareketleridir.

Makinelere karşı hareketlerin, daha 1834'lerde, Rumeli'de kurulan ilk makineli işyerlerinde başladığını görmüştük. 1845'den sonra, bu türlü makinelerin ve fabrikaların artmasıyla hareket hız kazanır. Makinelerin, işçiyi korkutması olayının temelindeki ne-

den, Batı'da görülen nedenin aynıdır: «Makinelerin insan emeğinin yerine geçmesiyle, işsiz kalmak korkusu.» Bu korku, aynı zamanda bir başka gerçeği ortaya koyar: İşçinin tek geçim kaynağı olarak, ya da tek kaynak olmasa bile, karnını doyurabilmesi için zorunlu kaynak olarak, endüstri işçiliğini görmesi ve üretim araçlarından ayrılmış bulunması... Osmanlı İmparatorluğunda da bu türden olayların varlığı, bize, 1845'lerde, İmparatorlukta, üretim araçlarından ayrılmış bulunan ve ücretli işçilik ana geçim kaynağı olan bir grubun varlığını da göstermektedir.

1851'de Samakof'da kurulmuş olan mekanik tarağa karşı girişilen hareket, bu türlü hareketlerin en ilginçlerinden biridir. Özellikle kadın işçiler, kürek, balta ve sopalarla, bir dokuma atölyesine hücum eder ve ancak, kendilerine, bu mekanik tarağın bir daha kullanılmayacağı sözü verildikten sonra hareketten vazgeçerler. (1) 1845'de, Bursa'da kurulan buharlı fabrikada, hiç bir işçi çalışmak istemez. Yine Bursa'da 1861 yılında, ilgi çekici bir fabrika tahribi olayı görülür. Bir müslüman mezarlığı üzerinde kurulmuş olan fabrikayı, Bursalılar yıkarlar. (2) Bizce olay, dinsel bağnazlık (taassup) ve yabancı düşmanlığı yanında, makinelere karşı duyulan korku ve hırsın da ürünüdür.

Yalnız, bu türlü hareketlerin bir fayda sağlamadığı-

---

(1) N. Todorov: 19. Asrın Ortalarında, Bulgaristan Topraklarında Kiralık Emek, s: 7

(2) İslâm Ansiklopedisi, Bursa Maddesi

nı gören işçiler, kısa süre sonra yeni iş koşullarına alışmış ve uymuşlardır. Bu türden olaylar, 1850'lerde, bir işçi kütlesinin varlığını göstermek yanında, bu işçilerin kökünün daha eskilere gittiğini de gösterir. Çünkü makine tahrip hareketi demek, eski den başka koşullar altında çalışmış işçilerin, yeni teknolojik koşullara başkaldırması demektir.

Yine bu dönem, işçi sayısının hızla çoğaldığı bir dönemdir. Özellikle devlet endüstrisi ve yapı endüstrisi (kara ve demir yolları) işçi sayısını çoğaltan kaynaklar olmuştur. İşçi sayısının hızla çoğalması konusunda, rakkamlara dayanan, kesin bir bilgi verilemese de, bazı örneklerle, bu artış kanıtlanabilir. Bu örnekler arasında 3000 işçi çalıştıran bir halı fabrikasını ve buna benzer büyük halı fabrikalarını, 100, 200, 500 işçi çalıştıran dokuma fabrikalarını, daha 1839'dan önce her biri 1000'den fazla işçi çalıştıran tersaneleri, savaş endüstrisini, yeni açılan ve her biri yüzlerce işçilik devlet fabrikalarını, pamuk egrenaj fabrikaları işçilerini, 1861'den sonra, yabancı sermayenin maden arama ve çıkartma işlerinde çalıştırmaya başladığı işçileri, 1865'de yalnız Trabzon - Beyazıt yolunda çalışan 2000 işçiyi, Çanakkale Boğazı'ndaki, askerî korunma yapımlarında çalışan 1.500 sivil işçiyi, Demiryolları yapımında çalışan işçileri sayabiliriz. (1)

Bu dönemde de, endüstrinin ücretli emek ihtiyacını karşılayan ana kaynaklar, şehirlerin üretim araç-

(1) Bu bilgiler seyahatname ve gazete haberlerinden alınmış olup, çeşitli yerlerde kaynak notu düşüldüğünden burada ayrıca kaynak gösterilmemiştir.

larını kaybetmiş küçük zenaatkârları, sürekli olarak topraktan kopan ve akın akın endüstri merkezlerine ve büyük şehirlere göçen halk ve maden bölgeleri halkıdır.

Küçük zenaatkârların, üretim araçlarından kopmaları süreci, daha önce gördüğümüz gibi, dokuma endüstrisinde 16. yüzyılda başlamış, gittikçe güç kazanmıştır. Maden ve yapı endüstrileri de, bu kopmanın erken gerçekleştiği endüstri kollarıdır. Bu süreç, 19. yüzyıl ortalarında, küçük sanatların heryerde çökmesi, özellikle endüstriel loncaların 19. yüzyılın ikinci yarısında çökmesiyle tamamlanmıştır.

Üretim araçlarından kopmuş, satış imkânını kaybetmiş zenaatkâr için tek geçim yolu, sanatıyla ilgili bir işçilik bulmaktır. Gerçekten de, dokuma endüstrisi, savaş endüstrisi, yapı endüstrisi alanlarında, bu eski küçük zenaatkârlar, ücretli işçi olarak çalışmaya başlamışlardır. Gelişmekte olan ücretil emek piyasasını besleyen bir ikinci kaynak, şehirlere uzun bir süreden beri, iş bulma umuduyla gelerek yerleşmiş olan köylülerdir. Bunların şehirde belli bir işleri olmadığından, endüstri alanına geçmeleri kolay olmuştur. Köylü halk ise, 1839'dan sonra, Tanzimat Fermanı'nın tarım ve tarımsal vergiler alanında yapmak istediği ıslahatın başarısızlığı ve eski düzenin devamı yüzünden, şehirlere göç eğiliminden vazgeçmemiş, 1858 arazî kanunnamesinden sonra, özel mülkelerin çoğalması, vergi sisteminin bozukluğu, uzun süreden beri sürüp giden kötü toprak düzeninin toprağı verimsizleştirmesi sonucunda, şehirlere akına devam etmiştir. Bu göçlerin bir kısmı

sürekli, bir kısmı dönemseldir. Sürekli olarak şehirlere yerleşenlerin yanında mevsimlik işçiliğe gelenler de vardır. Hattâ 1860'lardan sonra, Doğu ve Karadeniz illerinden, Kafkasya'daki fabrikalarda çalışmaya gidenler, ya da Harput, Diyarbakır illerinden Amerika'ya göç eden Ermeni ve Kürt köylüler görülür. (1) Ayrıca, Rumeli'de çıkan ulusal hareketler sonucu, müslüman halk, elindeki toprak ve serveti de kaybederek İmparatorluğun başka bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Kırım savaşından sonra, Kırım'dan ve Kafkasya'dan Anadolu'ya sürekli göçler başlamıştır. 1854 - 1864 yılları arasında, Türkiye'ye sığınan göçmenlerin sayısı 595 bini bulmaktadır. (2)

Maden bölgeleri çevresindeki halk da, artık angarya sistemi işlemesine rağmen, başka geçim kaynağı olmadığından, maden ocaklarının doğal işçisi durumuna girmiştir.

Demek ki doğmakta olan endüstri, el emeği ya da ücretli işçi sıkıntısı çekmemiştir. Aksine, ücretli emeği bol bol, gerekenden fazla bulmuş; bunun sonucu olarak da, ücretler gittikçe düşerken, iş koşulları ağırlaşmıştır.

Bu koşullar hakkında da bazı bilgilere sahibiz. Kadın ve çocuk emeği, ucuz ve elverişli olduğundan 1850'lerden sonra fabrikalarda ve özellikle dokuma işlemecilik, halıcılık gibi işlerde geniş çapta kulla-

---

(1) H. A. Şanda: Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi, s: 44 - 45
(2) E. Z. Kral: A. g. y. s: 277 - 278

nılmaya başlamıştır. Halıcılık, kilim dokuma, iplik bükme, işlemecilik gibi iş kollarında kadın emeği, zaten geleneksel bir kurumdur. Ama fabrikalarda kadınların çalışması yeni bir olaydır. Rumeli'de bu olay 1840'larda gerçekleştiği halde, müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamaları önce Bursa ipek fabrikalarında olmak üzere 1860'lardan sonra başlar. 1867 yılında, kadınların çalıştığı halı fabrikaları hakkında verilen bilgiler ilgi çekicidir : «Yıllardan beri, İzmir, Kula, Uşak, Saruhan gibi yerlerde, çoğu Avrupalı'larca yönetilen, önemli halı yapımevleri vardır. Bu fabrikaların yalnız birinde, yılda 84.375 m2 halı yapılmaktadır. 300 tezgâh kullanılmakta, bu tezgâhlarda sürekli olarak 3000 kadın işçi çalışmaktadır. Birbirlerinden 75 cm uzaklığa oturtulan bu işçilerin, onu birden, bir tezgâhta, 7,50 cm eninde bir halının yapımında kullanılmaktadır.» (1) 1840 yılında bile, Rumeli ve Anadolu'da salt kadınların çalıştığı bu türden işyerlerinin varlığını Ami Boué de seyahatnamesinde haber vermiştir. (2) Yine bu fabrikalarda, kadınların yanında, kız çocuklar da yer almaktadır.

İş koşulları, güç ve yıpratıcıdır. İşin karşılığı tam ödenmemekte, ücretler düşük tutulmakta ve zaman zaman, özellikle devlet endüstrisinde daha da düşürülmektedir. (3) Örneğin 1847 yılında, Filibe'deki

---

(1) La Turquie: 4 Haziran 1867 tarihli sayı

(2) Ami Boué: A. g. y. Cilt III, s: 102 - 103

(3) La Turquie: 7 Haziran 1867 (Devlet işyerlerinde ücretler % 16 azaltılıyor)

dokuma fabrikasında, işçi ücretleri yılda 100 krş'dan 750 krş'a kadar değişmekte, makinelerde çalışan ortalama bir işçi yılda 300, 400 krş. almaktadır. 750 krş alan bir ustanın ücreti (en yüksek ücret) en küçük bir memurunkinden azdır. İşe yeni başlamış ve en az eğitim görmüş bir kâtip, en yüksek ücretli fabrika ustasından yılda 2 - 8 defa daha fazla ücret almaktadır. (1) Uşak halı fabrikalarının kadın işçileri, günde 33 para alırlar. Bu gündelik, yılda 300 - 350 krş tutar. (2) Diğer endüstri kollarında da ücretler büyük farklılık göstermez. İmparatorluk içinde en az ücret alan çalışan kütle, işçi kütlesidir. Fabrika ve işyeri kapılarında büyük bir işsiz kalabalığı beklediğinden ve işçi haklarını koruyucu hiç bir yasa bulunmadığından, işçinin elinde, ücretini yükseltecek imkân olmadığı gibi, bunu isteyecek bilinç de yoktur.

İş saatleri «gün doğuşundan gün batışına kadar» olarak belirlenmiştir. Yer yer 14 - 16 saate kadar yükselmektedir. Fabrika ve yapımevleri, her türlü sağlık koşuluna aykırıdır, özellikle maden ocaklarında ve kömür ocaklarında çalışan işçilerin koşulları insanlık dışı sayılabilir. «Barınaklar kötüdür. Yemek verilmez. Çok tehlikeli bir işde çalışmalarına rağmen, sağlık örgütleri yoktur. Hasta işçiye hiç bir ücret ödenmeden, işden çıkarılır. Şirket yöneticileri işçiyi döver ve söverler. Ocakların yakınında kurulan genelevlerden alınan cinsel hastalıklar işçiyi kı-

---

(1) N. Todorov: 19. Yüzyıl ortasında... s: 14 - 17
(2) La Turquie: 4 Haziran 1867

rıp geçirmektedir. Örneğin Ereğli kömür havzasının, en eski işçileri olan Devrek köyü işçileri arasında, böyle bir hayatın izlerine rastlanır. Kömür tozu yüzünden antrekos hastalığına tutulurlar. Güneşsiz ve besinsiz kalan bu insanların çocukları aptal ve hastalıklı doğar. Ereğli bölgesinde tefecilerin, veresiye ve pahalı eşya satan bakkalların ve diğer tüfeyli adamların elinden kurtulmak büyük bir iştir. Gittikçe borçlanan köylü, mallarından olur ve tam anlamıyla maden işçisi durumuna girer.» (1)

İşçiler hiç bir güvenliğe sahip değillerdir. Henüz iş yasaları çıkmadığı gibi, ne sigorta haklarından yararlanabilir, ne de geleceklerine güvenle bakabilirler. Çalışamadıkları, yaşlandıkları, iş kazasına uğradıkları, hastalandıkları anda aç kalacaklarını bilirler.

Bu güç ve geri koşullar içinde bazı işçi hareketlerine rastlansa da, henüz işçi örgütleriyle ilgili belgeler bulunmamıştır. Gerçekte bu türden örgütlerin varlığı da zayıf bir ihtimaldir. Devletin bütün koruyucu yasalarının kalktığı ve yabancı kapitalizmin endüstri alanına egemen olduğu bu dönemde, işçinin haklarının nasıl korunabileceği ve işçilerin bu amaçla dernekler kurup kurmadıkları önemli bir sorudur. İlk işçi derneğinin 1871'de kurulduğu ileri sürülmüşse de, bundan sonraki bölümde açıkça gösterileceği gibi bu dernek gerçek bir işçi derneği ol-

---

(1) H. A. Şanda: A. g. y. s: 49 - 60 (bugünkü dile aktarılmıştır)

maktan uzaktır. (1) Yalnız 1845 tarihli bir polis Nizamnamesinin bir maddesi, bu konuda ayrı önem taşımaktadır.

1261 11 Ra tarihli polis nizamnamesinin 12. maddesinde şöyle denmektedir: «İşini gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibat garzında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve züharunlarının ve gerek bu misillu asayişi ammeyi ihlâl edecek her güna fitne ve fesat cemiyetlerinin def ve izalesi ile ihtilâl vukuunun önün kesilmesi esvabına teşebbüs ve müsaberet... (2) Nizamnamenin bu maddesi önemlidir. Önce nizamname ilk genel ve yazılı koalisyon yasağı sayılabilir. Daha önce işçi hareketlerine karşı çıkarılmış fermanlar hep belli olayları konu edinirken, bu defa sorun genel olarak ele alınmış, olay belirtilmemiştir. Bu bakımdan Nizamnamenin bir «işçi birleşmesi» yasağı biçiminde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, yukardaki maddede yer bulan «amele», «işçi», «tatil-i mesalih'i ibat», «cemiyet» ve «ihtilal»

---

(1) Derneğni varlığından ilk kez söz eden Lütfü Erişçidir. Dayandığı kaynak Terakki gazetesinin 14 Nisan 1871 tarihli nüshasıdır. Bulduğumuz diğer kaynaklarla yapılan karşılaştırma sonunda Derneğin bir işçi derneği niteliği taşımamakta olduğu görülmüştür. Bu konu 1870-1908 döneminde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

(2) Bu Nizamname Divan-ı Hümayunname-i humayun defteri no: 11, s: 61'den alınmış ve Osman Nuri'nin Mecellei Umuru Belediye kitabında yeralmıştır. Maddeyi bu yapıttan aktarmış bulunuyoruz. Maddenin varlığı ise Lütfü Erişçi'nin Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi yapıtından öğrenilmiştir.

kavramları çok önemlidir. Maddenin kaleme alınış biçimi «amele cemiyetleri» nin varlığını kanıtlar niteliktedir. Yalnız 1840 - 1845 yılları için başvurulan kaynakların (1) hiç birinde bunu kanıtlayabilecek bir başka haber, hüküm ya da yasağa rastlanmamıştır. Akla en yakın gelen ihtimal, 1845'lere doğru, ülkede beliren yeni endüstriel koşullar karşısında, işçilerin zaman zaman -yukarda da sözü edilen- bazı hareketlere girişmiş olmaları ve bu hareketlerini yürütebilmek için, anlık eylemlerin ürünü olan geçici ve örgütsüz topluluklar meydana getirdikleridir.

Ayrıca amele ve işçi teriminin bu nizamnamede salt endüstri işçileri için kullanıldığını da düşünmemek gerekir. Şehirlerdeki işsiz güçsüz halk, köylerdeki proleterya vd. de bu kavram içine sokulmuş olabilir. İkinci önemli kavram «tatil-i mesalihi ibat» kavramıdır. Bu, henüz grev olayları için ilerde kullanılacak «tatil-i eşgal» teriminden farklı olmakla birlikte, maddenin bütününden, bunun «işi bırakma» anlamına geldiği çıkarılmaktadır. Maddenin en önemli kavramı ise «ihtilâl vukuunun önün kestirilmesi»dir. Dönemin Osmanlı İmparatorluğunun bir işçi devriminden çok uzak olduğu düşünülecek olursa, bu kelimenin o sıralardaki Avrupa işçi hareketlerinin etkisiyle Nizamnameye girdiği anlaşılır. Daha önce de söylediğimiz gibi, böyle bir yasağın konul-

---

(1) Bu kaynaklar dönemin günlük gazeetleri'dir. Bu gazetelerde siyasî cemiyetlerden söz edilmekle birlikte hiç bir işçi cemiyetinden söz edilmemektedir. Konunun ayrıca araştırılması gerekir.

masına temel olabilecek belgelerle kanıtlanan önemli işçi hareketleri yoktur. Özellikle Rumeli'de görülen ve bir de madenlerde rastlanan işçi hareketleri bir devrime yol açabilecek bilinç ve boyutlardan çok uzak oldukları halde, Batı'da görülen olaylarla birleştirilen bu tür hareketler, sorumluları korkutmuş olmalıdır. 1845 tarihli bir nizamnamede böyle bir maddenin yer bulmuş olması yine de çok ilginçtir.

Çeşitli fermanlarda yer bulan, yerel ve tek tek hükümler dışında, 1865 yılına kadar sosyal politikayla ilgili bir hüküm ve önleme rastlanmamaktadır. İş sözleşmeleriyle ilgili hükümler fıkıh temeline göre yürütülmekte ve bazı tek tek kararlara «multeka»'da (1) rastlanmaktadır. Multeka'nın kira ve iş akidleriyle ilgili bölümlerinden bazıları, iş sözleşmeleri açısından ilgi çekicidir. «Kira sözleşmesi, bir şeyin kullanımının, belli bir karşılıkla, geçici bir süre için satışıdır.» (2) «Kiraya verilen şey ,maddi bir nesne olabileceği gibi bir hizmet de olabilir. Alıcı 'müsteecir', ister maddî bir nesne, ister başka birinin işgücü olsun, bir şeyi kirayla alandır. 'İcareye veren' ise istenilen şeyi verendir. Ya ev, ya da başka birşey gibi maddî bir nesnenin satıcısı, ya da bir başkası için çalışmayı kabul ederse emeğinin satıcısı durumundadır. Bu son durumda kamuya hizmet ederse, örneğin, fırıncı, boyacı, kuyumcu ise kamu hizmetlisi

(1) «Mülteka bütün fıkıh konularına değinen bir metn-i metindir.» (Ebululâ Mardin, Ahmet Cevdet Paşa, s: 12)

(2) Mülteka s: 179 (Edouard Adelbourg: Costantinople 1838, Recueil de Fetvas concernant le Contrat de Louage, s: 1'den aktarılmıştır.)

(eciri müşterek), bir kişiye hizmet ediyorsa, ücretli ya da 'ecir' adını alır.» (1) Multeka'nın çeşitli bölümlerinde «ecir»lerin koşulları ile ilgili maddeler bulunmakta ama dikkatle gözden geçirildiğinde, bunların hiç birinin zaten henüz doğmamış endüstri işçisini ilgilendirmediği, daha çok hizmet işçileri ve esnafla ilgili olduğu görülmektedir. Şu halde Multeka'nın iş sözleşmeleriyle ilgili bölümleri bir sosyal siyaset hükmü olmaktan uzaktır. Koşullar değişmekte, endüstri hayatı yeni bir biçim kazanmakta, sayıları artan işçileri koruyucu ve iş koşullarını düzenleyici hükümlere rastlanmamaktadır. Mecelle'de bu türlü hükümler görülmekle birlikte, bizce bunlar özce, Multeka'daki iş sözleşmesi hükümlerinden pek farklı değildir. Mecelle'nin 563. maddesi hizmet sözleşmesiyle ilgilidir. «Eğer ücret mukavele edilmeden bir kimse diğerinin talebi üzerına hizmet ederse, ücret alabilmesi için, ücretle hizmet eden makuleden olması lâzımdır.» 556. madde ile de ücretlerin aynî olarak ödenmesi yasak edilmektedir ki bu maddeyi işçi sorunları açısından önemli sayabiliriz. Madde, daha önce işçi ücretlerinin, bazı işkollarında «aynî» olarak ödenmekte olduğunu da göstermektedir. Aynî ücret, satışta işçiyi büyük kayıplara sokarak ücretinin daha da düşmesine yol açtığından, 566. madde koruyucu bir madde sayılabilir. 495. madde, çalışma saatlerini gün doğuşundan gün batışına kadar belirleyerek, geleneğe hiç bir yenilik getirmemektedir. Ayrıca eko-

(1) Edouard Adelbourg: A. g. y. s: 2/22 - Mülteka s: 183 (Hidaiye)

nomik ilişkileri, yapısı ve ruhu gereği kişisel ilişkilere bağlayan Mecelle, işçilerin dernek kurabilme olanaklarından yoksun oldukları, böyle derneklerin yukarda sözü edilen şekilde yasaklanmış olduğu ve yasaklanmasa bile Devletin genel siyaseti gereği bu türlü işçi birliklerinin yaşamasının imkânsızlaştığı bir dönemde, koruyucu olmak bir yana, bütünlüğü içinde ele alındığında işçiler için zararlıdır bile denilebilir.

Osmanlı İmparatorluğundaki ilk sosyal siyaset önlemleri Ereğli kömür havzası için çeşitli tarihlerde çıkarılmış Nizamnamelerde görülür. Bu endüstri kolunun hükümetin dikkatini çekmesinin başlıca iki nedeni vardır. 1 — Hükümetin havzadan çıkarılan kömüre önemle ihtiyaç duyması ve üretimin mümkün olduğu kadar artmasını istemesi, 2 — Havzada gerçekten de diğer işyerlerinden daha kötü çalışma koşullarının varlığı ve bu durumun işçileri sürekli olarak çeşitli hareketlere sürüklemekte olması... Bu durumda, işçilerle ilgili ilk sosyal siyaset önlemlerinin Ereğli kömür havzası konusunda olması doğaldır. «1865 tarihinde, Ereğli kömür havzası için çıkarılan 'Dilaver Paşa' nizamnamesinde, havzadaki çalışma koşullarıyla ilgili bazı maddeler vardır. Ancak 1865 Nizamnamesindeki hükümlerin çoğunun amacı işçileri korumaktan çok üretimi arttırmaktır. Bununla birlikte, işçilere yatacak yer sağlayan 11. madde, çalışma süresini günde 10 saat olarak belirleyen 27. madde, ve ücretlerin diğer alacaklara göre önceliğini tanıyan 72, 75, 76. maddeler ve kömür madenlerinde çalışan işçilerin kütle halin-

de işsiz kalmalarını önlemek için, işletmenin eylemine son vereceğini önceden haber vermesi zorunluluğunu koyan 84 ve 85. maddeler, madende bir doktor bulundurulmasını öngören 30. madde, önemli sayılabilir. Kazalar ve iş güvenliği ile ilgili maddeler olmadığı gibi, 18 yaşından küçük çocukların çalıştırılamıyacağına ait maddelere de rastlanmamaktadır.» (1) Dilaver Paşa Nizamnamesi, bir kontrol mekanizmasını da birlikte getirmediğinden, uygulanamamış ancak 1869'da çıkarılan Maadin Nizamnamesin ile tamamlanmıştır. Bu nizamnamenin en önemli yönü, madenlerde mecburî iş yükümlülüğünün kaldırılmış olmasıdır. Bundan böyle madenlerde çalışan işçiler, tam bir işçi statüsü kazanmışlardır.

Zorunlu çalışma yükümlülüğünü kaldıran madde, Nizamnamenin 6. maddesidir. 64. maddede de iş kazalarına karşı alınacak önlemler söz konusudur. 66. madde, maden mültezimlerini, madende doktor ve gerekli ilaçları bulundurmakla yükümlü tutmakta, 67. madde, iş kazalarında verilecek tazminatı söz konusu etmektedir. Görüldüğü gibi 1870'lere doğru, hiç değilse bazı alanlarda, yetersiz de olsa sosyal siyaset önlemlerine gidilmiştir.

Yukarda sözü edilen koşullar ve iş düzeni içinde 1839 - 1870 döneminin işçisi, acaba ne gibi hareketlerde bulunmuştur? Dönemin işçi hareketlerinin başında, daha önce sözünü ettiğimiz, makinelere

(1) C. Talas: A. g. y. s: 82

karşı hareketler gelir. Bunların dışında, çeşitli işyerlerinde işçi hareketleri şüphesiz ki vardır. Yalnız bunların bir genellik kazanmadıkları da bir gerçektir. 1839 - 1851 - 1861 yıllarında görülen Fabrikalara hücum hareketlerinden sonra, madenlere inmek istememek gibi hareketler dışında, elde edebildiğimiz tek veri, 1867 yılına aittir. «Geçen salı günü, maliye'den 20 - 30 parayı geçmeyen alacakları bulunan bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak, alışılmış 'para yok' sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve ancak dışardan müdahale ile sustular. Çıkan kargaşalıkta, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir.» (1) Haberde kadınların hangi işte çalıştıkları bildirilmemekte, bu yüzden de kesin bir sonuca varılamamaktadır. Bununla birlikte bir ücret sorunu söz konusudur. Zamanın gazetelerinde, 1870'e kadar, başka bir işçi hareketi haberine rastlanmamaktadır. Oysa 1870 - 1871 den sonra bu türden haberler gazetelerde sık sık yer bulacaktır.

1870'lere doğru, işçi hareketleri açısından yanlışlara düşülmesine sebep olabilecek bir konu niteliği taşıması bakımından önemli olan olaylar arasında, 1866 yılından sonra, İstanbul'da kurulan çeşitli «işçiyi Koruma Dernekleri» bulunmaktadır. Bu türden derneklerin gazetelere verdikleri ilânlar ve eylemlerini konu edinen gazete haberlerinin gözden geçirilmesi, bu derneklerin, Türkiye'deki yabancı burjuva-

(1) The Levant Herald (Gazete - İstanbul) 4 Ocak 1867

ların ve zamanın İstanbul sosyetesinin kurduğu «Hayır Cemiyetleri» nden başka bir şey olmadıklarını göstermiştir. Bu türden dernekler konusundaki **ilk haber 22 Mart** 1866 gününe aittir. «Geçen pazartesi, İtalyan Operaja Derneği (La Société Operaja İtaliana) Naum tiyatrosunda, gelirinin bir kısmı fakirlere, bir kısmı da halen işsiz bulunan namuslu işçilere verilmek üzere dayanışma sandığına yatırılacak bir temsil vermiştir.» (1) Görüldüğü gibi, dernekler yoluyla işçilere yardım konusu ilk kez ortaya atılmaktadır. Ama yine görüldüğü gibi, bu yardım işçilerin tümüyle dışında kalan ve bu eylemi monden bir hayır işi olarak yapan azınlık ya da yabancı burjuvaziden gelmektedir. 9 Nisan 1866 tarihli gazetede İtalyan İşçi Derneği'nin konser ilânı yer almaktadır. (2) Yine 1866'nın 27 Nisanında, İş Dostları, ya da Emek Dostları şeklinde Türkçeye aktarabileceğimiz «Ami du Travail Derneği» nin tüzük hazırlama komitesinin olağanüstü toplantıya çağrıldığı haberi vardır. Bu haberde, Emek Dostları Derneğinin, bir Yunan hayır derneği olan «Omonia» ile ilgili olduğu da belirtilmektedir. (3) 8 Mayıs 1866 tarihli haber ilgi çekicidir. «Sevinçle öğrendiğimize göre, şehrimizde (İstanbul'da) yeni kurulmuş olan, Emek Dostları Derneğine, şimdiden, aralarında bir çok hanım bulunan 160 kişi kaydolmuştur. Bu derneğin amacı, fakir işçilere, din ve milliyet farkı gözetmeksizin iş bulmak ve gerekli iş araçlarını sağla-

(1) La Turquie: 21 Mart 1866
(2) La Turquie: 9 Nisan 1866
(3) La Turquie: 27 Nisan 1866

maktır.» (1) 1868, 1869, 1870 yıllarının ve daha sonraki yılların gazetelerinde gerek bu dernek, gerekse İtalyan İşçi Derneğiyle ilgili haber ve ilânlara sık sık rastlanmaktadır. Bu arada yine İstanbul'un yabancı gazetelerinde, özellikle La Turquie ve The Levant Herald gazetelerinde Ami du Travail (Emek Dostları) derneğinin işçilere yaptığı yardımların listesi yer almaktadır. 22 Aralık 1867'den, 31 Ocak 1968'e kadar yapılan yardımların dağılımı şöyledir: «Bir Rum ayakkabıcıya, bir Ermeni kayıkçıya, bir müslüman kutu yapımcısına, 2 Ermeni ayakkabıcıya, bir katolik marangoza...» (2) Yapılan yardımlar bir çeşit kredi şeklinde ve görüldüğü gibi küçük zenaatçilere verilmektedir. Bu derneklerin birer işçi derneği olmadığı açıktır. En akla yakın yorum, bunların Batı'daki çağdaş işçi hareketleri ve aydınların bu hareketleri desteklemeleri olayının etkisinde kalmış olan, Türkiye'de yaşayan yabancı burjuvazinin, burjuvaca bir hayırseverlik duygusuyla kurmuş oldukları dernekler olduğudur.

1839 - 1870 döneminin işçi sorunları ve doğmakta olan işçi sınıfının niteliği kısaca şöyle özetlenebilir: 1839'lardan sonra artık bir işçi kütlesi doğmuş ve gelişmektedir. İşçi hareketleri yoğunlaşmış, özellikle fabrikalara hücum şeklinde görünmüş ama henüz gerçek bir işçi derneği veya birliği kurulamamıştır. Koalisyon yasakları eylemsel olarak süregeldiği gibi, kâğıt üzerinde de ilk kez belirlenmiştir.

---

(1) La Turquie 8 Mayıs 1866

(2) La Turquie, 24 Şubat 1868

Sosyal siyaset önlemleri ancak 1865'lere doğru, o da pek yüzeyden bir şekilde belirir. Bu döenmde işçi için kullanılan genel terim «amele» dir. Henüz «tatil-i eşgal» terimine rastlanmamakta, bu durum grev olaylarına sık rastlanmadığına ve önemli kabul edilmediğine belge olmaktadır. Ama 1845 Polis Nizamnamesinin de gösterdiği gibi Hükümet, artık bu kütlenin varlığından haberlidir ve işçi ile devrim kelimeleri, Batı'dan alınan esinle de olsa, birleştirilmektedir. Dönemin Türk işçi kütlesinin, İmparatorluğun yapısına uygun olarak kozmopolit özellik taşıdığı, müslüman Türk işçiler yanında, Rum, Ermeni, Hırvat, Sırp, Bulgar gibi çeşitli ulus ve dinden işçilerden kurulu olduğu unutulmamalıdır. Yine bu dönem, Türk işçi kütlesinin daha doğuşunda bir «sömürge işçisi» niteliği kazanmaya başladığı dönemdir.

1870'DEN 1908, II. MEŞRUTİYETE KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İŞÇİ SINIFI

(Ekonomik Savaş Dönemi)

1870'e kadar doğuş içinde olan Osmanlı işçi sınıfı, 1870 sonrasında, kendine özgü nitelikleri de olsa, çekirdek halinde bir sınıf özelliği kazanmış ve giriştiği eylemlerle bu özelliğini ortaya koymuştur.

1870 sonrası işçi hareketlerine aydınlık kazandırması ve bu hareketlerin nasıl bir sosyo-ekonomik ortamın ürünü olduğunun belirlenmesi bakımından 1870 - 1908 döneminin siyasal ve ekonomik ortamı, diğer dönemler için olduğu gibi, ayrıca ele alınacaktır.

Siyasal durum, fikir akımları :

Siyasal bakımdan 1870 - 1908 dönemini, a - Meşrutiyetin ilânı, b - Abdülhamit'in istibdat yönetimi belirler. 1870'den, 1. Meşrutiyetin ilân edildiği 1876 yılına kadar, Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde uyruk ulusların kurtuluş ve bağımsızlık hareketleri ve isyanlar devam etmiş, 1860'lardan sonra bunlara bir de Er-

meni sorunu eklenmiştir. «Hersek isyanı, yabancı devletlerin iç işlere karışmaları, Bulgaristan devrimi, Selânik olayı, Avrupa kamuoyunun Türklere karşı tavır alması, Osmanlı İmparatorluğunun her yanında büyük heyecan yaratmıştır.» (1) 11 Mayıs 1876 günü Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye Medreselerindeki öğrenciler, derslerini paydos ederek ayaklanmışlar «Devlet ve memleket hukuk ve istiklâli çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta islâmlar, hıristiyanların tahkirlerine ve eziyetlerine zebun oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur, diyerek sokağa dökülmüşlerdir.» (2) Kalabalık, halkın da katılmasıyla büyümüş, bunun sonucu olarak önce sadrazam Mahmut Nedim Paşa azledilmiş, yeni bir vükela heyeti kurulmuş, ama uzun süreden beri atılmakta olan tohumlar filiz vermekte gecikmeyerek 29 Mayıs 1876'da, Abdülaziz, Şeyhülislam'ın da fetvasıyla tahttan indirilerek yerine önce V. Murat, sonra da 23 Aralık 1876'da Meşrutiyeti ilân eden Abdülhamit geçirilmiştir. İlân edilen yeni Anayasa (Kanunu Esasî) uzun tartışmaların, fikir çarpışmalarının ürünüydü. Ama ilân edildiğinde artık hiç bir gerçek reform ilkesi taşımıyordu. 20 Mart 1877'de ilk Meclisî Mebbusan açılmış ve iki dönem çalıştıktan sonra 14 Şubat 1878'de, Abdülhamit'in baskısıyla kapatılmıştır. Kapatılma gerekçesi olarak, 1877 - 1878 Osmanlı Rus savaşı gösterilmiş ve bu tarihten sonra da Ab-

(1) E. Z. Karal: A. g. y. s: 101
(2) E. Z. Karal: A. g. y. s: 102

dülhamit'in ünlü İstibdat yönetimi başlamıştır. 1. Meşrutiyet ve onu izleyen istibdat dönemleri Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış güçlüklerinin son sınırına vardığı yıllardır. Tarihimize korkunç ve acı bir savaş olarak geçen 1877 - 1878 Osmanlı Rus savaşı (93 harbi) yenilgiyle sona ermiş ve bu savaşa canıyla, kanıyla, parasıyla katılmış olan ve artık bir ulus bilincine varmaya başlayan halka gerçek bir darbe olmuştur. 1897'de Osmanlı Yunan savaşı patlak vermiş ve alevlenen Ermeni sorunu da İmparatorluğu yeni bir çıkmaza sokmuştur. Ermeni sorununun konumuz açısından özel bir önemi vardır. Bu bakımdan daha etraflı bir biçimde ele alınacaktır. 1860'larda başlayan Ermeni ulusçuluğu, 1887 yılında bir devrimci Ermeni komitesi kurulması sonucunu vermiş, Cenevre'de toplanan bu ilk komite, Ermeni Hınçak partisini doğurmuş, 1890'da «Ermeni Devrim Komiteleri Federasyonu» anlamına gelen Taşnaksutyun partisi kurulmuştur. Her iki komite de Osmanlı ülkesinin doğu kesiminde silâhlı örgütler meydana getirmişler ve yer yer isyanlar çıkartarak İmparatorluğun içinde bulunduğu bunalımı hızlandırmışlardır. Hınçak komitesi sosyal demokrat bir kuruluştur ve marxismden esinlendiği programında açıkça görülmektedir. Taşnaksutyun komitesi ise tümüyle sosyalizmi kabul etmiş ve marx ist devrimci bir nitelik kazanmıştır. 1890 Erzurum isyanı, Kumkapı nümayişi, 1829 - 1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları, 1895 Babıâli nümayişi, 1896 Osmanlı Bankası'na hücum bu komitelerin eylemlerindendir. Marxist - sosyalist fikirlerle pek erken karşılaşmış olan ve bu fikir temeli üzerine kuru-

lan Ermeni komiteleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde, Bulgarlar'la birlikte sosyalist fikirleri ilk kez benimsemiş ve yaymaya çalışmış kuruluşlardır. (1)

Bu iç ve dış siyasal olaylar, 1878'den sonra başlayan, 1880'den sonraysa iyice yerleşen II. Abdülhamit istibdadının belirlediği bir çerçeve içinde geçer. Meclisi kapadıktan sonra, Mithat Paşa'yı da Taif'e sürdüren ve orada boğduran Abdülhamit'i bir istibdat rejimine sürükleyen nedenlerden biri de, 1878'den sonra yeniden hız kazanan Jön Türk hareketidir. «Hareket genişledikçe Abdülhamit de baskı ve şiddet tedbirlerini arttırmış, baskı ve şiddet arttıkça harekete katılanların sayısı da daima artmıştır.» (2)

Birinci Jön Türk hareketinin önderleri, basın ve diğer yollarla, halkın hiç değilse aydın tabakasını ve orduyu uyarmaktan geri kalmamışlardır. II. Abdülhamit, veliahtlığı sırasında yakın ilişki kurduğu ve Meşrutiyeti ilân edeceğine söz vermiş bulunduğu bu çevreleri çok iyi tanımakta ve bu yüzden Jön Türk eyleminden duyduğu korku, kendi açısından haklı bir korku haline gelmektedir. İstibdat yönetimi baskısını hergün biraz daha arttırırken, 1889 yılında, İstanbul'daki askerî tıbbiye mektebinde küçük bir öğrenci grubu «İttihadı Osmani» adlı gizli bir dernek kurmuştur. Abdülhamit istibdatından Paris'e kaçmış olan Jön Türklerle de ilişki kuran dernek, bu defa İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında, Jön

(1) T. Z. Tunaya: Siyasî Partiler, s: 84 - 87
(2) F. Armaoğlu: A. g. y. s: 411

Türklerle işbirliği halinde bir devrim komitesi olarak çalışmaya başlamıştır. Bir fikir birliğinden yoksun olan ikinci Jön Türk hareketinin ortak amacı Abdülhamit'i tahtan indirmek ve II. Meşrutiyeti ilân etmektir. 1902'de Paris'deki büyük Jön Türk kongresinde bölünmeler artmış, ama bu ortak amaç, hareketi güçlü kılmakta devam etmiştir. Özellikle Rumeli'de güçlenen hareket 1908'de istibdat yönetiminin yıkılarak II. Meşrutiyetin ilânıyla sonuçlanacaktır.

Dönemin çok girift ve karışık fikir akımları, İstibdat yönetimine karşı Meşrutiyetin kurulması ve bir Anayasanın hazırlanması şeklinde özetlenebilir. İkinci Jön Türk hareketi, gerçekten de büyük bir siyasal hareket olmuştur. Özellikle Mithat Paşa'nın Taif'de 1884'de boğdurulmasından sonraki bütün fikir akımları «Osmanlı İmparatorluğunun müstebit yönetimini yıkmak amacıyla gelişecektir. (1) Acaba Jön Türklerin istibdat yerine getirmek istedikleri siyasal rejim ne olacaktır? Abdülhamit istibdatını yıkmak konusunda anlaşan Jön Türkler, bundan sonraki eylemde tümüyle ayrı kalırlar. Her soru, her nokta bir tartışma ve uzlaşmazlık konusudur. 1902 ve 1907 Jön Türk kongrelerinde bu fikir ayrılıkları bölünmelere yol açmış, Prens Sabahattin bey, Ahmet Rıza Bey'in temsil ettiği İttihat ve Terakki grubundan ayrılarak, daha sonra «Teşebbüsü şahsi ve Ademi merkeziyet» derneğini kurmuştur. Ayrıca 1902'-

(1) T. Z. Tunaya: Siyasî Partiler, s: 103

den sonra birçok devrimci gizli dernek kurulmuş, Paris'e kaçan Türklerin sayısı artmıştır. 1907 ikinci Jön Türk kongresinde, artık dayanılmaz olan istibdata karşı, Ermeni devrimciler dahil herkes, reform fikirleri üzerinde tartışmayı bir yana bırakarak istibdatı yıkmak amacı üzerinde son ve kesin olarak birleşmiştir. «Artık silâhlar ateşe hazırdır.» (1)

1870 - 1908 döneminin, o zamana kadar İmparatorlukta görülmemiş derecede hareketli bir fikir hayatı vardır. Yüzlerce ciltlik kitaba konu olan bu hareketleri biz, konumuz bakımından şöyle değerlendirebiliriz: Dönemin ana akımı siyasaldır. Meşrutiyetçiliğe ve 1789 Fransız devriminin sloganlarına dayanmaktadır. Çeşitli fikir akımları arasında 'sosyalizm' ancak Ermeni devrimci komitelerinde görülmekte, Jön Türkler sosyalist ilkelere tümüyle yabancı kalmaktadırlar. Onlar, liberal burjuva devrimi peşindedirler ve bu türlü ilkelerin Osmanlı İmparatorluğunun sosyo - ekonomik yapısına nasıl uygulanacağı konusu tartışmalara ve fikir çıkmazlarına yol açmaktadır. Sosyalist düşünce izlerine rastlanmamakla birlikte, aşağıya alacağımız birkaç örnekde, bazı kimselerin yer yer bu türlü fikirlerle ilişkiye geçtikleri, ayrıca çeşitli gizli komite ve örgütlerin programlarına ilk kez işçilerle ilgili maddeler koymak gereğini duydukları görülür.

1876'da birinci meşrutiyet ilân edilirken, bu olayda işçi sınıfının doğrudan doğruya etkili olduğunu ka-

---

(1) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 108

nıtlayacak hiç bir belge yoktur. (1) Yalnız, işçilerin Meşrutiyetin ilânındaki dolaylı etkileri ve Avrupa'da işçi hareketlerinin güç kazandığı 1870 - 1875 yıllarında Avrupa örneğinin Osmanlı aydın ve devlet adamlarını etkilemiş olması gerçeği de görmezlikten gelinemez. İlerde söz edeceğimiz gibi, 1870'lerden sonra, Osmanlı İmparatorluğunda, tatil-i eşgal olaylarına sık sık rastlanması, diğer nedenlerle birleşince, Meşrutiyetin ilânı'nı dolaylı olarak etkilemiştir. Meşrutiyet'ten sonra, 1878 yılında, Tercüman-ı Şark gazetesinde, Şemsettin Sami Bey'in yazı işleri müdürü olduğu sırada çıkan şu yazı, ilgi çekicidir. «Sosyalizm, medeniyeti hazıranın, Avrupa'yı ve belki bir gün olur bütün küreyi arzı sarsacak ve cemiyeti beşeriye'nin heyet ve suretini değiştirecek bir büyük hareketi maneviye ve nev-i beşeri, menzil-i refah-ı saadete ihsal edecek bir şehra-ı azim olduğundan, bunun, iştirak-i enval töhmetiyle ithamı ve böyle yüzü kara olarak halkın enzarına arzı büyük bir gadır ve haksızlıktır. Amerika'daki sosyalistlerin, 1875'de, Almanya'nın Gotha şehrinde aktettikleri içtimai umumide ilân ettikleri, atideki program sosyalizmin maksat ve esaslarını anlatmaya kâfidir... Yukarda irad olunan sosyalizm programının hemen her bendi Şeriat-ı Ahmediye'ye tamamiyle muvafık olduğundan, buna iştiraki enval demenin büyük hata olduğunu söylemek istiyoruz.» (2)

---

(1) Bk: Lütfü Erişçi, Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, s: 4, Not: 6
(2) Tercüman-ı Şark: 10 Haziran 1878

1908 yılına kadar giden bu dönemde, çeşitli derneklerin programları da gözden geçirildiğinde, ilk kez «sınıf» kelimesinin Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyetinin programının 1. maddesinde kullanıldığı görülmektedir. «Memaliki Osmaniye'de tatbik edilecek ıslahatı siyasiye, sunuf ve tebaanın bilâ istisna kâffesine şümulü olmak üzere, Vilayatı mevcudenin ademi merkeziyet ve tevsii mezuniyet usul ve kaidesiyle idaresi esasına müstenit olacaktır.» (1) Diğer zamandaş kuruluşlarda sınıf terimi görülmediği gibi, işçi terimi de görülmemektedir. Bunların amacı istibdatı yıkmak olduğundan, programları daha çok bu eylemle ilgili olup, daha sonra ne yol tutulacağı bildirilmemektedir. Yalnız, çeşitli hürriyetçi kuruluşlar arasında, işçi sorunları açısından, «Selâmeti Umumiye Kulübü» ayrı bir önem taşımaktadır. «1906 veya 1907 yıllarında, Hukuk öğrencilerinin gizli olarak kurdukları bu derneğin kurucuları arasında Hereke fabrikası baş makinisti Rıza bey de bulunmaktadır. (2) Dernek üyeleri arasında bir makinistin bulunması, işçilere yakın bir kuruluş olduğunu düşündürüyorsa da, eldeki belgeler, eylem alanında böyle bir eğilimin gözlendiğinden söz etmemektedirler.

Ekonomik durum :

Dönemin ekonomik durumunu ana çizgileriyle orta-

(1) Teşebbüsü şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti Programı, madde 1 A. B. Kuran: İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler'den s: 234

(2) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 152

ya koymak, işçi hareketlerinin temelini göstermek bakımından aydınlatıcı olabilir.

1870 - 1908 arasında, tarım alanındaki fakirleşme, düzensizlik ve çöküş, bir sıra olayda kendini göstermiştir: İç ve dış göçler, büyük kıtlık ve açlıklar bunlar arasındadır. Tarım alanındaki çöküşün ana nedenleri, topraksızlık, toprak işçilerinin çeşitli nedenler yüzünden harcanması, vergilerin ağırlığı, tarım yöntemlerinin ilkelliği, eşkiyanın saldığı korku, yol ve kredi yokluğudur. Topraksızlık, köy nüfusunun artması, toprakların verimsizleşmesi, tarlaların kırlaşması yüzünden birkaç yüzyıldan beri önemli bir sorundur. Köylü aileleri ellerindeki toprak geçindirememekte, bunlar topraklarını bırakarak başka yerlere göç etmektedirler. Bitmez tükenmez savaşlar köylü nüfusu toprağından söküp atmakta, güvensiz bir ortam doğurmaktadır. 1870'den sonra artan malî güçlükler yüzünden vergiler daha da ağırlaştırılmış, savaş giderleri, dış borçlar hep köylü nüfusun sırtından karşılanmak istenmiştir. Tarım yöntemleri ilkelliğini korumaktadır. Eşkiya ve güvensizlik köylüyü toprağından eden önemli bir etkendir. 1870 sonrası gazetelerinin haberleri arasında sık sık eşkiya haberlerine rastlanır. «Zürra mahsulatını mültezimler, murabahacılar ve haydutlar ile taksim etmeğe mecbur oluyor.» (1) Yolsuzluk sorunu, 1870-lerden sonra açık bir şekilde ortaya çıkmış ve devlet adamlarından sokaktaki adama kadar herkes, yol yokluğu üzerine ciddiyetle eğilmiştir. Türkçe ve ya-

(1) Hakayikülvakayi (Gazete) 4 Ocak 1873, Türkistan ve Ziraat

bancı dil gazeteler, yol yokluğunun ekonomik hayata ne kötü etki ettiğini çeşitli makalelerde (1) ortaya koymaya çalışmışlardır. Yol yokluğu köylünün ürününü pazarlayabilmesini engellemektedir. Ciddî bir kredi kurumunun yokluğu, devletin tohum ve araç dağıtımının bir fanteziden öteye geçmemesi, köylüyü yahudi sarrafların eline düşürmekte ve yüksek faiz iflasını hazırlamaktadır. Tarım ve toprak alanında görülen bu düzensizlik iç ve dış göçlere, en önemlisi de kıtlıklara yol açmaktadır. 1874 yılında, Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çankırı, Sivas çevrelerinde görülen kıtlık, bunların en önemlilerinden biridir. Zamanın gazeteleri, kıtlığın korkunç hikâyeleriyle doludur. «Buraya, etrafı şehir ve kasabat ve kuradan yevmiye binbeş yüz, iki bin nüfus dökülüp geliyor. Açlıktan nisvan ve sıbyanın feryatları tahammül olunmaz derecededir. Bazı sokak aralarında vefiyat dahi vukuu buluyor.» (2) «Yirmi dört saatte bir, arpa unundan bir bulamaç içiyoruz. Bu dahi hitame reside olmaktadır. Öküz ve sair hayvanatın cümlesi telef oldu. Yarım laga hıntası olan ahare gaspettirmemek havfiyle değirmene gidememektedir. Çoluk ve çocukların ekmek diye feryatlerine tahammül olunmak mümkün değildir. Ve Kaffei kura ahalileri hicret etmekte olduğundan bütün karyeler halî kalmıştır.» (3) «Bu sene beldemizde zuhûr eden kahıt ve galâ hiç bir vakit görülmüş ve işi-

(1) Vakit gazetesi 22 - 24 Temmuz 1875, Hakayikülvakayi 3 Mayıs 1872
(2) Basiret gazetesi, 9 Mayıs 1874 Ankara haberi
(3) Basiret gazetesi 12 Mayıs 1874 Ankara haberi

tilmiş şey değildir. Ahaliden biraz kimse Adana ve Sıvas taraflarına hicret ettiler.» (1) Ankara valisi Derviş Paşa'nın yerine atanan Abdürrahman Paşa'nın Ankara'ya geldiği gün, aç kalan dört beş bin nüfusun kendisini karşılarken «İnsan değil hiç bir mahlukun tahammül edemiyeceği derecelerde feryat ve figana başladıkları ve valinin kıtlıktan muzdarip olan halkın karşısına resmî elbiseleri giyemiyerek çıktığı ve halka ekmek dağıtmak için tedbir aldığı» (2) anlatılmaktadır. Bir örnek olarak, Ankara'nın Keskin kazasının 52 bin nüfusunun 20 bininin telef olduğu, 7 binin başka yerlere dağıldığı ve nüfusun 25 bine indiği, 1875'de 81240 kadar koyunun birkaç ay içinde 3312'e indiği (3) gösterilebilir. Adana'dan gelen bir haber şöyledir: «Felakete uğrayan bölgelerden göç devam etmekte, hattâ hızlanmaktadır. Son mektubumdan beri 600'e yakın aile torosları aşıp Adana ovasına inmişlerdir.» (4) «Karya ve Ankara'dan Adana'ya son iki ay içinde kütleler halinde gelen ailelerin sayısı 4 bindir. Aşağı yukarı 20 bin kişi etmektedir. Bunlardan 5 bini geldiklerinden bu yana ölmüşlerse de, sürekli olarak yenileri gelmektedir. Gelirken evlerini yıkmışlar ve araçlarını satmışlardır.» (5)

Bu büyük açlık ve kıtlıklar dönem dönem yenilenmiş ve her defasında, birçok kurban dışında, şehir-

(1) Basiret gazetesi 15 Mayıs 1874 Kırşehir haberi
(2) Basiret gazetesi 25 Haziran 1874 Ankara haberi
(3) The Levant Herald, 29 Şubat 1874
(4) The Levant Herald, 28 Ağustos 1874
(5) The Levant Herald, 3 Eylül 1874

lere bir işsizgüçsüz akınına neden olmuş, şehirler, aç ve her işi her koşul altında yapmaya hazır insanlarla dolmuştur. «Belediye tarafından yerleştirilen göçmen sayısının 110 bin olduğu sanılmaktadır. Bu sayının içinde, özel yerlerde kalan 55 bin kişi ve İngiliz komitesinden yardım gören 20 bin kişi yoktur. (1) «1891'de Bursa'ya 151 bin göçmen gelmiştir.» (2) Bu iç göçler, İmparatorluğun zaten sallantıda olan düzenini büsbütün sarsmaktadır.

1870 - 1908 döneminin genel malî ve ekonomik durumunu belirleyen ana çizgiler malî iflas, dış borçlar, ticaret hayatının, bütün yatırımların ve genel olarak ekonomik hayatın tümüyle emperyalist ülkelerin eline geçmesidir. Bu gidişin kökleri görmüş olduğumuz gibi 1870 öncesi dönemde olup, 1870'den 1908'e kadar hız kazanır. 1908'lere doğru ülke artık «rehin»-dedir. 1870'lerin Fransız ve İngiliz egemenliği, yerini yavaş yavaş Alman egemenliğine bırakmaktadır. Savaşlar, büyük açlıklar, milyonlarca göçmen, hazırlıksız bulunan ülkeye son darbeleri de indirmiş; bağımsızlığa kavuşan büyük eyaletlerin İmparatorluktan ayrılması, vergileri ve gelirleri azaltmıştır. Vergi veremiyecek durumda olan halk yer yer hükümete karşı gelmiş, halk hareketleri çıkmış, devlet gelirleri düşmüştür. 1870 yılında yine dış borçlanma çaresine başvurulmuş ama alınan yeni borçlar, bir önceki borçların faizi, ordu masrafı, sarayın masraflarının ödenmesi yolunda kullanılmıştır. 1872'de, Os-

(1) La Turquie, 30 Mart 1878
(2) La Turquie 4 - 5 Ocak 1891

manlı İmparatorluğunda Avusturya emperyalizminin ağır basmasıyla, bu defa Osto Ottoman bankasından 12 238 820 Osmanlı lirası borç alınmış, Edirne, Tuna, Selânik vilâyetlerinin ağnam vergisi bu borca karşılık gösterilmiştir. (1) 1873, 1874 dış borç lanmaları bunu izlemiş ve her dış borç için, ülkenin belli bir bölgesinin geliri karşılık gösterilmiştir. 1875 yılında, borçların amortisman ve faizi 14 milyon lirayı bulmakta, bütçe 5 milyon açık vermiş bulunmaktadır. «6 Ekim 1875'de, bir kararname yayınlanarak, beş yıl süreyle borçların yarısının ödeneceği, yarısınınsa % 15 faizli senetle ödeneceği bildirilmiştir. Bu kararname tahvilat sahipleri arasında bomba etkisi yapmış, Avrupa'nın kamuoyu tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı dönmüştür. 'Türkler bizi dolandırdılar, altınlarımızı sefahat uğrunda harcadılar' demeye başlamıştır.»(2) 1876'larda Abdülaziz'in saltanatı mali iflasla sona ermiştir. Uzun süreden beri memurların ve devletten ücret alan işçilerin ücretleri verilememekte, şu türden haberlere gazetelerde sık sık rastlanmaktadır: «Bahriye Nezareti işçilerinin 4 aylık alacaklarından 1 aylığının verileceği söyleniyor.» (3) «Yeni posta telgraf nazırının, büyük vezire, memur ve işçilerin ücretlerinde yapılan son indirimin, iş yerinde karışıklığa yol aç-

(1) E. Z. Karal: A. g. y. s: 273

(2) E. Z. Karal: A. g. y. s: 237, İ. H. Yeniay: A. g. y.'da bildirilerin metni, s: 53 - 54

(3) La Turquie: 8 Mayıs 1872

tığını bildirdiğini öğreniyoruz.» (1) Bundan sonraki bölümde söz edeceğimiz işçi hareketlerinin çoğunun nedeni, hükümetin işçilerine aylarca para verememesidir. 1878'den sonra bu türden olaylar ve haberler artar. Gazetelerden, ücretlerin indirildiği, aylardan beri ödenmediği hakkında binlerce haber toplamak mümkündür. 1880 yılında, bütün devlet dairelerinde ücret ve maaşlar verilememiştir. 1878'de Rusya yenilgisinden sonra, Berlin konferansında, Türkiye'nin malî iflası, Osmanlı İmparatorluğunun uluslar arası bir mâli komisyonun denetimi altına alınması fikrini doğurmuş, bu fikir, Türkiye'ye borç vermiş olan ve Türkiye'den çıkarları bulunan bütün emperyalist ülkelerin aralarında bir birlik kurarak bütün Türk borçlarını birleştirmeleri ve bu yeni kuruluşun sermayedarları durumuna girmelerine yol açmış ve Düyunu Umumiye yönetimi doğmuştur. Düyunu Umumiye, ülkenin doğal kaynaklarına konmuş bir hacizdir. Borçlar ödenene kadar, ülkenin doğal zenginlik kaynakları, Düyunu Umumiye'ce işletilecektir .Böylece 1880 yılından sonra, bu türlü bir yönetim altında, Osmanlı İmparatorluğu, gerçek bir ekonomik emperyalizm ve sömürge ülke koşuluyla karşı karşıya gelmiştir. Daha önce verilmiş ayrıcalıklar, ticaret ve endüstri alanında işlerin çoğunun ve yatırım alanlarının Batı ülkelerinin eline geçmiş olması yanında, Düyunu Umumiye yönetimi basladıktan sonra, yabancıların ekonomik hayat üzerindeki kesin egemenlikleri gerçekleşmiştir. Dü-

---

(1) La Turquie 19 Ağustos 1872

yunu Umumiye, demir yolları başta olmak üzere bayındırlık işlerine, tarım ve endüstri alanlarına yatırımlar ve diğer yabancı firmalara aracılık yapmakta, tütün tekeli gibi en önemli iş kollarını yönetimi altında bulundurmaktadır. (1) 1908 yılı başlarken, ülkede, geliri herhangi bir dış borcun karşılığı olarak gösterilmemiş bölge kalmamış gibidir. 1870 - 1908 döneminde Türkiye baştan başa şirketler, bankalar, ticarethanelerle kaplanmıştır. Tümü yabancı sermayenin elinde bulunan bu ekonomik kuruluşlar arasında en önemlileri, İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki büyük maden işletmelerinin ayrıcalığının verildiği şirketler, kuruluşu büyük tartışma ve söylentilere yol açan Alman Anadolu Bağdat Demiryolları Şirketi Osmaniyesi, diğer demiryolları, ayrıcalığı Fransızlara verilmiş reji (tütün tekeli) çeşitli halı-kilim dokuma endüstrisi şirketleri, pamuk şirketleri, cam, ayna, kibrit, vd. fabrikaları, gıda endüstrisi, çeşitli ithalât ve ihracat şirketleridir.

Genel olarak bakıldığında, 1870 - 1908 dönemi, siyasal bakımdan çöküş dönemi olduğu gibi, ekonomik bakımdan da iflas dönemidir. Gazetelere göz gezdirildiğinde, yabancıların eline geçmiş bir ülke, rehine konmuş ulusal kaynaklar, 1878'de Yeşilköye kadar dayanan düşman orduları, halkın son kuruşuna ve son evladına kadar bütün varlığını ortaya döktüğü savaşların hep yenilgiyle sona erişi, şehirlere hücum eden aç orduları, topraklarından kovulup, yollarda ölekala büyük şehirlere göçen uzak eyalet hal-

(1) Fazla bilgi için bk: A. g. y. s: 60 - 79

kı ile ilgili haberlerle karşılaşılır. Bu dönem Osmanlı tarihinin en acı dönemi olmuştur denilebilir.

Ortamın yarattığı koşullar, bütün baskılara rağmen bir sosyo-ekonomik eleştirinin doğmasını engelleyememiştir. Siyasal eleştiri ve muhalefetin temsilciliğini yapan Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'ciler, ekonomik eleştirilere de girişmişler, özellikle Avrupa'da çıkan Jön Türk dergi ve gazetelerinde, emperyalizme karşı yazılar görüldüğü gibi, 1880'de İstanbul'da çıkmaya başlayan Fransızca Osmanlı gazetesinde de (1) anti-emperyalist fikirlere ve bu tutumu benimsemeyen diğer İstanbul gazetelerinin eleştirisine rastlanır. 4 Kasım 1880 tarihli Osmanlı'da, Abdullah Kamil Bey'in şu yazısı ilginçtir: «Burada büyük, gerçek, ünlü Baron de Hirch'le, bazılarının Doğu Demiryolları (Şark Demiryolları) dedikleri Avrupa Türkiye'si demiryolları boyunca bizi sömüren adamlarla uğraşacağız.» (1) 16 Haziran 1881 tarihli başyazının başlığı da «Tekel Yok»'dur. Ayrıca reji yönetimi ele alınmakta, gümrük tarifelerinin yerli endüstriye öldürücü bir darbe vurduğu söylenmekte ve ekonomik emperyalizme karşı çıkışlar yapılmaktadır. Daha sonraki Jön Türk gazetelerinde de bu temaslara rastlanır. Ayrıca Namık Kemâl de ekonomik emperyalizmi görmüş ve 1880'lerde, bu düzene başkaldırmıştır. 1897'de Cenevre'de çıkmaya başlayan Jön Türklerin Cenevre kolu organı Osmanlı

---

(1) Bu Osmanlı'nın 1897'de Cenevre'de çıkmaya başlayan Jön Türklerin Osmanlısı ile ilgisi yoktur.

(2) L.Osmanlı: 20 Haziran 1881

gazetesinde de, anti - emperyalist bir tema işlenir. «Osmanlı da gözüken anti-emperyalizm temasının bir özelliği de, işçi sorunlarıyla birlikte ele alınmasıdır.» (1) Yalnız bu tema Türkiye ile bağlantıya geçirilmemiş olup bir ek tema niteliğindedir.

Endüstri :

1870'den sonra, İmparatorluk toprakları üzerinde pek çok fabrika ve çeşitli endüstri kurulmuştur. (2) Endüstri hayatında, o döneme kadar gerçekleşmemiş bir hareketlilik ve bir gelişme görülür. Pek çok maden işletilmekte, günlük gazetelerde, şu veya burada yeni bir fabrikanın açıldığı haberlerine hemen her gün rastlanmaktadır. Yalnız, her yeni maden ocağı, her işyeri, her fabrika yabancı kapitalistlerin malıdır. 1870, özellikle 1880 yıllarından 1908'e kadarki günlük gazeteleri izlemek, endüstri kesiminin nasıl tümüyle yabancıların, ya da azınlıkların elinde bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Devletin, -o da çoğunlukla yabancı teknisyen ve uzmanların yönettiği- fabrikaları hariç; ulaşım, yapı, maden, dokuma, gıda, tütün, pamuk ve bütün diğer endüstriye ,yabancı sermaye el koymuştur. Bu türden haberlerin binlerce örneğinden bir kaçını, daha açıklayıcı olabilmek bakımından aşağıya alıyoruz: «Rotchild şirketi ve Avrupa Bankası'nın diğer şirketleri Osmanlı bankasıyla anlaşarak, Zarifi şirketi ve İs-

---

(1) Şerif Mardin: Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, s: 108, not: 39

(2) 1870 - 1908 arasında, İmparatorlukta kurulan çeşitli endüstrileşme tarihini yapmak olmadığından burada mümkün olmamıştır. Ancak ana çizgileri aktarmakla yetinilecektir.

tanbul'un diğer bankerleriyle birlikte Babıali'ye başvurarak, çeşitli borçları ödeyeceklerini, asker ve sivil memurların geç kalmış maaşlarını vereceklerini, bütçeye sokacaklarını, kâğıt parayı ve düşük değerli ufaklıkları dolaşımdan kaldıracaklarını, endüstriyi ve kamu yararına olan işleri destekleyeceklerini bildirmişlerdir. Buna karşılık 33 yıl süreyle gümrük gelirlerinin ve devletin birkaç başka gelirinin ayrıcalığını ve bunları diledikleri gibi kullanma hakkını istemektedirler.» (1) Yapılan bu teklif devletin çöküntüsünü ve zayıflığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Diğer haberlere gelince, «Selânik bir endüstri şehri olma yolundadır. Şimdiden şehirde 10'dan fazla büyük fabrika vardır.» (2) Yalnız bu türden küçük endüstri de hıristiyan tebaanın elindedir. Pek seyrek olarak bir müslüman Türk tebaanın fabrika ayrıcalığı aldığına rastlanıyorsa da, hemen birkaç gün sonra, bu ayrıcalığı bir yabancıya devrettiği öğrenilmektedir. «Sultan'ın başodacısı Osman Bey bir kâğıt fabrikası kurma izni almış bulunmaktadır.» (3) Bir kaç gün sonra, yeni bir haberden, bu ayrıcalığı iki yabancı sermaye sahibine bıraktığı görülmektedir... Daha başka haberlerden de (4) yabancıların ya da azınlıkların Osmanlı bürokratik sınıfıyla ortaklık yoluna giderek işlerinin kolay görülmesini sağladıkları anlaşılmaktadır.

---

(1) Vakit gazetesinden La Turquie'nin aktardığı yazı, La Turquie 25 Ocak 1879
(2) La Turquie: 29 Kasım 1884
(3) La Turquie: 6 Ekim 1884
(4) La Turquie 12 Temmuz 1889

1870 - 1908 arasının, yabancı ellerde gelişmekte olan endüstrisinin ana kollarını, çalıştırdığı işçi oranına göre büyük kümelerde toplayacak olursak, a - Ulaşım alanı, b - Yapı endüstrisi, c - Dokuma, d - Maden, e - Cam, kâğıt gıda, tütün vd. gibi endüstri alanları ortaya çıkar. Bunların dışında, devlete bağlı ordu ve diğer endüstri kolları da varlığını sürdürmektedir. Bu arada bir yabancı şirketin İstanbul'da bir piyano fabrikası açmak istemesi dönemin sosyo - ekonomik koşullarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. (1) Devlet endüstrisi geliştirilmeğe çalışılmakta, bir yandan yeni silah ve çeşitli dokuma fabrikaları (ordu ihtiyaçları için) açılırken, öte yandan eski işyerleri düzenlenmekte ve büyütülmektedir. Bu endüstri kolunda binlerce işçi çalışmaktadır. Yalnız Karaağaç fişekhanelerindeki işçi sayısı bini aşmaktadır. Abdülaziz'in özel bir önem verdiği tersanelerde çalışan işçilerin sayısı, aynı dönemlerde bütün silâh fabrikalarıyla birlikte, yalnız İstanbul'da 5 bindir. Devlete ait, ordu ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş fabrikaların en çok işçi çalıştıran ve en önemlileri şunlardır: 1 - Tophane: Top fabrikası, tüfek fabrikası, marangoz atölyeleri, barut fabrikası, Zeytinburnu mermi, fişek, Karaağaç fişek, top mermisi tapa'sı fabrikaları, 2 - Feshane fabrikaları: İzmit aba, Beykoz deri, İslimiye aba, İstanbul bez fabrikaları, İstanbul dikimhanesi, 3 - Hazine-i Hassaya bağlı fabrikalar: Hereke fabrikası, Yıldız Çini fabrikası, 4 - Tersaneler...

(1) La Turquie: 22 Haziran 1888

Ulaşım doğrudan doğruya üretici bir endüstri kolu olmamakla birlikte, yine de fazla işçi çalıştıran bir kesim olduğundan, konumuz gereği, üzerinde durulmaya değer. Demiryolları, denizyolları, Araba ve Tramvay Şirketleri, bu kolun başlıca işyerleridir. Avrupa ve Anadolu Türkiye'sinde, çeşitli demiryolu şirketleri vardır. En önemlileri, Şark Demiryolları Şirketi, Anadolu Bağdat Demiryolları Şirketi, İzmir-Aydın, Aydın-Kasaba Demiryolları Şirketi, İstanbul-İzmit Demiryolu'dur. İstanbul'da işleyen vapurlarsa, Şirket-i Hayriye, ya da Mahsuse'nindir. Araba ve Tramvay şirketleri arasında, Selânik, İzmir ve İstanbul tramvay şirketleri önemlidir. Bu kesime haberleşme'yi, yani Posta telgraf telefon işyerlerini de katabiliriz.

Yapı endüstrisi, İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yapılmakta olan kara ve demiryollarını ve özel yapı işlerini içine alır ki 1870 - 1908 döneminde bu kesimde çok sayıda işçi çalışmıştır.

Doğrudan doğruya orduya çalışan, devlete bağlı dokuma fabrikaları yanında, dokuma endüstrisi kesiminde özel fabrika ve yapımevleri de önemlidir. 1870'den sonra yabancı sermayenin daha geniş çapta girmesiyle yaygınlaşan bu türlü dokuma fabrikaları hakkında fikir edilebilmek için bazı belgelere başvurmak gerekecektir. 1890 yılında «Saray'dan bildirildiğine göre, yalnız Hüdavendigâr Vilâyetinde (Bursa ve çevresi) 1 300 yapımevi ve 65 ipek fabrikası bulunmaktadır.» (1) Selânik'de 8 - 10 bin kişi-

(1) La Turquie: 20 Aralık 1890

lik müslüman nüfus, yalnız aba işiyle geçinmektedir. (1) Uşak, Gördes, İsparta, Tokat ve İzmir'in halı ve kilim fabrikaları da unutulmamalıdır.

Maden endüstrisi, 1870'den sonra, birkaç önemli maden bir yana, tümüyle yabancıların eline geçmiş ve 33 ya da 99 yıl gibi sürelerle bu madenlerin arama ve çıkarma ayrıcalığı yabancı şirketlere verilmiştir. «Abdülhamit döneminde devlet eliyle (2) işletilen madenler ancak Ereğli Kömür, Ergani bakır ve demir, Bulgardağ altın ve gümüş, Gümüşhacıköy simli gümüş, Eskişehir lületaşı, Ankara kil, Irak zift, neft ve petrol madenleridir. (3) 1887 - 1896 arasında verilen ayrıcalıklarla, yabancılar yavaş yavaş madenleri ellerine geçirmişlerdir.

Çivi yapımından, zeytinyağı endüstrisinden, kâğıt fabrikaları, seramik fabrikaları, yazma fabrikaları, kibrit, cam, ayna, deri fabrikalarına kadar çeşitli endüstri, İmparatorluğun dörtbir yanına dağılmıştır. Bunlar arasında tütün - sigara fabrikaları, ya da reji idaresi, gerek İmparatorluk, gerek yabancı sermaye, gerekse konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Çok işçi çalıştıran reji, ilerde görüleceği gibi, işçi hareketlerinde adı sık sık geçen bir iş yeridir. Ayrıca, bu türlü hafif endüstri kolları dışında,

---

(1) La Turquie: 8 Şubat 1890

(2) Devlet yine de bu madenleri doğrudan doğruya işletmemekte, çeşitli şirketlere bırakmakta ama denetim hakkını kullanmakta ve çıkarılan maddenin önemli kısmını kendisi almaktadır.

(3) E. Z. Karal: A. g. y. s: 457

bir gazete ilânından, İzmir'de bir ağır makine fabrikasının varlığını öğrenmekteyiz. «1854'de kurulmuş İzmir İssigonis Fabrikası, Türkiye'deki bu türden fabrikaların en eskisi, en büyüğü ve en iyisidir. Her türlü buharlı makine, hidrolik pompa, yağ ve un değirmeni, yangın pompası yapılır.» (1)

Özetleyecek olursak, çeşitli kollarda, gerek işyeri sayısı, gerekse iş hacmi ve üretimi bakımından gelişme göstermiş olan 1870 - 1908 dönemi endüstrisi, küçük hacimli geleneksel devlet endüstrisi bir yana, tümüyle yabancı bir endüstridir ve emperyalizmin damgasını taşımaktadır.

1870 - 1908 İŞÇİ SINIFI VE İŞÇİ SORUNLARI

Bu dönem, Osmanlı İşçi kütlesinin artık bir sınıf niteliği kazandığı ve ekonomik amaçlı sınıfsal davranışlara giriştiği dönemdir. Günlük gazetelerde sık sık yer bulan çeşitli işçi hareketleri ve tatil-i eşgal (grev) olayları bunun en önemli belirtisidir. Bu bölümde önce a - Yukarda saydığımız endüstri kollarına dağılmış işçilerin niceliğiyle ilgili bazı veri ve örnekler verilecek ve sayıları hakkında bazı öngörülerde bulunulacaktır. b - Daha sonra dönemin işçi hareketleri ve örgütleri kronolojik bir sıra içinde gözden geçirilecek ve bu hareketlerle dönemin siyasal ve ekonomik koşulları arasında ilişki kurulacaktır. c - Son olarak sosyal siyaset önlemlerine, işçilerle ilgili yasa ve kararlara yer verilecek ve 1870 - 1908

(1) The Oriental Advertiser (Le Moniteur Oriental) gazetesi: 2 Ocak 1896

dönemi işçi sınıfının ortak yönü ve doğrultusu ortaya konmaya çalışılacaktır.

a - 1870'den sonra, İmparatorluk'taki işçi sayısını belirleyebilmek için, elimizde hiç bir kesin veri yoktur. Bazı gazete haberleri, arşivlerdeki dağınık bilgiler, gezi notları bazı endüstri kollarında çalışan işçilerin sayısı hakkında dağınık bilgiler kapsamaktadır. Yalnız tersanelerde 1872'lerde 1000'i aşkın, 1876'da 3000 kadar işçi vardır. Bahriye nezaretinin çeşitli yapı işlerinde çalışan işçilerinin sayısı 1873'de 500'den fazla, Karaağaç fişekhanesinde 1877'de bini aşkındır. Tophane'nin çeşitli fabrikalarında işçi sayısı iki bindir. Devlete bağlı dokuma endüstrisinde çalışan işçi sayısı hakkındaki bilgiler dağınık olmakla birlikte, 1891'de, Yedikule Kumaş fabrikasında 350 işçinin, Zeytinburnu fabrikasında 800 işçinin varlığı bilinmektedir. 1897'de kibrit fabrikasındaki işçi sayısı 200'ü geçer. Demek ki 1890'larda, İstanbul'da Devlet endüstrisinde 10 bini aşkın işçi çalışmaktadır. Buna, demiryolları ve karayolları yapımında, Tramvay, gaz, su şirketlerinde çalışan işçiler, Denizyolları işçileri, reji işçileri, haberleşme kesiminde çalışan işçiler, özel işyerlerindeki onbinlerce işçi katılacak olursa 1908 yılı başlarken yalnız İstanbul'da 50 bini aşan, bütün İmparatorluk'ta ise milyonu bulan (1) bir işçi kütlesinin varlığından söz edilebilir.

(1) Stefan Velikov: Sur le Mouvement Ouvrier et Socialiste en Turquie après la Revolution Jeun - Turc de 1908, s: 31'de 1908'de işçi sayısının iki milyon olduğu bildirilmektedir.

b - 1870 - 1908 döneminde, ekonomik yönlü işçi hareketlerinin ve gerçek anlamda grev olaylarının patlak verdiğini görürüz. Grev için, o dönemde kullanılan terim «Tatil-i eşgal (eşgaal)» dir. (1)

---

(1) Grev'in çeşitli tanımları yapılmıştır: «Grev çalışma koşullarını kendi yararına değiştirmek amacıyla, işçilerin önceden aralarında karar vererek, bir iş yerinde ya da bir bölgede, belli ya da belirsiz bir süre için çalışmayı bırakmalarıdır.» (Cahit Talas'ın tanımı: İçtimaî İktisat, s: 303) «Grev, işveren üzerinde baskı yapmak amacıyle, çalışmaya birlikte son vermektir.» (Gaten Birou'nun tanımı: Traité d'economie Politique, Paris 1940, s: 329) «Grev bazı amaçlar için işçilerin toplu olarak işi bırakmaları, çalışmayı terketmeleridir.» (Ferit Hakkı Saymen: Türk İş Hukuku, İst. 1954, s: 342) «Grev emek ile sermaye ve işçi ile işveren arasındaki çarpışmanın bir şekil ve aşamasıdır.» (Orhan Tuna: Grev Hakkı, İst. 1951 s: 11) Bu tanımlar'ın bizce bir eksiği salt ekonomik yönün dikkate alınması, siyasal yönlü grevlerin tanım dışı bırakılmasıdır. Bu bakımdan tanım bizce, «...İş koşullarının düzeltilmesi ya da herhangi bir siyasal veya sosyal olaya, işçilerin tepkisinin ve direncinin gösterilmesi amacıyla...» olarak tamamlanmalıdır.

Grevleri kaynak ve amaçları bakımından a — Ekonomik, b — Siyasal grevler olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Ekonomik grevler de kendi içlerinde 1 — Buhran (Bunalım) grevleri, 2 — Refah grevleri olarak ikiye ayrılırlar. Bunalım ya da depresyon grevleri, ücretlerin azaltılması, çalışma süresinin uzatılması, randımanı arttırmak için normal yöntemlerin dışına çıkılması, yani genel olarak, çalışma koşullarında, işçilerin zararına değişiklikler yapma eğilimi ortaya çıktığı zaman patlak verir. Refah grevleri ise, refah dönemlerinde fiatların yükselmesi, buna karşılık ücretlerde fiatlara göre daha az bir yükselme görülmesi halinde, işçilerin, ücret düzeylerini yükseltmek, çalışma sürelerini azaltmak, daha fazla ücretle tatil günü kazanmak, yani çalışma koşullarını yük-

selmekte olan refah düzeyine göre ayarlayabilmek için harekete geçtiklerinde meydana gelen düzenli ve örgütlü grevlerdir. (C. Talas: A. g. y. s: 305 - 306)

Siyasal grevlerse, işçilerin bir siyasal olay ya da durum karşısında, sınıf bilinciyle harekete geçmeleridir. Başarıya ulaşabilmeleri için çok iyi örgütlenmiş olmaları gerektiğinden, bu türlü grevler, düzenli ve tek merkezden yönetilen hareketlerdir. İşçiler arasında sınıf bilincinin geliştiği yerlerde ve zamanlarda ortaya çıkar. «Siyasal grevler, bir çeşit ayaklanma, bir çeşit beyaz savaş sayılabilir.» (C. Talas: A. g. y. s: 308)

Grevlerin tarihinin pek eski olduğu mutlaktır. Tarihin her döneminde, çalıştırılan insanlar, modern anlamda bir işçi sınıfı meydana getirmeseler bile, şüphesiz ki zaman zaman, kötü iş koşullarına karşı işi bırakmakla direnmişlerdir. 14 ve 15. yüzyıllarda görülen grevler bir yana, çok eski çağlarda da, grev olaylarına rastlanır. Bunun bir örneğini, Turin müzesinde 1885'lere doğru bulunmuş bir papirüs'deki yazılar ortaya koymaktadır. Olayı haber veren 17 Temmuz 1885 tarihli la Turquie gazetesinde şöyle denmektedir: «Birçokları, grevlerin modern bir olay olduğunu sanmaktadır. Oysa Turin müzesinde bulunmuş olan ve Thébés Nekropolünde görevli bir yüksek memurun günlüğü niteliğindeki papirüs bize Thebes'deki bir ayaklanmayla ilgili bilgiler vermektedir. III. Ramses olduğunu sandığımız bir Ramses'in tahta çıkışının 29. yılında, işçiler, Tibi'nin ilk günü (27 aralık) muhasebeci Hatnektitu ve Nekropolün pazarlarına temsilciler göndererek şunları söyletmişlerdir: «Görüyorsunuz ki açlıkla karşı karşıyayız. Ne yiyeceğimiz, ne yağımız, ne elbisemiz var. Balığımız, sebzemiz yok...» Bu olay, ayın ilk gününde geçmektedir. İşçilere buğday dağıtılması gerektiği halde, bilinmeyen bir nedenle dağıtılmamıştır. Olaylar büyümüş, işçiler işi bırakmışlar ve Thebes Valisi olay yerine gittiğinde, işçilerin hepsini Seti tapınağının arkasında yere oturmuş olarak bulmuştur.»

Bu türden olayların belgelerine tarih boyunca sık sık rastlanır. Ama, grevin çağdaş işçi sınıfının silâhı haline gelmesi, 18 yüzyılda İngiltere'de gerçekleşmiştir .

Daha önceki dönemlerde, Osmanlı İmparatorluğunda, çeşitli işçi hareketlerine rastlanmakla birlikte, bu hareketler gerek genel gidişleri, gerek amaçları, gerekse örgütlenme biçimleri açısından, 1870 - 1908 döneminde göreceğimiz tatil-i eşgal olaylarından farklıdır.

Osmanlı işçi hareketlerinin, gerçek bir grev niteliği kazanması ve kamu oyunda yankı bulması 1870'lerden sonraki yıllara rastlar. (1)

---

(1) 1870 - 1908 döneminde, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde, endüstri şehirlerinde grev olaylarına rastlanmakla birlikte, aşağıya alacağımız işçi hareketlerinin çoğu İstanbul şehriyle ilgilidir. Bunun iki nedeni vardır. Önce, bu dönem için kaynak olarak yabancı dil ve Türkçe gazeteler kullanılmış ve ancak İstanbul'da çıkan gazeteleri taramak imkânı bulunmuştur. Bir kaç ek kaynak dışında, İstanbul dışındaki hareketlerin haberleri de yine bu gazetelerin naklen verdikleri haberlerden alınmıştır. İkinci olarak, İstanbul şehri hem en çok işçi barındıran hem de bütün büyük yerli ve yabancı işyerlerinin bulunduğu bir şehir olduğundan dönemin işçi hareketlerini yönetmiş ve İstanbul dışı bölgelerde görülen hareketlerin yönü, İstanbul'dakinden pek farklı olmamıştır. Zaten, bu türden hareketlere, hele ilk dönemlerde İstanbul dışında önemli sayıda rastlanabileceği sanılmamaktadır. Rumeli'nin endüstri şehirlerinde doğan işçi hareketleriyse, İstanbul gazetelerince haber verilmektedir. Bu yüzden, 1870 - 1908 döneminin işçi hareketlerinin yorumunda, İstanbul'un temel alınması büyük yanlışlara düşmemize yol açmamaktadır kanısındayız.

Dönemin gazetelerinde görülen ilk grev haberleri, 1872 yılına aittir. (1) 1872 yılının Şubat ayı içinde, Beyoğlu telgrafhanesi işçileri greve gitmişlerdir. 17 Şubat'da, Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin grevinin, Borsa'da, borsa oyunları ile uğraşan ve zamanında haber alıp verebilmek için telgrafa güvenen kimseler arasında huzursuzluk uyandırdığı, bildirilmektedir. (2) Aynı yılın 13 Nisanında yapılmakta olan İzmit Demiryolu yapımının, ustabaşı ile Hırvat işçiler arasında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden bir süre durduğu ama çalışmalara bir haftadan beri yeniden

---

(1) La Turquie: 17 Şubat ve 23 Şubat 1872. Daha önceki yıllara ait gazetelerde bu türden hiç bir habere rastlanmamaktadır: (La Turquie 1843'den itibaren, bazı Türkçe gazeteler ise 1840'dan itibaren taranmıştır.) İşçi hareketleriyle ilgili haberlerin birden önem kazanması 1871 yılındaki Paris Komünü olayının dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yarattığı büyük ilgi ve heyecana bağlı olabilir.

(2) Dönemin ilk grev olayı, daha önce konuya eğilenlerin bildirdiği gibi 1872 tersane grevi değildir. Çünkü 1872'de olmuş gibi gösterilen bu işçi hareketi, gerçekte 1873 yılı Ocak ayına rastlamaktadır. Yanlışlığın 1289 Hicri tarihinin miladî tarihe çevrilmesinden doğduğu sanılmaktadır. Zaten grevin 1872'de olduğunu ilk kez ortaya koyan Lütfü Erişçi'nin yararlanmış olduğu Türkçe Hadika gazetesinin dışında, aynı grev haberi 1873 tarihli La Turquie gazetesinin 24 Ocak 1873 tarihli sayısında yer almaktadır. Olayın **Hadika**'da aktarılanla her bakımdan aynı oluşu yanında tarihler de -yıl farkı hariç- tam olarak birbirini tutmaktadır.

başlandığı haberi verilmektedir. (1) Buna benzer bir olayı konu edinen 6 Nisan tarihli bir gazete haberi de ilgi çekicidir: «20 günden beri, Yarımburgaz Ömerli demiryolu çalışmaları, kanımıza göre, ilgili makamın daha başından kesin olarak çözümlemesi gereken bir olay yüzünden geri kalmıştır. Bazı ustabaşılar, yapılan yolun ölçülmesi ve bu ölçünün sonucuna göre alacakları ücret konusunda Şirket'le anlaşmazlığa düşmüşler ve işi bırakmaya ve rayların döşenmesi için gerekli malzemeyi getiren trenlere, yol üzerine çadır kurup içinde oturarak, engel olmaya kalkışmışlardır. Bu işçilerden biri, silâhlı olduğundan, Şirket, işçileri yol üzerindeki çadırdan çıkarabilmek için güç kullanamamış ve iş, ilgili mahkemeye götürülmüştür.» (2) Olay, işin üç hafta aksamasına yol açmıştır. 8 Nisandaki haberde, İzmit dolaylarında, işçilerle şirket ortakları arasında sert bir çatışma olduğu, işçilerin işverenleri tehdit ettikleri ve greve gittikleri bildirilmekte, Nazırın bu defa Ömerli - Yarımburgaz olayındaki gevşek tavrından vazgeçerek, düzeni sağlamak üzere sıkı önlemlere başvurduğu ve bir zaptiye bölüğünü olay yerine yolladığı gibi, Ethem Paşanın da olay yerine gittiği eklenmektedir. (3) Demiryollarındaki olayların ana nedeni bildirilmemekle birlikte, yabancı şirketlerce yaptırılmakta olan bu yolların yapımında çalışan Türk işçilerin çıkardıkları olayların temelinde, kötü iş koşulları kadar, yabancılara duyulan ki-

(1) La Turquie: 13 Nisan 1872
(2) The Levant Herald: 6 Nisan 1872
(3) The Levant Herald: 8 Nisan 1872

nin de payı olduğu düşünülebilir.

1873 yılında grev olayları devam eder. 24 Ocak 1873-de (1) Tersane şantiyelerinde işçilerin, iki günden beri işlerini bıraktıkları ve Babıaliye gelerek Sadrazama bir dilekçe verdikleri ve 11 aydan beri ücretlerini alamadıklarını bildirdikleri haber verilmekte, sayılarının 500 olduğu ve ancak ücretlerin verileceği vaadinden sonra Babıali'den ayrıldıkları söylenmektedir. (2) Aynı olayı Türkçe Hadika gazetesi 23 Şaban 1289 tarihli sayısında şöyle vermektedir. «Dünkü gün saat dörtte, Babıâlinin Sedaret dairesi pişegâhında, islâm ve hıristiyan 500 - 600 amele birikmiş idi. Bunlar tersanede müstahdem dülger, marangoz, bıçkıcı, baltacı ve saire türlü şahe ile meşgul amele olarak böyle umumu birden tatil-i eşgal ile Babıâli'ye gelmeleri, 11 aydan beri maaşlarını alamamakları üzerine Sadrazam hazretlerine arzuhal takdim etmek içinmiş. Saat yedibuçuğa kadar kapının önünden ayrılmadılar. Herşeye dalıp kalmak merakı olan İstanbul halkı ise işlerini güçlerini bırakıp bunların etrafını almış idi. Sokak geçilmez hale gelmişti. Nehal ise kalabalık saat yedibuçukta dağıldı. Elbette istidalar cevabı şâfi almışlardır. Acaba bu hali de Ajans Reuter'in telgrafları Avrupa'ya enternasyonal teşvikiyle amele tatil-i eşgal etti diye mi bildirecek?» (3)

500 - 600 kişilik bir işçi grubunun greve gittiğini bil-

(1) Önceki sayfa, not 3'de söz konusu edilen grev. Bu grevin 1873'de olduğu kesindir.
(2) La Turquie: 24 Ocak 1873
(3) Hadika gazetesi: 23 Ocak 1289

diren haberin ortaya koyduğu birkaç önemli gerçek vardır. Birincisi, işçiler 11 aydır ücretlerini tam olarak alamamışlardır. İkincisi haklarını aramak üzere Babıâliye başvurmuşlardır. (1) Üçüncüsü olay halkın ve gazetelerin dikkat ve ilgisini çekmiştir. Son olarak da, gazete, Ajans Reuter'in haberi, «Enternasyonal teşvikiyle işçiler greve gitmişlerdir» şeklinde verip vermiyeceğini merak etmektedir ki, bu, daha önceki grev olaylarını Reuter Ajansının sosyalist enternasyonalin kışkırtmalarına bağlamış olduğunu düşündürmektedir. Bir başka yoruma göre, Reuter'in Avrupa'daki işçi hareketlerini bildirirken böyle yorumlara gittiği ve Hadika gazetesinin «bizim işçi hareketlerimizin Enternasyonalle ilgisi yoktur, bu hareketlerin de Avrupa işçi hareketleri gibi yansıtılması yanlış olur» demek istediği düşünülebilir. Yalnız, herhalde gerçekten de 1873 yılında Türk işçi hareketlerinin temelinde doktriner bir kışkırtma aramak tümüyle yanlıştır.

27 Ocak'ta, 23 Ocak tarihli işçi hareketi haberine değinilmekte ve şöyle denmektedir: «Bazılarının zevce ve valdeleri dahi beraberlerinde oldukları halde yine Babıâli Pişegâhına gelerek toplanmışlardır. Bilemeyiz ki mesireleri ishaf olundu mu? Biz de işittik ki bunlar Cuma günü Selam Mevkiine gidip arzuhal takdim etmek istemişlerse de, bulundukları yerden huruçlarına çıkmalarına asker vasıtasıyla mumanaat olunmuş, dün de matbaamıza gazete mü-

(1) Hemen her ülkede ilk hareketlerin hükümete başvurularak yürütülmesi ilgi çekicidir.

vezzilerinden birinin eliyle 'Tersane amele ve marangoz biçareleri' imzalı bir varaka göndermişler. Müdericatı o derece feci, o derece acıklı ki okuyanlar elbette dilhun eyler. Yiyecek ekmekleri olmadığını, bir aydan beridir sahibi ayâli olanların ısmanı gündüz dilenerek akşam tedariki evkat eylediğini, ekseri gece yakacak od bulamadıklarını beyan ediyorlar. Ve hadikâi tavsit ile, ya bizim hal-i zicret ve sefaletimizi bu varakayla umum millete bildir veyahut Bingâzi ahalisine açtığınız gibi bir iyane defteri küşad et zira açlıktan takatimiz kalmadı. Bizlere hiç kimse merhamet etmeyecek, feryadımızı işitmeyecek mi, diyorlar.» (1) Ertesi gün gazetede aynı olayla ilgili olarak «Geçen cuma günü, tersane amelesi, bahriye zabitanının tayın ekmeklerini yağma etmiştir. O gün epeyce ehemmiyetli bir arbede olmuş, işçilerden birkaç kişi yaralanmış. Bunlardan en az alacaklı olan 4 bin kuruş istiyormuş. Cuma günü, tersane işçilerine bir aylık verilmiş, ayın 28'inde de bir aylık daha almışlar. (2)»

Görüldüğü gibi, sportane (kendiliğinden) doğmuş olan bu grev olayı tümüyle ekonomik karakterlidir, ve bir buhran dönemi grevidir. İmparatorluk maliyesi, bütün dış borçlara rağmen iflâsa doğru gitmekte, devlet çalıştırdığı kimselerin ücretini verebilmekten bile aciz bulunmaktadır. 11 ay, işçilere ücret verilmemiştir. Kadınların, çoluk çocukların da katıldığı bu hareket, aç insanların ekmekleri yağma-

(1) Hadika: 27 Ocak 1873
(2) Hadika: 28 ve 29 Ocak 1873 (1289)

laması sonucunu vermiş, hükümet güçleriyle işçiler karşı karşıya kalmışlardır. İşçilerden, yaralananlar olmuştur. Halkın gözü önünde geçen bu olaylar, kamuoyunu olduğu kadar, diğer kesimlerde çalışan işçileri de etkileyecek ve grev olaylarının sıklaşmasına yol açacaktır. Hareketin başarıyla sonuçlanmış olması da daha sonraki hareketleri olumlu yönden etkilemiştir. 1872 yılında İzmit Demiryolunda görülen olayların sonuçları ise 1873'de hâlâ devam etmektedir. İzmir demiryolu yer yer tahrip edilmiştir ve bu hareketin işden çıkarılmış işçiler tarafından yapıldığı sanılmaktadır (1)

9 Haziran 1875'de, Tersane'de büyük bir grevden söz edilmekte, 1200 yerli işçinin, ekmek paraları bile olmadığı ve açlıktan kırılırken çalışamıyacaklarını bildirerek iş bıraktıkları haber verilmektedir. Tersaneden işçilerin halâ 6 aylık alacakları vardır. Olaydan bir hafta sonra kendilerine ancak 6 haftalık ücret ödenmiş ve işlerine dönmüşlerdir. (2)

Görüldüğü gibi, başta tersane olmak üzere, devlete bağlı işyerlerinde her ücret sorunundan doğan hareketlerin ardı arası kesilmemektedir. Tersane işçileri dışında, 1875'in 4 Ağustosunda Taksim'deki yapı işlerinde çalışan işçiler, üç kadastro mühendisini hırpalamışlar, kendilerine kışlanın bahçesindeki askerler de katılmış, garnizon komutanı suçluları tutuklamıştır (3) Olay, yerli müslüman işçilerin, yaban-

(1) La Turquie: 8 Nisan 1873
(2) The Levant Herald: 9 Haziran 1875
(3) The Levant Herald: 4 Ağustos 1875

cı kadastro mühendislerine bir tepkisidir. İşçiler, içinde bulundukları kötü iş koşullarının suçunu kendilerini çalıştıran yabancılara yüklemektedirler. Yine 1875 yılının 13 ekiminde, Sirkeci hammallarının grevi vardır. Yalnız bu grev, gerçek işçilerin kendi istekleriyle gittikleri bir grevden çok, kendilerini sömüren hammal kâhyalarının, ücretlerin yükseltilmesi, böylece kendilerine düşen aslan payının büyümesi için hammallara baskı yapmaları sonucunda meydana gelmiş ve iskele idaresi bundan böyle hammallara, kâhyaları aradan kaldırarak doğrudan doğruya ücret vermeyi kararlaştırmıştır. (1)

1876 yılı, Abdülaziz'in tahttan indirildiği ve İmparatorluk maliyesinin tam anlamıyla iflâs ettiği yıldır. 1876'da grev olayları ve işçi hareketlerindeki artış, bu malî krizin sosyal alandaki yankısıdır. 16 Şubat 1876'da, İstanbul'da araba ve omnibüslerin işletilmesi ayrıcalığını almış olan şirket, arabacı ve diğer işçilerine, birkaç aylık alacaklarını vermeden işi tatil etmiş, 200'den fazla arabacı Beyoğlu mutasarrıflığı önünde toplanarak kendilerine yapılmış olan haksızlığın düzeltilmesini istemişler ve Babıâli'ye de gelerek Sadrazam'a bir dilekçe sunmuşlardır. (2) Tersanedeki grev olayları dizisine 18 Şubat 1876'da Hasköy tersanesi, İngiliz makinist ve işçilerinin grevi de katılmıştır. Bunların yerli işçilerle birlikte değil de ayrı olarak greve gitmeleri ilginçtir. Şubat'ın 24'ünde de arabacılar Christaki efendiye karşı ha-

(1) The Levant Herald: 13 Ekim 1875
(2) La Turquie: 16 Şubat 1876

rekete girişmişler ve 200 kişi şirketin ortaklarından Christaki efendinin arabasının etrafını çevirerek, Tramvay Şirketi'nin kendilerine yol vermesinin onun yüzünden olduğunu haykırmışlar ve küfürlerle arabaya hücum etmişlerse de, Asker işçileri dağıtmıştır. (1) 2 Mart 1876'da, Haydarpaşa işçilerinden çoğunun, bir süreden beri ücretlerini alamadıklarından greve gittikleri haber verilmektedir. (2) 19 Nisan'da birkaç yüz fişekhane işçisi Babıâli'ye müracaat ederek, Sadrazamdan ücretlerinin ödenmesini istemişler, yolda karşılaştıkları Veliaht Yusuf İzzettin efendiye dertlerini anlatmışlar, her iki yandan da ücretlerinin ödeneceği vaadini alarak işlerinin başına dönmüşlerdir. (3) 22 Mayıs 1876'da tersane grevi yeniden başlamıştır. Gerçekte bu grevi, 1873'den beri sürüp giden tek bir hareket olarak kabul etmek doğrudur. 23 Mayıs 1876 tarihli gazete, olayı şöyle vermektedir: «Dün sabah 2000 kadar tersane işçisi Babıâliye gelerek, Sadrazam'a birikmiş ücretlerinin ödenmesini isteyen bir dilekçe sunmuşlardır. Sadrazam'la görüşen Bahriye Nazırı Tersaneye dönerek, işçilere, işe döneceklere yalnız iki aylık ücret verileceğini, bunu kabul etmeyenlerinse tam ücret ödenerek işden çıkarılacağını söylemiştir .İşçilerden bir kısmı kabul ederek işyerlerine dönmüşlerse de, bir kısmı isteklerinde diretmişler ve işe başlayan arkadaşlarının çıkmasını beklemişlerdir. Bu işçiler, işden çıktıklarında, grevcilerin saldırısına uğramış-

(1) La Turquie: 24 Şubat 1876
(2) La Turquie: 2 Mart 1876
(3) La Turquie: 19 Nisan 1876

lar ve pek çok işçi yaralanmıştır. Silâhlı güçler, tarafları dağıtmıştır. Grevci işçilerin karılarının da en az kendileri kadar saldırgan oldukları ve sopalarla silâhlanmış «hanum» birliklerinin, tersanenin kapısında durarak, çalışmak isteyen işçilere sopa yağdırdıkları söylenmektedir.» (1) Olay ilk kez grevci işçiler arasında açık bir bölünme görünmesi ve işçilerin karılarının da savaşa katılarak açlığın güçlendirdiği bir sınıf bilinciyle hareket etmeleri yönünden önem taşımaktadır. «Grev, bazı işçilerin iki aylık ücreti kabul etmeleri, diğerlerininse bütün alacaklarını alıp işden çıkmalarıyla sona ermiştir. Bunlar, şimdilik işsiz durumdadırlar.» (2) 28 Haziran 1876'daki bir haber tersaneden şimdiye kadar aşağı yukarı 1000 işçinin çıkarıldığını, daha da çıkarılacağını, yakında tersanede yalnız zenaatkâr ocaklarına bağlı askerlerin kalacağını bildirmektedir. (3) Bu olaylar yorumlandığında Bahriye Nezaretinin işçilere ücret ödeyebilecek durumda bulunmadığı bir süreden beri bu yüzden kargaşalık konusu olan tersane işçilerinin bu hareketlerine her ne yoldan olursa olsun son vermek niyetinde olduğu ve bunları işden çıkarma yoluna gittiği görülür.

Bir savaş yılı olan 1877 yılında, ülkenin içinde bulunduğu durum, işçi hareketlerine elverişli değildir. 1878 sonlarında hareket yeniden başlar. Bu defa,

---

(1) La Turquie: 23 Mayıs 1876
(2) La Turquie: 26 Mayıs 1876
(3) La Turquie: 28 Haziran 1876 (Aynı grevle ilgili haberlere Sabah Gazetesinin 11, 15, 17 mayıs 1876 sayılarında da değinilmektedir.

özel iş yerlerinde çalışan işçiler greve gitmektedirler. 16 Ekim 1878'de önce duvarcıların, sonra ayakkabıcıların, sonra terzi işçilerinin grev olayları kendini gösterir. 17 Ekimde, terzilerin grevinin genelleştiği ve hepsinin ellerindeki işleri işverene teslim ettikleri bildirilmektedir. 22 Ekimde grevci terzi işçilerinin yolladıkları bir mektup gazetelerde yayınlanır. «Sayın müdür, terzi işçilerinin grevinden söz eden gazeteler olayı yanlış olarak yansıtmışlardır. Ücretlerin % 70 arttırılmasını işveren kabul etmediği için greve gidildiği bildirilmiştir. ... Bay işverenlerin, hizmetimize karşılık olarak sundukları koşullarla çalışmayı reddediyoruz. Eğer yaptığımız işe karşılık müşteri iyi bir ücret öderse, bu işi yapanın da daha fazla ücret alması gerekmez mi? Bu isteğin haklılığı karşısında ses çıkaramayan işverenler, her türlü elbise için ücretleri belirlememizi istemişler ve verdiğimiz tarifeyi Beyoğlu işverenleri kabul etmişse de, ikinci dereceden işverenler kabul etmemişlerdir... İşverenin vermekte olduğu ücret, yaşamak için zorunlu olan ilk ihtiyaçlara bile cevap vermemektedir. Polis bizi tutuklamış ama durumu anlatınca serbest bırakmıştır. Bu yüzden Beyoğlu Mutasarrıfı Bakî'ye en derin şükranlarımızı sunarız.» Terzi İşçileri» (1)

1879'da grev olayları artmıştır. Bunun nedeni, malî krizin sonucu olarak, kaime'nin değerinin gittikçe düşmesi ve ücretlerin kaime ile ödenmeğe devam edilmesidir. Çeşitli devlet dairelerindeki işçi ve me-

(1) La Turquie: 16, 17, 22 Ekim 1878

murların, greve gitmeseler de ücretlerinin mecidiye ile ödenmesi için çeşitli makamlara başvurdukları görülür. 10 Temmuz 1879'da, Selânik'deki muhasebe bürosu memurlarının bilinmeyen bir nedenle işi bıraktıkları haberine rastlanır. 11 Mart 1879'da 500 kadar yapı işçisi ücretlerinin arttırılması ve iş saatlerinin kısaltılması için greve giderler. (1) Grev yerine asker gönderîlir. Olay işverenle işçilerin bir kısmının anlaşması sonucunda sona erer. Bu grevde, ilk kez, iş saatlerinin kısaltılması gibi bir istek dile getirilmiştir. Hareket bu bakımdan önceki hareketlerden ayrılır.

25 Mart 1879'da Şirket-i Hayriye'nin şantiye ve dökümhanelerindeki işçiler, ücretlerinin, değeri gittikçe düşen kaime ile ödenmemesi isteğiyle greve giderler. Şirket başka imkânı olmadığını ve ücretlerin kaime ile ödeneceğini bildirir. 18 Temmuz 1879'da, yine tersane işçileri, yine birikmiş ücretler için Babıâli'ye başvururlar ve bu birikmiş ücretlerin kaime ile ödenmemesini, ayrıca gündelikleri bakır para ile ödenirse işi bırakacaklarını bildirirler. İlk isteklerini karşılamanın mümkün olmadığı ama gündeliklerin bakır para ile ödenmemesi konusunun göz önüne alınacağı cevabını alırlarsa da ağır basmaları sonucu Bahriye nezareti kalifiye işçilerin birikmiş ücretlerini altın parayla ödemeye karar verir. (2) Aynı zamanda ücretlerin yeniden indirileceği haberleri yayılır. 4 Şubat 1880 yılında Mahsuse gemileri işçi-

(1) La Turquie: 11 Mart 1879
(2) La Turquie: 18 Temmuz 1879, 21 Temmuz 1879

leri, üç aydır ücret alamadıklarından greve giderlerse de, Şirket tersaneden askerî işçi alarak seferlere devam eder. (1) 28 Şubat 1880'de, 75 kadar Haydarpaşa Demiryolu işçisinin, Şirketin müdürüne çıkarak birikmiş ücretlerini istedikleri, üzücü olayların geçtiği, muhasebecinin durumun daha da kötüleşeceğinden korkarak işçilerin isteklerini yerine getirdiği öğrenilmektedir. (2) 15 Haziran 1880'de Tophane işçileri, Ali Saib Paşa'nın arabasını çevirerek birikmiş ücretlerini isterler. (3) Grev yapmaya alışkın olan bu işçilerin, dönemin ekonomik ortamı yüzünden, ağır iş ve ücret koşullarına rağmen, artık işlerini bırakma yoluna gitmedikleri dikkati çekmektedir. Ekonomik durumla bağıntıya geçirildiğinde bu olgunun açıklanması kolaylaşır. 1880 yılı İmparatorluğun gerçek anlamda iflâs ettiği yıldır. Paranın değeri önüne geçilmez bir şekilde düşmekte, hükümet memur ve işçilerinin ücretini ödeme gücünden tümüyle yoksun bulunmakta, 1874 ve 1880 yılları, Anadolu'da kıtlık ve açlık yılları olduğundan bir sürü aç insan şehrilere akın etmekte ve fabrika kapılarına birikmektedir. 1878 yenilgisi, Balkanlar'da toprağını kaybeden halkın Anadolu'ya göçünü hızlandırmış ve yüzbinlerce işsiz insan ülkeyi doldurmuştur. Bu durumda işçiler bir grev hareketinin başarısızlıkla sonuçlanacağını anlamışlar ve en güç durumda bile, greve gidemeyerek, yöneticilere başvurma yolunu seçmişlerdir. 1880 yılında 10 Temmuzda, Hay-

(1) La Turquie: 4 Şubat 1880
(2) La Turquie: 28 Şubat 1880
(3) La Turquie: 15 Haziran 1880

darpaşa Demiryolları'nda çalışan Fransız, İngiliz, Belçikalı, Yunan, yabancı işçiler, gazeteye bir mektup yazarak 1880'de çalıştıkları şirketin değişmesinden sonra ücretlerini alamadıklarını ve sefil durumda bulunduklarını bildirmişlerdir. (1)

25 Kasım 1880'de Haliç vapurları Şirketi idaresine ortak bir dilekçe vererek, «1 - Ücretlerin bundan böyle mecidiye olarak ödenmesini, 2 - Ücretlerden ilâç parası olarak kesilen % 2'nin kesilmemesini» isteyen işçilere, idare, yakında kesin bir cevap vereceğini vaad etmiştir. (2) Bu olay, işçilerin isteklerini ilk kez yazılı olarak ve belli maddeler halinde bildirmeleri bakımından önem taşımaktadır.

1880 yılından sonra, 1908 yılına kadar grevlere ve işçi hareketi haberlerine gazetelerde pek seyrek rastlanır. Bunun açıklaması yine dönemin ekonomik ve siyasal koşullarıyla yapılabilir. 1879 malî iflası sonucunda, devletin temelleri artık bir daha oturmayacak şekilde sarsılmış, iç muhalefet, Jön Türk hareketinin hız kazanmasıyla gücünü duyurmuş, Abdülhamit'i tahttan indirerek yerine V. Murat'ı tekrar geçirmek üzere hazırlanmış iki darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, bütün bunlar Abdülhamit'in İstibdat yönetimini kurması sonucuna götürmüştür. 1880'lerden sonraki yıllar, İstibdat'ın baskısını büyük güçle duyurduğu yıllardır. Bu baskı

(1) La Turquie: 10 Temmuz 1880
(2) La Turquie: 25 Kasım 1880

1908'e kadar, şiddetlenerek sürecektir. Bu durumda, ana kaynağımız olan gazetelerde, işçi hareketleriyle ilgili haberlerin azalması, 1887 yılından sonra da tümüyle kalkmasının iki anlamı olabilir. Birincisi, sansürün bu tür olayların gazetelerde yansımasını yasakladığı, ikincisiyse, istibdat yönetimi altında en masum toplantılar bile yasaklanmışken, işçilerin toplu hareketlere girişmelerinin imkânsız olduğu, bu türlü hareketlerin patlak vermiş olsa bile hemen bastırıldığıdır. Demek ki 1880, özellikle de 1887'den sonraki dönem, işçi hareketlerinin zayıfladığı ya da yer altına indiği dönem olarak kabul edilebilir.

1882'nin 13 Ekiminde çıkan bir haber, Tatavla kunduracılarından söz etmekte, bunların kalabalık bir loncaları bulunduğunu ve sık sık greve gittiklerini bildirmektedir. (1) Bundan sonra ancak 1885'de bir grev haberi daha vardır. 10 Nisan 1885'de Odunkapı'daki odun biçme işçilerinin, birliklerinin desteğiyle, ücretlerin yükseltilmesi için greve gittikleri haber verilmekte ve şöyle denmektedir. : «Polis olayı öğrenince, birliğin başkanını tutuklamış ve elebaşıları karakola götürmüştür.» (2) İstibdat döneminde ,bir grevin nasıl sonuçlanabileceğini somut olarak gösteren bu olay ilginçtir.

Bu tarihten sonra, 1906'ya kadar, gazeteler hiç bir grev olayı bildirmemektedirler. 1906 yılında, İstanbul'da reji işçilerinin büyük grevini de, ancak 1908'de, Sabah gazetesindeki bir yazıdan öğrenmek müm-

(2) La Turquie: 13 Ekim 1882
(1) La Turquie: 11 Nisan 1885 - l'Osmanlı: 10 Nisan 1885

kün olmaktadır. (1) Olaydan söz eden yazı, Uşakîzade Halit Ziya Bey'in, «Tatil-i eşgal» adlı başyazısıdır. «Grev, say ile sermaye arasında bir mücadeleden ibarettir ki İstanbul hayatında iki sene evvel İnhisar-ı Duan amelesi tarafından birinci defa vukua getirilmiş ve o zaman zabıtaca ittihaz edilen tedabiri münasibe neticesiyle amele arasından müşeviklerin tefriki suretiyle netice bezir olmuş idi...» Daha sonra 1908 grevlerinden söz eden yazının bizce ilginç yönü, 1908'lerde yaşamış ve olayları görmüş bir kimsenin bile, ilk hatırladığı grevin 1906 grevi olmasıdır. Uşakîzade Halit Ziya Bey, bunun, İstanbul'daki ilk grev olayı olduğunu söylerken şüphesiz yanılmaktadır. Önceki tatil-i eşgal olaylarından haberli değildir. Yalnız bu durum, grevlerin 1880'lerde hızının kesildiğini, hatta büsbütün yok olduğunu kanıtlamaktadır. 1908 yılında genç bir yazar'ın hatırladığı tek grev olayının 1906 grevi olması 1885'den beri bu türden olaylara pek sık rastlanmadığının bir kanıtıdır.

Aşağıdaki tabloda 1870 - 1908 döneminin belge bulunabilen grev olaylarının bir listesi vardır. Bu listenin yorumu, dönemin işçi hareketleriyle ilgili sorunlarını aydınlatacaktır. (2)

17 Şubat 1872 Telgraf işçileri Ücret sorunu Devlet Şirketi.
6 Nisan 1872 Ömerli-Yarımburgaz Demiryolu Üc. Sor. Y. Şirk.

---

(1) La Turquie: 1 Şubat 1885

(2) Bu grevler dışında İmparatorluk toprakları üzerinde başka olayların da olduğu şüphesizdir. Biz buraya yalnız bulduklarımızı aktarıyoruz.

8 Nisan 1872 İzmit Demiryolu Ücret sorunu Yabancı Şirket.
13 Nisan 1872 İzmit Demiryolu Ustabaşıyla anlaşmazlık Y. Şirk.
23 Ocak 1873 Tersane işçileri Birikmiş ücret Devlet Şirketi.
9 Haziran 1875 Tersane işçileri Birikmiş ücret Devlet şirketi.
13 Ekim 1875 Sirketi iskele hamalları Ücret sorunu Devlet şirketi.
16 Şubat 1876 Tersane İngiliz işçileri ücret sorunu Devlet Şirk.
2 Mart 1876 Haydarpaşa demiryolu işçileri ücret sorunu Dev. Şt.
23 Mayıs 1876 Tersane işçileri Ücret sorunu Yabancı Şirket.
16 Ekim 1878 Terziler Ücret sorunu Özel İ. Y.
? ? 1878 Duvarcılar Ücret sorunu Özel İ. Y.
? ? 1878 Ayakkabıcıar Ücret sorunu Özel İ. Y.
11 Mart 1879 Yapı işçileri Ücret sorunu Özel İ. Y.
25 Mart 1879 Şirket-i Hayriye işçileri Üc. Sor. Devlet Şirketi.
10 Temmuz 1879 Duhasebe memur. ? Devlet Şirketi.
18 Temmuz 1879 Tersane İşçileri Ücret sorunu Devlet Şirketi.
4 Şubat 1880 Muhasebe Vapur. işçi. Üc. Sor. Devlet Şirketi
28 Şubat 1880 Haydarpaşa D.Y. işçi. Üc. Sor. Yabancı Şirketi
25 Kasım 1880 Haliç Vap. Per. Ücret Sorunu Yabancı Şirketi
11 Nisan 1885 Odun depoları İş. Ücret sorunu Özel İş. Y.
1 Şubat 1886 Beyoğlu mağaza Per. Pazar tatili is. Özel İş. Y.
? ? 1906 Reji tütün işçileri Ücret sorunu Yabancı Şirketi

Tabloya bakıldığında ilk göze çarpan özellik, grev olaylarının bazı yıllar daha çok görüldüğü halde bazı yıllar azalması, ya da hiç görülmemesidir. Aşağıda daha etraflı olarak açıklanacak bu durumun ekonomik ve siyasal olaylarla sıkı ilişkisi vardır. Gözlenen ikinci özellik 23 grev olayının 21'inin nedeninin ya birikmiş ücret ya da ücret arttırılması sorunu olduğudur. Şu halde genel bir sonuç olarak 1870 - 1908 dönemi işçi hareketlerinin ekonomik türden hareketler olduğu ve bunalım (kriz) grevleri kümesi içinde gözden geçirilmesi gerektiği

söylenebilir. Henüz ideolojik ve siyasal bir fikir yapısı kazanmamış olan işçilerin, örgütsüz de oldukları, düşünülecek olursa, bu tür hareketlere gitmiş olmaları doğaldır. Göze çarpan üçüncü bir nokta grevlerin Devlet, özel ve Yabancı olmak üzere üç tür işyerinde görüldüğüdür. Grevlerin işyerlerinin türüne göre dağılımı, Devlet işyerlerinde 10 greve, yabancı işyerlerinde 7 greve, özel işyerlerinde de 5 grev olayına rastlandığını, bir grevin geçtiği işyerinin mülkiyet durumununsa bilinmediğini ortaya koymaktadır. Demek ki en büyük ve en çok sayıda grev Devlet endüstrisi kesiminde, özellikle de Tersanede görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, Devlet işyerlerinde çalışan işçilerin malî durumlarının devletin iflası yüzünden çok kötü olması, zaman zaman 11 aylığa kadar alacaklarının birikmesidir. Yabancı sermayeye ait şirket ve işyerlerindeki grevlerin ana nedeni yine ücret sorunuysa da, bu kısımdaki grevlerin hep olaylarla dolu geçmesi ve işverenlerle işçiler ,yada yabancı teknik elemanlarla işçiler arasındaki çatışmalar, bu endüstri kesiminde işçilerin, bilinçsiz ve anlık duyguların etkisiyle de olsa, antiemperyalist eğilimler göstermeğe başladıklarını düşündürmektedir. 1908'den sonraki dönemde, bu eğilimin güç kazandığını göreceğiz.

1870 - 1908 dönemini grev olaylarının niceliğine göre üç kümeye ayıracak olursak, grev olaylarıyla siyasal durum ve ekonomik durum arasındaki bağıntılar açıkça belirecektir.

	1872 - 1877	**1878 - 1880**	**1881 - 1907**
	10 grev	10 grev	3 grev
yıl başına	1.66	3.33	0.11

1872 - 1877 arası siyasal bakımdan henüz bir İstibdat dönemi değildir. Abdülaziz'in son yıllarına rastlayan bu dönemden sonra 1876'da 1. Meşrutiyetin ilânı da bunu kanıtlar. Bu yıllar arasında ekonomik kriz devam etmekte ama henüz iflas olayı kesinlik kazanmamış bulunmaktadır. 1878-1880, gerçek iflâs yıllarıdır. Paranın değerinin yarıya kadar düşmesi, devletin memur ve işçilerine maaş ve ücret vermek için para bulamaması, 1879'da iflas etmesi ve 1880 de yabancı ülkelerin maliyeye el koymaları, bu dönemin ekonomik olaylarındandır. Siyasal duruma gelince, II. Abdülhamit Meclis'i dağıttığı halde henüz tipik İstibdat yönetimi yerleşmemiştir. 1881'den sonraysa İstibdat dönemi başlar. Ekonomik durumda görünüşte bir düzelme varsa da, gerçekte bu, malî yönetimi, emperyalist ülkelerin ele almasının sonucu olan aldatıcı bir görünüştür.

Durum istatistik değerlerle ifade edilip bir tablo halinde gösterilebilse, ortaya açıkça çıkacak sonuç şudur: İşçi hareketleri, ekonomik krizin artışıyla doğru orantılı olarak artmakta, Siyasal baskı arttıkça azalmakta ve İstibdat yönetimiyle birlikte ortadan silinmektedir... Demek ki, işçi hareketlerini doğrudan doğruya etkileyen iki ana etken ekonomik durum ve siyasal baskının gücüdür.

İş koşulları :

1870 - 1908 döneminde, iş koşulları açısından iki önemli sorun kendini gösterir. Ücret sorunu ve yabancı şirketler sorunu... Ücret sorununun grevlerin başlıca nedeni olduğunu ve her kesimde çok düşük olan işçi ücretlerinin, özellikle devlet işyerlerinde ça-

lışan işçiler açısından dayanılmaz bir nitelik taşıdığını göstermiştik. Devlet işyerlerinde çalışan işçiler için ücret sorununun iki yönü vardır. Önce, ücretlerini düzenli olarak alamamakta, uzun süreler ücretleri birikmektedir. İkincisi, devletin iflası, ücretlerin ödendiği para türünün (kaime ya da bakır para) değerinin durmadan düşmesine ve böylece ücretlerin de gerçek değerinin yarıya kadar inmesine yol açmaktadır. Ayrıca devlet zaman zaman bütün maaş ve ücretleri yarıya kadar indirmektedir. 1870-1908 döneminin temelinde ücret sorunu bulunan grevleri, ücretlerin arttırılması isteğinden çok, eski ücret düzeyini koruyabilme ve ücretleri düzenli olarak alabilme savaşıdır. Acemi işçilerin aldığı ücretler, hayat koşullarının ağırlaşmasına rağmen 6-7 kuruşu geçmemektedir. (1) İşçiler, işi bıraktıkları anda, daha büyük bir sefalete düşeceklerini bilmektedirler. Çünkü 1874 ve 1880 yıllarındaki büyük açlıklar, 1878, 1897 yenilgileri sonucunda Anadolu'ya akın eden göçmenler, yüzbinlerce aç insanın büyük şehirlere, endüstri kesimlerine yığışmasına yol açmış, bu durum, arandığından çok fazla satılık emek bulunması ve emeğin değerinin düşmesi sonucunu doğurmuştur. «Büyük şehirlerde, özellikle İstanbul'da «Yövmiyelerin kısmı âzamını alan müstekreh kulübeler» yığını halinde işçi varoşları meydana gelmiştir.» (2) Ağır işkollarında da ücret durumu daha iyi değildir. 1907 yılı maadin istatistiğinden öğrenil-

(1) Lütfü Erişçi: Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, s: 6

(2) Lütfü Erişçi: A. g. y. s: 6'dan, İstanbul Ticaret Odası Gazetesi, 1887, 47. sayı

diğine göre, Ergani Bakır madenlerinde çalışan işçilerin ücret durumları şöyledir. : 1849 - 1862 4 krş.
1863 - 1872 4 krş.
1873 - 1880 5 krş.
1881 - 1890 5 krş.
1891 - 1899 6 krş.

Ayrıca, özellikle yabancı sermayenin işyerlerinde, ücretler, yalnız çalışılan gün alınmakta; iş, işçinin elinde olmayan bir nedenle bile tatil olsa işçiye gündelik verilmemektedir. Örneğin, Haydarpaşa Demiryollarında çalışan bir işçi ayda ancak 160 - 220 krş. alabilir. Hat boyu işçilerinin gündeliği de 1890'dan sonra 7 - 8 krş'dur. (1) Yerli amelenin ücreti ise daha düşük olup 5 krş. olarak belirlenmiştir. (2) Ücret ve işkoşulları açısından şu belge de önem taşımaktadır. «Haydarpaşa 1899 teşrinisanî 7071 no'lu tahrirat. - Teşrinisanî iptidasından itibaren demirci, tesviyeci, marangoz, dülger, duvarcı, ocakçı ve sair amelenin ve muavinlerinin yevmiye hesabı saatle olacaktır. Âzam mesai 11 saat olup, öğle yemeği, istirahat saati, namaz ve zarurî işlerde geçen müddet ücreti verilmeyecektir.

Hat mühendisi Dodriks» (3)

Kadın ve çocuk işçilerin ücretleri, hemen her iş kolunda erkek işçilerden daha düşüktür. Örneğin 1890'da Kazlıçeşme iplik fabrikasında kadınlar 4, çocuk-

(1) Dr. Arhengelos Gavril: Anadolu Bağdat Demiryolu Şirketi Osmaniyesinin İçyüzü, s: 165
(2) Dr. Arhengelos Gavril: A. g. y. s: 161
(3) Dr. Arhengelos Gavril: A. g. y. s: 165

lar 2 krş. ücret almaktadırlar.
Ücret sorunu dışındaki en önemli konu, yerli işçiler üzerinde, yabancı şirketlerin baskısıdır. Konunun, Türk işçi sınıfının doğuşu bakımından ayrı bir önemi vardır. Bilindiği gibi, Türk işçi sınıfı, İmparatorluğun etnik ve siyasal yapısı yüzünden, kozmopolit bir küme olarak doğmuştur. Türk işçileri arasında, müslüman Türkler kadar, hıristiyan yabancılar ve azınlıklar da vardır. Rum, Ermeni, Hırvat, Bulgar, Arnavut ve başka çeşitli ırk ve uluslardan işçilerin, ilk işçi hareketleri sırasında bölündüklerinin ve bir ulusçuluk davası güttüklerinin verilerine rastlanmaktadır. İlk tersane grevlerine katılan işçiler arasında, müslümanlar kadar hıristiyan işçiler de vardır. Bu kozmopolit yapıya alışkın olan İmparatorluğun yönetimsel mekanizması, devlet işyerlerinde hıristiyan işçilerin müslüman Türk işçilerden ayrı tutulmalarını engellemiştir. Bütün bu işçiler devlet mekanizmasının gözünde tebaa'dır. İlk ayrılıklar, tümüyle, yabancı şirketlerin yarattığı olaylardan doğmuştur. Ötedenberi İmparatorluk toprakları üzerinde varlıklarına alışılmış olan İngiliz, Fransız, Belçikalı vd. yabancı teknisyen ve kalifiye işçiler, emperyalizmin ülkeye egemen olduğu II. Abdülhamit döneminde, yabancı şirketlerin gözde işçileri durumuna gelmişler, müslüman halkı küçümseyen bu yabancı şirketler, yabancı işçilerden sonra Rum ve Ermeni azınlık işçileri korumaya ve müslüman Türk işçilere kötü davranmaya, işçiler arasında ayrım gütmeye başlamışlardır. Belgelerde, bu durum çeşitli örneklerle görülmektedir. İşçi hareketlerinden söz edilirken gösterilmeğe çalışıldığı gibi; De-

mıryolları ve Reji işçilerinin grevlerinde, müslüman işçilerin Taksim meydanının yapımı sırasında yabancı mühendislere karşı hareketlerinde, Tramvay şirketi arabacılarının yabancı işverene karşı giriştikleri hareketlerde, yerli işçilerin yabancılara karşı kinlerinin izleri saklıdır. Bu kinin haksız olduğunu söylemekse mümkün değildir. 1883'de, küçük tütün yapımevlerinin kapatılarak, tütün tekelinin Fransız reji idaresine verilmesinden sonra, yerli işçiler üzerinde en fazla baskı yapan şirketlerden biri de Reji olmuştur. «Reji idaresi, sudan bahanelerle, müslüman ve hıristiyan yerli işçileri işden çıkararak, yerlerine yabancı işçiler almaktadır. Gerçekten de Romanyadan işçi getirilmesi yoluna gidilmiştir. Uzun süreden beri Reji'ye hizmet etmiş olan yaşlı işçiler, kapıda kalmışlardır.» (1) «Reji idaresi, İstanbul'da ve diğer illerde, yerli işçileri işden çıkarmaya devam ediyor. (2) Yerli işçilere karşı takınılan bu olumsuz tavrın başka örneklerine de Anadolu Bağdat Demiryolu Şirketinde rastlanmaktadır. «Yapım tümüyle yabancı işçilere bırakılmıştır. Yerli işçiler varsa da duvarcı, rençper, taşçı gibi az ücret alanlardır.» (3) 1895'e kadar Şirketin müdürü olan Mr. Fungelmann, gezdiği yerlerde «Yerli işçi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytinle geçinebilir» sözlerini tekrarlar dururdu.» (4) Yabancı Şirketlerin, Emperyalist gelenek ve duyguların etkisiyle olduğu kadar, yerli işçi-

(1) l'Osmanlı: 7 Mart 1884
(2) l'Osmanlı: 19 Mayıs 1884
(3) Dr. A. Gavril: A. g. y. s: 148
(4) Dr. A. Gavril: A. g. y. s: 161

leri koruyabilecek hiç bir yasanın bulunmayışından da yararlanarak sürdüregeldikleri bu işçi ayrımı, yavaş yavaş müslüman Türk işçilerinin zararına olarak gelişmiş ve işçiler arasında sonraki dönemde kendini gösterecek olan bölünmelerin tohumunu atmıştır. Yalnız, bu türden olayların işçilerde antiemperyalist duygular uyandırmak bakımından yararlı olduğu da söylenebilir.

İşçi örgütleri:

Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk işçi derneğinin 1871 «Ameleperver Cemiyeti» olduğu genel geçer bir yargıdır.(1) Oysa elimizdeki belgeler, «Ameleperver Cemiyeti» nin bir işçi derneği olmadığını ve bu türden sendika niteliğinde derneklerin daha sonraki yıllarda aranması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ameleperver Cemiyetiyle ilgili gazete haberi şöyledir: «Der Aliye'de bulunan Ameleperver Cemiyetinin azaları bulunan Mavrini Efendi ve Vasilaki Bey, Mr. Predos, Nuri Bey, Jean İskaçliari bey, Zaptiye Müşirî Müşteri Tedbirû Devletlû Paşa Hazretlerinin cemiyeti meskûre hakkında gösterdikleri himmatı celile ve muaveneti cemileden dolayı beyanı teşekkür ve müammedat zımmında müşarünileyh hazretleri namına imâl ettirmiş oldukları bir kıta altın madalyayı takdim eyledikleri ve müşarünileyh hazretlû numaileyi umuru memurelerinde görülen hüs-

(1) Bu dernekten ilk kez söz eden L. Erişçi kesin bir ifade kullanmamıştır .Bilgiyi bu kaynaktan aktarmış olan yerli ve yabancı araştırıcılar, bu ifadeyi kesin kabul etmişler ve yanlış yorumlara düşmüşlerdir.

nü mesaî badema dahi kendi haklarında berkemâl olan hüsnü teveccühü müşarünileyhlerinin temadisini vaad ve tahsili ehvadı yövmiyeye medarı olmayanlara iş bulmak gibi cemiyeti beşeriyeye faydalı bir muavenete her vakit hazır bulunduklarını cevabı beyan etmişlerdir.» (1) Haberden de anlaşılacağı üzere dernek, çeşitli milliyetlerden kimseler tarafından, işçilere yardım etmek üzere kurulmuştur ve zaptiye Müşirî ile olumlu ilişkiler sürdürmektedir. 1871 döneminde, gerçek ve bilinçli bir işçi kuruluşunun bu türlü ilişkilere geçmesi imkânsızdır. Dernek, 1839 - 1870 döneminde sözünü ettiğimiz, «Emek dostları» ya da «İtalyan İşçi derneği» gibi hayır kurumlarının bir örneğidir. Hatta sözü edilen derneğin «Ami du Travail» derneğiyle aynı olması ve Türkçe gazetenin, haberdeki «ameleperver» kelimesini «Ami du Travail» karşılığı kullanmış olması düşünülebilmektedir. Gerçekten de Ami du Travail derneğinin, 26 Mayıs 1873'de, gazetelere verdiği bir ilânda şöyle denmektedir: «Ami du Travail Derneğinin yıllık toplantısı, 18 Mayıs pazar günü sabah saat 10'da yapılmıştır. Aşağıda adları bulunan üyeler yönetim kuruluna seçilmişlerdir: M. J. Sorakich, Anthropoulos, Tantalides, Pretos Portakalis, Maurice Mu, Auguste de Castro, Mehmet Nuri Bey, Vassaf Efendi, Ohannes Hekim, M. H. Scalieris, G. Lazopulos...» (2) Görüldüğü gibi Türkçe haberde adı geçen M. Predos, Nuri Bey ve Scalieris adlı dernek üyelerinin adına, bu defa 1873'deki Ami du Travail

(1) Terakki Gazetesi: 14 Nisan 1871
(2) La Turquie: 26 Mayıs 1873

derneği yönetim kurulu üyeleri arasında da rastlanmaktadır. Bu durumda Ameleperver Cemiyeti'nin kökü 1868'e kadar gider ve bir işçi derneği olmaktan uzaktır. Hakkında belgeler bulunan, sınıfsal yapıdaki ilk işçi derneği, gizli «Osmanlı Amele Cemiyeti» dir. Bu derneğin varlığını haber veren kaynak, 1921 yılı İşçi Dernekleri Kongresinde «Agâh» ın konferansının Aydınlık dergisinde yayınlanmış aşağıdaki metnidir.» (1) «Amele arasında ilk teşkilât teşebbüsüne delaalet eden vesaike 1310 - 1311 senesinde (1894 - 1895) tesadüf edilmektedir. O sırada tophane fabrikaları 4 bini mütecaviz amele çalıştırmakta ve Heyet-i Vükelaya dahil bir nazır tarafından idare olunmaktaydı. İstibdat olanca şiddetiyle hükmünü sürdürmekte ve amelenin insanlık vasfı kale alınmaksızın gayet haşin bir muameleye tâbi tutulmaktaydı... Bu feci vaziyet, herşeyi göze alarak amelenin ittihat etmesine mucip olmuş, aralarından 8 kişilik bir heyeti faale seçilerek, kuvvetli bir teşkilâtın temellerini kurmak vazifesi onlara havale edilmiştir. Bu heyet, zamanın hafiye teşkilâtına ve zecrî siyasetine rağmen, büyük bir cesaret göstererek vazifesini ifa etmiş ve hattâ Avrupa'da bulunan Türk hürriyetçileriyle de muhabere etmenin yolunu bulmuştur. Bu teşkilât o vakit Osmanlı Amele Cemiyeti namıyla yâd ediliyordu. Takriben bir senelik faaliyetden sonra müesseseleri tevkif ve nef olunmak suretiyle dağıtılmış ve amele sıkı bir murakabeye tâbi tutularak, uzun müddet, ihyasına imkân bırakılmamıştır. 317-

(1) Aydınlık, Sayı 3, Eylül 1921

318 senelerinde (1901 - 1902) sabık müteşebbüsat heyetinden menfalarından firar ile, gizlice İstanbul'a avdet etmeğe muvaffak olanların telkinatı sayesinde, amele yeniden harekete gelerek içtimalar aktolunmuş, heyecanlı müzakerelerden sonra, bir kurtuluş gününe erişmek için, her türlü fedakârlığa razı olacağını büyük bir imânla izhar eden işçiler, bu mesut inkılâbın sureti ihsarını tesbit etmiştir. «Konferansda ayrıca, o dönemde, Avrupadaki sosyalist hareketlerle ilgili haberlerin tercüme edilerek dağıtıldığı, derneğin Topkapı mezarlığında gizli bir toplantı yaptığı, bu kongrede alınan kararların bir bildiri halinde İngiliz, Fransız ve Rus sefaretleri aracılığıyla Padişah'a gönderildiği, bunun sonucu olarak, hükümet, amele sorunlarını ele alma eğilimi göstermişse de, olaya önayak olanların tutuklandığı ve işkence edildiği, bu arada kaçabilenlerin, Amerika ve Avrupa'ya gittikleri, bildirilmektedir. Avrupa'ya gidenler arasında, daha sonraki sol hareketlerde adları geçecek olan Osman Abdullah ve Ethem Nejat'da bulunmaktadır. Demek ki 1894'de kurulan, 1901-1902'de yeniden eyleme geçen Osmanlı Amele Cemiyeti, sınıf bilinci temeli üzerine kurulmuş ve eylemini hep bu yönde geliştirmiş bir kuruluştur. Bu ilk derneğin solcu bir dernek olması ayrıca ilgi çekicidir. Örgütlenmeğe geç başlamış olan Türk işçisi, Avrupa'dan aktarılmakta olan ve hazır bulduğu sol fikirleri -çok küçük bir grup içinde de olsa- benimsemiştir.

c - 1880'lerden başlayarak, aydınlar arasında, büyük çapta Avrupa'daki işçi hareketlerinin ve işçi örgütle-

rinin etkisiyle, işçilere yardım sandıkları kurmak ya da sendikalar örgütlemek eğilimi görülmektedir. Yalnız, düşünce alanında kalan bu fikirler, dönemin siyasal koşulları yüzünden eylem alanına çıkamamıştır. «Meslek sendikalarının görevi, bu yararlı kurumları çoğaltacak kaynakları toplamaktır. Sendikalar, emekli sandıkları, yardımlaşma sandıkları kitaplıklar, kooperatif, dernek, eğitim büroları kurmakla görevlidirler.» (1) şeklindeki bir yazıda bizde de sendikalar kurulması zorunluğundan söz edilmektedir. La Turquie gazetesinin çeşitli tarihlerdeki sayılarında, aynı konuyu ele alan ve işçi - işveren ilişkilerini, her iki tarafın yararlarını göz önünde bulundurarak düzenlemek gerektiğini ileri süren, aç insanlardan iş beklenemiyeceğini savunan yazılara rastlanmaktadır. Çoğalmış olan grev olayları karşısında, işçi sorununun artık kamuoyunda bir yankı bulmaya başladığı gerçektir. İstibdatın en koyu döneminde, «İşçi dernekleri kurmak şöyle dursun, 30 Temmuz Nizamnamesiyle, İstanbul ve çevresi için Vilayete ve Karakola, taşrada da yerel otoritelere başvurmadan, ne amaçla olursa olsun, izin almadan işçi tutulamayacağı» bildirildiği bir dönemde (2) yine de kamuoyu ve işçi hareketlerinin doğurduğu kuşku, «önce Ereğli Kömür Ocakları işçilerinden başlamak üzere, her yerde, işçiler için yardım sandıkları kurmaya girişilmesine neden olmuştur. (3) Bu ilk genel sosyal siyaset önlemlerinden bi-

(1) Osmanlı: 9 Eylül 1884
(2) 30 Temmuz 1305 tarihli nizamname
(3) La Turquie: 28 Mayıs 1890

ri sayılabilir. Şirket-i Hayriye, Feshane ve Hereke gibi işletmelerde, memur ve hizmetli sendikaları kurma girişimleri de bu sıralara rastlar. (1) Şirketi Hayriye hizmetlileri için çıkarılan 8 Mayıs 1893 tarihli karara göre, «Tayfalar ve sürekli işçiler, maaşlarının % 4'ünü aidat olarak verip emeklilik hakkını kazanabilmek için kurumda 25 yıl çalışmış olmak gerekmektedir.» «1895'de Anadolu Demiryolları Yardım Sandığı da kurulmuş bulunmaktadır.» (1) Bu sandıkların bir kısmı, hükümet veya Şirket'in bir uyuşturma politikasından başka birşey değilken, bir kısmı da, ilerde meyvelerini verecek olan bir örgütlenmenin ilk çekirdeğini meydana getirmektedir.

1896 yılı Eylül ayında, Jön Türk eyleminin, devrimci komitelerin, Osmanlı Amele Cemiyeti'nin ve Ermeni isyanlarının saldığı korku yüzünden, bir koalisyon yasağı niteliğinde olan ve bütün toplantıları yasak eden 16 Eylül 1896 tarihli toplantı yasağı konulmuştur. Bu yasak, devrimci eylemlerin ve işçi hareketlerinin bir süre için tümüyle yer altına inmesi veya durması anlamını taşımaktadır.

Dönemin sosyal siyaset önlemleri arasında, yardımlaşma sandıkları kurma girişiminden başka, özellikle madenlerdeki çalışma koşullarıyla ilgili nizamnameleri sayabiliriz. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğunda bu türden önlemler, ilk kez en ağır iş koşullarına sahip olan, aynı zamanda da üretimi devleti birinci dereceden ilgilendiren maden-

(1) L. Erişçi: A. g. y. s: 8
(2) Dr. A. Gavril: A. g. y. s: 172

lerde görülür. 1865 Dilaverpaşa nizamnamesinden sonra 1869 Maadin Nizamnamesi, 1903 Ocaklar kavaidî umumiyesi ve 1906 Tarihli Maadin Nizamnamesi salt işçi sorunlarıyla ilgili olmamakla birlikte sosyal siyasetle ilgili maddeleri de kapsamaktadır. Diğer iş kollarında henüz bu türden önlemlere rastlanmamaktadır.

1870-1908'in çok ilginç olan ve Türk işçi sınıfının yapısına ışık tutan işçi hareketleri ve işçi sorunlarının ana doğrultusu ve niteliği şöyle özetlenebilir: 1870-1908 dönemi, Türk işçilerinin sınıf (1) niteliği kazandıkları dönemdir. Dönemin işçi hareketleri, İmparatorluğun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ortama bağlı olarak, ekonomik yapıdadır. Yabancıların ekonomik egemenliklerinin etkisiyle, işçiler arasında bilinçsiz bir antiemperyalist duygu belirmiş, (2) yalnız emperyalistlerin işyeri siyasetleri yüzünden, bu antiemperyalist eğilim, özellikle 1885 lerden sonra bir milliyetçiliğe dönüşmüş ve başlangıçtan beri kozmopolit yapıda olan Türk işçi sınıfında 1908'den sonra görülecek bölünmelerin tohumunu atmıştır. Ekonomik hareketlerle başlayan dö-

(1) Bu kütlenin sınıfsal niteliği, ne anlamda sınıf olduğu çalışmanın sonuç bölümünde tartışılmaktadır.

(2) Bu duygu gerçekte yabancı işverene ve yabancı imtiyazlı teknisyene karşı kindir. Bilinçli bir anti-emperyalizm olmaktan uzaktır.

nem, İstibdat yönetimine karşı bir tepki olarak ve II. Meşrutiyet öncesinin Hürriyetçi fikirlerinden de esinlenerek 1894'de Osmanlı Amele Cemiyeti ile kendisini ortaya koyan zayıf bir siyasal-doktriner nitelik kazanmaya başlamıştır. Tek kelimeyle açıklamak istersek, 1870-1908 dönemi, Cumhuriyet öncesi Osmanlı işçi sınıfının tarihinde «Uyanış ve Ekonomik savaş» dönemidir.

1908 II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E KADAR OSMANLI İŞÇİ SINIFI

(Siyasal eylem dönemi)

1908'den Cumhuriyet'e kadar uzanan dönem, yakın tarihimizin en renkli, en hareketli, en önemli dönemidir. İstibdat yönetimi bu dönemde yıkılmış, II. Meşrutiyet kurulmuş, 1. Dünya Savaşı sonunda İmparatorluk çökmüş ve Kurtuluş Savaşı ile, yeni bir ülke «Türkiye Cumhuriyeti» doğmuştur. Dönemin siyasal olaylarını kısaca özetlemek bile sayfalar tutan bir çalışma gerektirecektir. Bu bakımdan buraya, yalnız bazı ana olayları ve tarihleri aktarmakla yetineceğiz. Ekonomik durum ise, 1870-1908 döneminin bir uzantısından başka birşey olmadığından, birkaç çizgiyle ele alınacak ve işçi sorunlarına geçilecektir. 1908-1923 dönemi işçi sorunları ve hareketleri, önemli olaylarla yüklü olup, dikkat ve önemle ele alınmayı gerektirir.

Siyasal durum:

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihinde II. Meşrutiyet ilân edildiği zaman, artık herkes İmparatorluğun kurtulduğuna inanmaktadır. «Ama hukuk metinleri üzerinde yapılan değişikliklere rağmen, ne istibdat yok olmuş, ne de gerçek bir devrim doğabilmiştir» (1) Meşrutiyet ilân edilmiş, 1876 Kanunu Esasi'sinde bazı değişiklikler yapılmış, Meşrutiyetin kuruluşunda en büyük payı olan «İttihat ve Terakki Cemiyeti» bir siyasal parti gibi seçimlere katılmış (2) ve 1908'de yapılan seçimler sonucunda büyük çoğunlukla iktidara gelmiş ve 1918 yılına kadar da, şu veya bu şekilde iktidarı elinde bulundurmuştur. Bu bakımdan, yakın tarihimizde 1908-1918 dönemi, İttihat ve Terakki dönemidir. «Meşrutiyetin iç ve dış bütün olaylarında Cemiyet'in payı ve damgası vardır.» (3)

1908, 1912, 1914 genel ve 1911 İstanbul bölgesel seçimleri İttihat ve Terakki egemenliğini yıkamamıştır. 31 Mart 1910 olayından sonra, 1918 yılına kadar süren bir sıkı yönetim dönemi geçirilmiş ve bu dönemi, sürüp giden Parti ve muhalefet kavgaları belirlemiştir. 1908-1923 döneminin, en önemli iç siyasal olayları «İttihat ve Terakki'nin, Abdülhamit istibdatı yerine geçirdiği Genel Merkez istibdatı ve bu hava içinde gelişmeye çalışan çok partili bir muhalefettir. Bu muhalefet daha 1908 Meclisinde doğ-

(1) T. Z. Tunaya: Siyasî Partiler s: 161

(2) İttihat ve Terakki Cemiyeti eylemsel olarak bir siyasal parti ise de, ancak 1913 Kongresinden sonra bu adı almıştır.

(3) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 180

muş ve Cumhuriyete kadar çeşitli biçim ve adlar altında süregelmiştir. Bu muhalefeti çok sayıda siyasal parti ve dernek temsil etmektedir. Osmanlı Ahrar Fırkası (1) Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihadı Muhammedi Fırkası (2), Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali fırkası, Osmanlı sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Millî Meşrutiyet Fırkası 1918'e kadar kurulan siyasal partilerin en önemlileridir. Ayrıca pek çok dernek ve milliyetçi kuruluş da bu dönemin ürünüdür. Rum, Ermeni, Arnavut, Bulgar milliyetçi dernekleri bunlardandır.

1918'den sonraki mütareke döneminde en önemli sorun barış ve İmparatorluğun kurtuluşu sorunu olup, 1919 seçimlerinden sonra İstanbul'un işgaliyle çalışmalarına son veren Meclis, 11 Nisan 1920 de Padişah'ın isteğiyle kapatılmıştır. Bu sırada, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Kurtuluş Savaşına başlamış olan milliyetçi güçler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni kurmuşlardır. Böylece İmparatorluk üzerinde iki hükümet belirmiştir. 1918-1923 döneminin siyasal kuruluşları arasında önce ulusal kurtuluş savaşından yana milliyetçi dernekler sayılmalıdır. Dönemin siyasal partileri arasında en önemlileri de Radikal Avam Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Fırkası, Teceddüt Fırkası, Selâmeti Osmaniye Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası, Millî Ahrar Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Osmanlı Mesaî Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası Amele Fırkası, Tür-

(1) ve (2) 31 Mart olayından sonra kapatılmıştır.

kiye Zürra Fırkası, Müstakil Sosyalist Fırkası ve Millî mücadele içinde de çeşitli dernekler ve Yeşil Ordu, Gizli Komünist Fırkası, Halk İştirakiyûn Fırkası'dır. (1) Görüldüğü gibi 1908 - 1923 dönemi tarihimizde en çok siyasal kuruluşun görüldüğü dönemdir. Bu hareketli ve çok parti ve dernekli siyasal hayat, tek tek ve örgütlenmemiş sol fikirlerin ilk kez örgütlendiği ve siyasal parti niteliği kazandığı bir dönemi belirler. Özellikle 1918 sonrasının en önemli siyasal kuruluşları, ulusal kurtuluş savaşından yana dernekler yanında, bu sol siyasal partilerdir. Bu siyasal ortam içinde gelişmiş olan iç olaylara bir göz atacak olursak, 1914'de 1. Dünya Savaşına sürüklenen ve ülkeyi de sürükleyen İttihat ve Terakki'nin, 1918'de Mondros Mütarekesiyle savaştan yenik çıkması sonucunda, muhalefetin ve kamuoyunun, yenilginin sorumluluğunu İttihat ve Terakki Fırkası'na yüklemesiyle Partinin kendi kendini kapatması ve başta gelen kişilerin yurt dışına kaçışları, Türk topraklarının galipler tarafından işgale başlanması ve ulusal direnme hareketinin doğuşu olaylarını görürüz. Bu son hareket 1923 de Cumhuriyetin ilanıyla başarıya ulaşacak ve zaten yıllardır yıkıntı halinde bulunan İmparatorluk, eylemsel ve hukuksal olarak da yıkılarak, yerine yeni bir ülke doğacaktır. İkinci Meşrutiyet döneminin dış olaylarına da kısaca değinecek olursak, bu olayların kökünün «şark meselesi»nde olduğunu görürüz. (2) Avrupa siyaset adamları, «Hasta

(1) Bu konuda tam bilgi için bk: T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 160 - 540
(2) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 162

adam'ın iyileşemiyeceğine ve mirasının paylaşılması gerektiğine karar vermişlerken II. Meşrutiyet ilân edilmiş ama bu olay hiç birşey değiştirmemiştir. Bir yarı-sömürge durumundaki İmparatorluk, İttihat ve Terakki'nin siyasal programındaki «İttihat ve Terakki Fırkası, siyaseti iktisadiyei milliyenin istiklâlini müşkülâta koyan ve ecnebilere taâlluk eden imtiyazata ve istisnaatı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeği en mukaddes gaye addeder» maddesine rağmen (1) bu vaadi hiçbir zaman gerçekleştirememiş, emperyalizmin kucağına, her geçen gün biraz daha düşmekten kurtulamamıştır. Meşrutiyetin ilânından sonra, Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş, Avusturya, Bosna ve Hersek'i topraklarına katmış, İtalya ile 1911'de Trablusgarp savaşı çıkmış, 1912'de Balkan savaşı başlamış ve İmparatorluğu temelinden sarsmıştır. Bu sırada 1. Dünya Savaşına girilmiş, bu savaştan da yenik çıkan Türkiye, emperyalist ülkeler arasında paylaştırılmağa başlanmıştır. İşte bu sırada umulmadık bir olay, bir direnç başgösterir. 1919 dan 1923'e kadar süren Kurtuluş Savaşı sonucunda, emperyalizmin zincirleri sökülüp atılmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Dönemin siyasal fikir akımları ayrı bir araştırma konusudur. Yüzlerce dernek, parti ve gizli kuruluşun herbiri belli bir siyasal fikrin sözcüsüdür. Yi-

(1) İttihat ve Terakki'nin 1913'de kabul edilen programının 2. maddesi, T. Z. Tunaya: Türkiye'de siyasî Partiler, s: 214

ne de fikir akımlarını birkaç büyük öbekte toplamak mümkündür. 1908'den 1918'e kadar, fikir akımları 1870-1908 döneminden köklü bir fark göstermez. «Bu devlet nasıl kurtulabilir» sorusu (1) yine ana soru olarak kalmaktadır. Bu soruya verilen cevaplarsa klasik olarak üçtür. Bunlar, o zamanın deyimleriyle Garpçılık, İslâmcılık ve Türkçülük akımlarıdır. Daha farklı bir fikir akımı, Prens Sabahattin'in sözcülüğünü yaptığı «Mesleki İçtimaî» (Science sociale) dir. Bizi en fazla ilgilendiren akım şüphesiz ki 1908-1918 döneminde çekirdeği görülen, 1918 - 1924 arasındaysa en önemli akımlardan biri haline gelecek olan «Sol akımlardır». «Osmanlı solunun ilk canlılık dönemi Hürriyetin ilânından itibaren 5 yıl sürer ve 11 Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle sona erer. Bu tarihten sonra 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesine kadar İttihat ve Terakki diktatörlüğü hiç bir siyasal muhalefete imkân bırakmaz. Mütareke döneminde de Osmanlı solu, dört yıllık ikinci bir hayat yaşamıştır: Anadolu Millî Mücadelesi başlarken, İstanbul'da eski sosyalistler yeniden eyleme geçmişler ve Osmanlı solculuğunu devam ettirmişlerdir.» (2) Burada 1908-1923 arasının sol akımlarını bir şema olarak vermekle yetinip, işçi hareketlerinden söz ederken, hareketleri bu akımlarla bağıntıya geçirmeye çalışacağız.

1908-1923 arası sol akımın örgütleri, önderleri ve

---

(1) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 167

(2) Mete Tunçay: Türkiye'de Sol Akımlar: s: 19

yayın organları, aşağıda belirtilmiştir. Bunlar arasında, 1908'lerde İmparatorluğa dahil olan Balkan ülkelerindeki kuruluşlar da, daha sonraki Türk sol akımları üzerinde etkili oldukları için, yer almıştır.

Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Sol sosyalistler) 1908 yılından başlayarak, İmparatorluktaki sosyalist hareket ve örgütlenmelerde büyük rol oynamıştır. Bunların etkisiyle, Selânik'te kurdurulmak istenen ilk sol siyasal örgüt, 1909'da Benorai başkanlığında bir grup tarafından meydana getirilmiştir. (3) Yalnız bundan önce de Balkanlar'da, yine özellikle Bulgar komite ve siyasal kuruluşlarının etkisiyle, çeşitli sol örgütlerin bulunduğu bir gerçektir. Selânik'de sosyal demokrat bir grup vardır. Zaten Selânik şehri, 1908 sonrası sol düşüncenin güç kazandığı ve yayıldığı önemli bir merkezdir. 1908 yılında, Selânik'den Meclis'e seçilen mebuslar arasında, sosyalistler bulunmaktadır. (1) Böylece Osmanlı Mebusan Meclisi'nde, Ermeni solculardan sonra, Bulgar solcular da yer bulmuş ve seslerini duyurmuşlardır. Balkanlardaki bu sol akımlar, çeşitli yayın organlarına sahip olmuşlardır. Eylemlerini ilerde göreceğimiz bu kuruluşları şimdilik bir yana bırakarak, 1908 sonrasında, Balkan yarımadası dışında kurulan solcu siyasal kuruluşlara geçiyoruz.

---

(1) Walter Z. Laqueur: Communism and Nationalism in the Middle East, s: 207 Bu S. Velikov'un sözünü ettiği 1909 martında kurulan Sosyalist Federasyon olsa gerektir.

(2) M. Tunçay: A. g. y. s: 33 not: 43

1908 Ermeni, Bulgar, Selanikli ve bir kısım Türk müslüman mebbuslarının meclis içi sosyalist grubu

1908 Sosyal Demokrat Parti (İstanbul (1) Yayın organı [ırgat]
1910 Osmanlı Sosyalit Fırkası (İst. Hüseyin Hilmi [İştirak - İnsaniyet Sosyalist - Medeniye]

1910 Osmanlı Sosyalist Fırkası (Paris) Dr. Refik Nevzat [Beşeriyet]

1912 Türkiye Sosyalist Birliği (Selanik) ? ?
1918 Sosyal Demokrat Fırkası (İst.) Dr. Hasan Rıza —
1919 Türkiye Sosyalist Fırkası (İst.) Hüseyin Hilmi [İdrak]
1919 Osmanlı Mesai Fırkası (İst.) M. Memduh —
1919 Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (İst. Dr. Şefik Hüsnü [Aydınlık - Kurtuluş]

1920 Amele Fırkası Cemal Hüsnü —
1922 Müstakil Sosyalist Fırka (İst.) Tramvay işçileri (T.S.F.'den ayrılanlar) —

1920 Yeşilordu Hakkı Behiç - Çerkes Ethem —
1920 Türkiye Komünist Fırkası Atatürk'ün kurdurduğu resmî fırka

1920 Gizli Komünist Fırkası Arif Oruç - Salih Zeki —
1920 Halk İştirakiyûn Fırkası Arif Oruç - Salih Zeki [Emek - Yeni dünya]

---

(1) Bu partinin kuruluşu hakkında bilgi için bk: S. Velikov A. g. y. s: 39 Başka kaynaklarda bu partiden söz edilmemektedir. 1908'deki durum gözönüne alınacak olursa, bunun bir dernek olduğu düşünülebilir. Ayrıca Mete Tunçay s: 57 not: 118'de de konuyla ilgili bilgi vardır.

Ekonomik Durum:

Kalkınmanın ancak dış yardımla sağlanabileceği düşüncesi, II. Meşrutiyetten sonra da süregelmiştir. Meşrutiyetin ilânına kadar, emperyalizmin karşısında olduğunu ilân etmiş olan İttihat ve Terakki de kendisini bu çarktan kurtaramamış ve eski devlet borçlarına yenilerini eklemiştir. Zamanın genç politikacı ve iktisatçısı Cavit bey, «Şüphesiz bizim de özel teşebbüslere girmemiz şart, ancak hiç bir geri kalmış memleket, dış yardım olmadan kalkınamaz; büyük yatırımlar için dış yardıma ve yabancı sermayeye mutlaka muhtacız, tarih bunu ispat etmiştir» (1) demektedir. Cavit Bey'in daha sonra Maliye Bakanlığı yaptığı düşünülecek olursa, dönemin ekonomi siyaseti ortaya çıkmış olur. II. Meşrutiyet ilân olunurken, zaten bütün endüstri, demiryolları, limanlar, sulama gibi bayındırlık işleri, kamu hizmeti işletmelerinin çoğu, bütün madenler, ticaret ve bankacılık, sigortacılık, ulaşım ve pek çok diğer yatırım alanı, yabancı sermayenin elinde bulunuyordu. Fransa, Almanya ve İngiltere, yabancı sermaye yatırımlarında, en başta gelen üç ülkeydi. Ayrıca 1908'de Türkiye, faiz ve borç amortismanı olarak, yılda ortalama 7.5 milyon altın lira ödüyordu. Bu koşullar altında II. Meşrutiyet hükümetinin, köklü bir değişikliğe gidemeyeceği, hele emperyalizmin boyunduruğunu silkip atamayacağı açık bir gerçektir.

---

(1) N. Berkes: A. g. y. s: 39

1908-1923 İŞÇİ SINIFI VE İŞÇİ SORUNLARI

1908-1923 dönemi işçi hareketleri ve işçi sorunlarını iki bölümde ele almak gerekecektir: 1908-1918 ve 1919-1923 dönemleri.

A — 1908-1918 Dönemi işçi sınıfı ve işçi sorunları:

1908-1918 «İttihat ve Terakki» dönemidir. İşçi sorunları ve hareketleri de bu partinin genel siyasetinden etkilenmiştir. İttihat ve Terakki'nin, İktidarı 10 yıl süreyle, bazan doğrudan doğruya, bazan da dolaylı olarak elinde bulundurduğu bu dönem, kökü İstibdat yönetimine giden uzun bir «Hürriyet Mücadelesinin» sonucudur. Osmanlı meşrutiyetçi aydınlarının, ordunun desteğiyle yaptıkları bu savaşın başarıya ulaşabilmesi için şüphesiz ki İmparatorluk içindeki bütün direnen güçlerden yararlanmak gerekmiştir. Direnen devrimci güçler arasında, sayıları az olmakla birlikte işçiler de vardır. 1880'lere kadar, yasayla güvenlik altına alınmamış olmakla birlikte, grev hakkını kullanmış, zaman zaman içinde bulunduğu güç koşulları düzeltebilmek için ekonomik bir savaş verme denemelerine girişmiş olan Osmanlı işçi sınıfı, bu yıllardan sonra büyük baskı altında kalmış ve bazı eylemlerinin karşılaştığı sert direnç ve tepki, bu sınıfta, halkın diğer kümelerinden daha derin bir iz bırakmıştır. İttihatçılar bunu sezmekte ve işçileri kendi yanlarında bulacaklarını bilmektedirler. 1908 Meşrutiyeti, bir halk hareketi olmaktan uzak bulunmakla birlikte, Selânik, İstanbul, vd. gibi büyük şehirlerde, halkın aydın tabakasının desteklediği ve iyi karşı-

ladığı bir hareket olmuştur. 1908 Meşrutiyetinden yana olan halk kütleleri arasında, yeni düzenin kendi koşullarını düzelteceğini umud eden işçiler de vardır. Gerçekten de hürriyet hareketi 1908'de Manastır'da başladığı zaman, meydanlarda atılan nutuklar «hürriyet, adalet, müsavaat» haykırışlarıyla doludur. 1789 Fransız devriminin sloganları kullanılmakta, 1908 Meşrutiyetinin bu türden bir devrim olduğuna, herşeyin düzeleceğine inanılmaktadır. 1908 Meşrutiyetinin Fransız devrimine benzeyen tek yönüyse, vaad edilen «hürriyet, adalet ve müsavaatın» belli kimselerin «hürriyeti, müsavaatı ve adaleti» olması, halk kütlelerinin, bu arada işçilerin koşullarında hiç bir değişiklik doğmamasıdır.

Oysa işçiler bu durumu anlamışlar ve II. Meşrutiyetin ilk ayında, ülkenin bütün endüstri bölgelerinde, vaad edilmiş olan hürriyet, adalet ve müsavaatı istemek üzere ayaklanmışlardır. 1908 Ağustos ve Eylül ayları, bir grev dalgasının Osmanlı ülkesini kapladığı, hemen her alana yayıldığı ve kamu oyunu olduğu kadar yöneticileri de kuşkuya düşürdüğü aylardır. Aşağıya tek tek aktarmaya çalışacağımız bu grevler nasıl bir sosyal ortamın ürünüdürler? Doktriner temelleri var mıdır? Yoksa uzun süreden beri baskı altında bulunan işçilerin Meşrutiyetin ilânıyla birlikte kendiliğinden bir patlamaları mıdır?

İşçi hareketleri

Genel olarak bakıldığında, 1908 döneminde sosya-

list fikirlerin, grevlerin tümünü etkilediği söylenemez. Özellikle İstanbul ve Anadolu grevlerinde, sosyalist fikirlerin etkisi ikinci dereceden olup, ancak bazı çevrelerde yankı bulabilmiştir. Şu halde 1908 grevlerini doktriner grevler olarak nitelemek doğru değildir. Yalnız, İmparatorluk'ta, Balkanlar'dan gelmiş olan ve öteden beri Ermeniler arasında olduğu kadar Bulgar ve Rumlar arasında da yankı bulan sosyalist fikirlerin ve sosyalist kuruluşların 1908'de İmparatorluk içindeki eylemlerini önemsememek de bir yanlışa düşmektir. 1908 yılı, Balkanlar'da sosyalist akımın geliştiği ve örgütlendiği bir dönemdir. Sosyalist örgüt ve kurumlar, sosyalist yayın organları ve sosyalist partiler, Bulgaristan ve Yunanistan'da eylemlerini sürdürmektedirler. Bu bakımdan, İmparatorluğun Rumeli kesiminde kalan bölgelerinde, işçi hareket ve örgütlerinde Bulgar sosyalistleri etkili olmuşlar ve işçi derneklerine sınıf bilinci kazandırma çabasını sürdürmüşlerdir. Bu çaba, II. Meşrutiyetin ilânından sonra, açık bir nitelik kazanmışsa da, 1908 başlarından ve belki de daha öncelerden beri sürüdürülmektedir. Bulgar sosyalistlerinin organı olan Rabotniceski Vestnik'in 12 Eylül 1908 tarihli sayısında şöyle denmektedir: «Yoldaşlarımız, sendika hareketini, başından beri, sınıf kavgası ve uluslararası kurtuluş hareketi temeli üzerine oturtmak için mümkün olan herşeyi yapmaktadırlar.» (1) Bulgar Sosyal Demokrat Parti üyesi ve Genel Sosyalist İşçi Birliği (Union Gé-

(1) Rabotniceski Vestnik: No: 17 (12 Eylül 1908) S. Velikov'dan aktarılarak, S. Velikov: A. g. y. s: 34

nérale Ouvrière Socialiste) üyesi işçilerin, Türkiye ve Makedonya işçilerinin örgütlenmelerinde büyük payları vardır. (1) Ayrıca S. Velikov'a göre, 1908 yılında İstanbul'da, 11 kurucu üyesi bulunan bir Sosyal Demokrat parti kurulmuştur. Bu partinin 11 kurucu üyesinin 4'ü Rum, 2'si Türk, 2'si Ermeni, ve biri Yahudi'dir. İzmir'de de 1908'de Mehmet Mezdet (Necdet olabilir) bir sosyal demokrat örgüt kurmuş ve ilk Türkçe sosyalist gazete olan Irgat'ı çıkarmaya başlamıştır. (2) 1908 Parlamentosuna 2 Ermeni Sosyal Demokrat mebusun da seçilmiş olması, bu yıllarda, özellikle Balkanlar'dan gelen sosyalist akımların İmparatorluk içinde varlığını duyurduğunu göstermektedir.

Böyle bir ortamda, Meşrutiyetin ilk ayı içinde patlak veren grevler arasında, sosyalist propagandanın etkili olduğu hareketlerin de bulunduğu şüphesizdir. Ancak bu etki, hareketi örgütlemede kendini göstermiş, hareketlere hakim olarak bir sınıf savaşı doğrultusuna sokamamıştır. Grevler, çoğunluk

---

(1) S. Velikov: A. g. y. s: 34

(2) S. Velikov: A. g. y. s: 34 -Rabotniceski Iskra No: 9 ve No: 11 (6/5/1910 - 4/6/1910) Rabotniceski Vesitnik: (5/7/1909 - 6/9/1908) Ayrıca M. Tunçay'da bu partinin kurulmuş olabileceğini kabul etmektedir: a. g. y. s: 57, not: 118

kendiliğinden, örgütsüz olarak doğmuştur. (1)
30 yıla yakın bir süreden beri durmuş olan ve ancak 1906 Reji grevi gibi tek tük olaylarda kendini gösteren işçi hareketlerinin 1908 Meşrutiyetinden sonraki ilk belirtisi, 1 Ağustos 1908 günü Tanin gazetesinde çıkan bir haberde görülür. «Adalara gidecek İdarei Mahsusa Vapurlarının kaptanları ve mürettebatı, birikmiş maaşları verilmedikçe sefer yapmayacaklarını bildirmişler ve maaşlarını almışlardır.» Görüldüğü gibi, bu ilk olay, 1872-1880 hareketleri çerçevesi içinde geçer. 3 Ağustos 1908 günü, hareketlerin yeni bir doğrultuya girdiğini gösteren bir haber çıkar: «Dün, beşyüz harib amele imzasıyla aldığımız mufassal bir varakada, Muhittin Paşa'nın teşkilât ve tekaüd sandıkları namı mevhumu altında ihdas ettiği müesseseler yüzünden hayli ihtilasatta bulunmuş olduğu ve Avrupa'da bile vaktiyle bir nam kazanmış olan bu müessesenin numaileyh yüzünden mahv ve harab edildiği...» (2)
İlk kez, işçiler, belli bir kişiyi açık bir şekilde teşhir ve şikâyet etmektedirler. Bu durum, işçilerin «hürriyet»i yorumlama biçimlerini göstermesi bakımından da ilgi çekicidir.

---

(1) Aşağıya alacağımız 1908 Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında patlak vermiş grevlerin tümünün başladığı günü belirleyebilmek imkânsızdır. Ana kaynağımız olan gazete ve dergi haberleri grevi günü gününe vermemekte ancak bir süre sonra grevin devam ettiğini ya da sona erdiğini haber vermektedirler. Bu bakımdan grevleri aylara göre sıralamak yoluna gidilecek ve ancak kesin olarak bilinenlere tarih konulacaktır.

(2) İkdam: 3 Ağustos 1908, 13 Ağustos 1908

13 Ağustos 1908'den başlayarak, ülkenin her yönünden grev haberleri gelir. «Der saadet liman amelesi, Paşabahçe'deki şişe fabrikası amelesi, İzmir limanı amelesi terk-i eşgal etmiş, Osmanlı Tütün Rejisi'nin Cibali'deki fabrika amelesi yevmiyelerinin tesidi için reji müdürüne istida vermiş, vakıa, müdüriyet tarafından bütün amelenin ücreti %50 raddesinde yükseltilmişse de bu kadarla iktifa olunmamış ve hatta fabrikada bazı gürültüler zuhur etmiş olduğundan netaici müessifeye meydan vermemek için fabrika muvakkaten tatil olunmuştur.» (1) Görüldüğü gibi, bu olayda greve karşı lokavt şeklinde bir tepki görülmektedir. Yine aynı gün (13 Ağustos) gazeteler, Tramvay şirketi işçilerinin de Şirketle anlaşmazlığa düştüklerini haber vermektedirler ama henüz greve gidilmemiştir. «Tramvay kondüktör ve sürücüleri, dün, biri Sadrazam Paşa'ya ve diğeri Osmanlı İttihat Komisyonu'na olmak üzere bir istida vererek, bu günden itibaren tatil-i eşgal edeceklerini beyan etmişlerdir. Bunlar, tahsisatlarının tezyidini ve Şirket direktörü M. Perdikaris ile Şişli hattı müfettişinin azlini talep ediyorlar.» (2) Ertesi günkü haberde ise, Şirketin bazı istekleri kabul ettiği ve şimdilik anlaşmaya gidildiği bildirilmektedir. Yine 13 Ağustos 1908 günü, Vapurlara kömür yükleyen işçilerin ücretlerinin arttırılmasını istedikleri ve tatil-i eşgal ettikleri haber ve-

(1) İkdam: 3 Ağustos 1908, 13 Ağustos 1908
(2) Sabah: 13 Ağustos 1908

rilmektedir. Grev yüzünden vapur seferleri durmuştur. (1) 15 Ağustos günkü bir yazıdan, İnhisar-ı Duan amelesinin bir süreden beri grev yapmakta oldukları öğrenilmektedir. Yine aynı gün (15 Ağustos) 7000 ekmekçi amelesinin yövmiyelerinin arttırılması için, İttihat ve Terakki komitesine istida verecekleri bildirilmektedir. Aynı günkü bir başka haberde, Reji işçilerinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gönderilen Selim Sırrı ve Salim Beylerin çalışmalarıyla dünden itibaren (14 Ağustos) işlerine başladıkları yazılmaktadır. Yine 15 Ağustos tarihli önemli bir haber de şöyledir: «Şimendifer Kumpanyası'nın ameleleri dahi dün vazifelerini terkederek münasebetsiz ahvale içtizar etmişler ise de Zaptiye Nazırı Paşa hazretleri tarafından kendilerine nasayihi lazime verilerek işlerine devama başlamışlardır.» (2) Bu son haber, birkaç gün sonra patlak verecek büyük Demiryolu grevlerinin habercisi olması bakımından önemlidir. Grev olaylarının birkaç gün içinde hızla artması ve yukarıya aldığımız hareketler dışında, Rumeli kesiminde de şüphesiz pek çok işçi hareketinin görülmeğe başlaması, bazı çevreleri ve İttihat ve Terakki'cileri telâşa düşürmüştür. 15 Ağustos tarihli Sabah gazetesinde Uşakîzade Halit Ziya'nın başyazısı, bu tedirginliğin bir anlatımıdır: «...Bu defa tahaddüs eden tatili eşgal teşebbüsatı az çok umumîdir. İhtiyar edilen vesile de Hürriyetin sui tefsiri iltizamisidir. Hürriyetin, erbab-ı say'in, diledikleri ücreti eshabı serma-

(1) Sabah: 13 Ağustos 1908

(2) 15 Ağustos 1908 tarihli bütün bu haberler için bk: Sabah, 15 Ağustos 1908

yeye kabul ettirmek için muhtariyeti kabilinden telâkki edecek bir ferdin vücudu mutasavver olmamakla birlikte, insanlar ekseriyet üzere temini menfaat için her vesilei ihtiyara münevvik olduklarından, hele efrat itibariyle değil heyeti suretinde hareket eden içtimaatta sakıdatı ahlâkiye ve mantıkiye'de mefsuul hükm kalarak ayrı ayrı pek muti ve halim olanlar bir araya geldiklerinde pek haşin ve akur bir hâl aldıklarından, bu gün hâdis olan tatil-i eşgal hürriyet namına iltica ile beraber eshabı sermayenin hürriyet veredatını ipta sayesinde temini menfaat esasına müptedidir... İnhisar Duan amelesi mana-ı hürriyeti böyle bazice-i amal ederken diğer taraftan vesait-i münakâlatı beldeye hedim olanlar da aynı vadii sui istimale sapmışlardır... tatili eşgal neticesiyle memlekette amele ücretlerinin nisab-ı makulu geçmesinde de gayet büyük bir hatayı malî vardır ki elbette hükümetin ve erbabı dikkatin bais-i endişesi olmuştur.» Görüldüğü gibi orta sınıf kamu oyunun ve hükümetin grevler karşısındaki tutumu daha Ağustos ortalarında belirmeğe başlamıştır.

17 Ağustos'da, Anadolu Bağdat Demiryolu işçilerinin «Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyeti Uhuvvetkârisi» yoluyla, genel müdürlüğe verdikleri dilekçede şöyle denmektedir: «Karanlık birer yoksulluk yuvası olan evlerinin şenlendirilmesini, dayanılmaz bir hal alan hayatlarına bir parça refah saçılmasını ...» Anadolu Bağdat Demiryolu işçilerinin Alman Şirketinden başlıca istekleri şunlardır:

1 — İşçi derneğinin Şirket tarafından tanınması
2 — Şube müdürleri erkânından başka bütün memurlara bir aylık tutarında ikramiye verilmesi, aynı zamanda memurlara kıdemleri oranında zam yapılması
3 — Yol işçileri gibi, her dereceden işçilere günde 3 krş. zam
4 — Gündelikçi memurlara ve uzman işçilere 4 krş. zam yapılması ve iş süresi dışında çalıştırılmamaları
5 — Geceleri çalışanlara iki kat gündelik verilmesi
6 — Hasta olan memurların işden çıkartılmaması
7 — Memur tüzüğünün değiştirilmesi, aylığından %1.5 kesilen her memur ve ailesinin parasız tedavi edilmesi, masrafların Şirkete ait olması (1)

Demiryolları işçi derneği, memurlara ve işçilere yapılacak zam oranını da kendisi belirlemiştir. Alman sömürgecileri, bu istekleri kabul etmek istememişler ve o güne kadar insan yerine koymadıkları Türk işçilerin böyle bir harekete kalkışmalarını da hayretle karşılamışlardır. Berlin'de çıkan Berlinertageblatt gazetesinin 17 Ağustos 1908 tarihli sayısında, işçilerin bu isteklerinin Alman çevrelerinde iyi bir etki bırakmadığı bildirilmektedir. (1) Ayrıca bu anlaşmazlığın İsviçreli ve Fransız personelin Almanlara karşı bir sabotaj olarak hazırla-

(1) A. Gavril: A. g. y. s: 186
(2) H. A. Şanda: Türkiye'de 54 yıl önceki işçi hareketleri, s: 18, 19

dıkları söylentisi dolaşmaya başlamıştır. (1) Gerçek bu da olsa, işçilerin, uzun yıllardan beri süregelen bir sömürme olgusuna karşı, kendi istekleriyle başkaldırmış oldukları bir gerçektir. 17 Ağustos'da henüz greve gidilmemiş olmakla birlikte, anlaşınazlığın grevle sonuçlanacağı anlaşılmaktadır.
Yine 17 Ağustos'da Sabah gazetesinde çıkan bir yazının başlığı «Tatil-i Eşgal ve Esvabı»dır. Yazıda şöyle denmektedir: «Biz de biliyoruz ki Tramvay İdaresini deruhte eden adamlar müstahdemine karşı insanca muamele etmiyorlar. Bir kondüktöre 800 krş. maaş verildiği halde 14 saat sıcak ve soğukta çalışmak şartiyle yövmiye 10 krş.'a tenzil edildi. Kusur bile addedilmeyecek küçük tesamüller, cezai nakdi, birkaç gün işden çıkarılmak gibi intizamı maişetini ihlâl edecek şekilde büyük maddi cezalar intaç ediyor... Vapur kumpanyaları bir tonalite kömürü tahmil için 3 krş. ücret verdikleri halde bunun nısfı bile amelenin cebine girmiyor. Kâhya ve onbaşılar tarafından yağma ediliyor. Bu muamelede haksızdır. Haksız olmakla beraber şu zaman o hakkın talebine müsait olmadığı gibi, hakkın sureti intaç ve talebi de yine vaktin nezaketi ile mütenasib değildir. O kirli paslı kömür amelesinin derunu vataniye ve namus hisleriyle dolu olduğuna sureti katiyede eminiz. Müttefiken terk-i eşgal etme menafi-î vataniye'ye mugayir olduğunu anlasaydılar böyle bir harekete teşebbüs etmezlerdi. Amelenin İttihadı Terakki Cemiyeti mensubiinden

(1) S. Toydemir: Türkiye'de İş ihtilâflarının Tarihçesi, s: 48 (Sosyal Siyaset Konferansları 4)

bir iki zatın bu babda vukuu bulan mesaiini hüsnü telâkki ile tekrar işe başlamaları bu emniyetimizin haklı olduğunu isbat eder... Celâl» (1)

Görüldüğü gibi, bu makale Uşaklızade Halit Ziya'nınkinden daha yumuşak bir dille kaleme alınmış olmakla birlikte, yine de, grev olaylarını zamansız ve ülkeye zararlı bulmaktadır. İlginç olan yön, gerçekte emperyalistlere karşı olan bu grev olaylarında, henüz antiemperyalist bilince ulaşmamış olan kamu oyunun, ülkenin yararını yabancı şirketlerin yararıyla bir tutmasıdır. Yine bu yazıdan, 13 Ağustos'da işlerini bırakmış olan, vapurlara kömür yükleme işçilerinin grevinin sona ermiş olduğu da öğrenilmektedir.

21 Ağustos 1908'de, Yedikule iplik fabrikası işçilerinin, üç günden beri, ücretlerinin arttırılması ve istirahat zamanlarının uzatılması için greve gitmiş oldukları haber verilmektedir. (2) 23 Ağustos'da, «Hamurkâr ve Pişiriciler» başlıklı bir haberde şöyle denmektedir: «Şehrimizde bulunan fırınlarda müstahdem hamurkâr, yardımcı ve pişirici ve çırakların, yövmiyelerinin azlığından dolayı terk-i eşgal eyleyeceklerine şehremanetine gelerek mûsirane beyan ve ifade etmelerine mebni İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından Seyfi Bey'in vukuu bulan nasayihi ile hamurkâra 20, pişiriciye 20, yardımcıya 12, çıraklara 8'er krş. yövmiye verilmek üzere müddeiyatı vakıalarından feragat ettirmiş-

(1) Sabah: 17 Ağustos 1908
(2) Sabah: 21 Ağustos 1908

tir. (1)
Ayın 24'ünde, Selânik'de 1000 kadar fırın işçisi greve gitmektedir. (2) 29 Ağustos'da, Tramvay işçilerinin greve hazırlandıkları haberinde şöyle denmektedir: «Bu defa müstahdeminin ikinci (3) bir greve hazırlandıklarını işitiyoruz. Tramvay Şirketi alabildiğine savurdu, istediğini yaptı, her yaptığı da yarım kaldı. Hülâsa o devri mezalimde, şirket idaresi de düdüğünü mükemmel öttürüyordu. Müstahdemini istediği gibi ezip büzüyordu. Zavallılar ne yapsınlar, içtimaat memnu, taaddii efkâr memnu, nizam-ı hal, o da memnu... Artık Şirket bu memurların haklarını hakkiyle ödemelidir. Tekrar içtimaalara, nümayişlere, terk-i eşgallere mecbur kalınmamalıdır. (4)

Genel olarak terk-i eşgal olaylarının karşısında olan gazetenin, Fransız Tramvay şirketine yüklenmesi, gazetenin daha çok Alman kapitalizminden yana olduğunu düşündürmektedir.

22 Ağustos'da, Selânik Dedeağaç demiryolunda 1500 işçi işi bırakmış (5) 31 Ağustos'da Aydın şimendifer hattı memur ve amelesinin genel grevi başla-

---

(1) Sabah: 23 Ağustos 1908
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 42
(3) 13 Ağustos 1908'de, Tramvay işçileri, isteklerini şirkete bildirmişler ve greve gideceklerini haber vermişlerdir. Yalnız anlaşmazlık geçici olarak çözümlenmiştir.
(4) Sabah: 29 Ağustos 1908
(5) Rabotniceski Vestnik, 29 Ağustos 1908 sayısı. (S. Velikov'dan)

mıştır. (1) Bu olaylar dışında, haberler tarihsiz verildiği, ya da bazı kaynakların verdiği tarihler birbirini tutmadığı için kesin tarihlerini belirleyemeyeceğimiz şu grevler de 1908'in Ağustos ayı içinde yer alır: Selânik sigara Fabrikası işçileri, Olympos Bira Fabrikası işçileri, Alatini değirmenleri işçilerinin grevleri (2) İzmir Tramvay işçilerinin iş gününün 10 saate indirilmesi ve ücretlere zam yapılması için giriştikleri grev. (3)

3 Eylül 1908'de Sabah gazetesinde Kazlıçeşme tabakhane işçilerinin %50 zam isteğiyle birkaç günden beri grevde oldukları haber verilmektedir. (4) 5 Eylül 1908'de, Sabah gazetesinde, Tan gatezesinin Dersaadet muhabirinin bir haberi yer almaktadır: «Kanunu Esasi'nin ilânından beri, henüz bir ay kadar bir zaman geçtiği halde, sosyalizm buraya da dahil oldu... Sosyalizm fikrinin sirayetini teshi eden amele grubu, burada büyük bir cemiyet teşkil etmemektedir. Fakat şurası gariptir ki, burada Avrupa'nın amele grubu gibi muhtaç ve sefil bir ahalî olmadığı halde, sosyalizm fikri amele arasında intişar eylemektedir. Bir kısım müstahdemin ile amele de ekseriyet üzere Şimendifer Kumpanyaları tarafından istihdam edilmekte olduklarından, bu fikrin intişarından bu kumpanyalar zarar görmektedirler. Anadolu Osmanlı Demiryolu memurini ile, İzmir - Aydın ve İzmir - Kasaba Demiryolu memur-

(1) Sabah: 2 Eylül 1908, 31 Ağustos İzmir haberi
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 42
(3) Sedat Toydemir: A. g. y. s: 49
(4) Sabah: 3 Eylül 1908

ları mensub oldukları kumpanyalara müracaat ederek iddia-i istihkak'da bulundular. Anadolu şimendifer kumpanyası memurini meskûr kumpanyaya karşı neticesi vahim görülecek surette tehditkârane bir tavır takındıkları, vakıa bunlar bir cihette haklı olduklarından bu hareketlerini sosyalizm fikrine atfetmek pek de muafık olmaz...» bu yazıya kendi fikrini ekleyen Sabah gazetesi şöyle demektedir: «Sosyalizm ihtiyacı çok, kazancı az olan Avrupa amelesi arasında taammün edebilir. Kanaatkâr Osmanlı amelesi arasında o gibi fikirler taammün edemez.» (1) Haberin yorumu, gazetenin sosyalist fikirleri Türk işçisinden çok uzak görmesi bakımından ilginçtir. Daha sonraki hareketler, işçilerin ve olayların tümünü etkisi altına almamış olmakla birlikte, sosyalist fikirlerin yine de işçi hareketlerine hız vereceğini gösterecektir.

7 Eylül 1908 tarihli bir haber, birkaç gün sonra patlak verecek olayların işaretidir. «Rumeli Şimendifer Kumpanyasınca, hattın teftiş ve muayenesi için evvelsi gün Ayastefanos'a (Yeşilköy) gönderilen fen memuru, amele tarafından bazı tecavüzata duçar ve azimetten men olundukları gibi, bir mühendisin dahi cerh edildiği haber verilmesiyle zaptiye Nezaretince derhal sevk edilen memurin marifetile ameleden önayak olan 20 nefer derdest edilmiştir.» (2) 10 Eylül 1908'de Şark Şimendiferleri Şirketinin (Sirkeci - Avrupa demiryolları) Selânik

(1) Sabah: 5 Eylül 1908
(2) Sabah: 7 Eylül 1908

ve Manastır hatlarındaki grevin sona erdirildiği ama Selânik İstanbul bağıntı hattı grevinin henüz çözümlenmediği bildirilmektedir. (1) Yine aynı tarihli gazetede «Emsalleri gibi tatil-i eşgal etmiş amelenin istekleri yerine getirilmiş olduğundan vazifelerine başladıkları haber alınmıştır» denilmektedir. Bundan sonraki dönemin en önemil işçi hareket ve grevleri Demiryollarında olacaktır. Yine aynı günlerde, sigara kâğıdı işçileri, havagazı işçileri, deri mağazaları işçileri, şekerciler, çeşitli dükkân işçileri, Alatini tuğla fabrikası işçileri greve gitmişlerdir. (2)

14 Eylülde, işçi hareketleri yönünden iki önemli olay vardır: Grevler, Ereğli kömür havzasında genel bir hal almış ve 17 Ağustos'dan beri huzursuzluk içinde beklemekte olan Anadolu Demiryolu işçileri, istekleri şirketçe kabul edilmediğinden, ayın 14'ünde greve başlamışlardır. 15 Eylül 1908 tarihinde olay şöyle haber verilmektedir: «Haydarpaşa - Ankara - Eskişehir - Bulgurlu hatlarile bütün şuabatındaki memurin ve amele grev yapmışlardır. Dün amele, önlerinde mızıka ve ellerinde bayraklarla Kadıköy ve cıvarını dolaşmışlar, tezahürat yapmışlardır. Bu gezintiden sonra, Haydarpaşa istasyonunun kapısına astıkları bir beyannamede, akşam trenlerinin cürudundan sonra tekmil memurinin terki eşgal edecekleri yazılıyordu.» (3) Şirketin

(1) Sabah: 10 Eylül 1908
(2) S. Toydemir: A. g. y. s: 49
(3) Sabah: 15 Eylül 1908

Berlin'deki merkezi, grevcilerin avukatı ve Sadrazamla bir saat süren bir görüşme yapmış ve bundan sonra Anadolu hattının, Ankara mukavelenamesinin 12. maddesi mucibince Devlet tarafından işgali hükümetçe istenmiş, bu istek karşısında Şirket grevcilerin hakkını vererek, grev sona ermiştir. (1) Anadolu Demiryollarında grev başladığı gün, Harbiye Nezaretinden Haydarpaşa'ya askerî bir kıta gönderilmiş, işçilerin işgal ettikleri telgraf dairesi ve öteki daireler askerin eline geçmiştir. O zamanki Zaptiye Nazırı Sami Paşa'da Haydarpaşa'ya gelerek, genel müdür Hügnen'le görüşmüştür. Grev devam ettiği süre boyunca, sözleşme gereğince hükümet kilometre başına fazla «teminat akçesi» vereceğinden, Zaptiye Nazırı, grevcilere işe başlamaları yönünde baskı yapmış, grev üç gün sonra durmuş, işçi derneğinin avukatı, işçilerin haklarını hukuk yoluyla aramayı denemiş ama bu aylarca sürmüştür. Genel müdür işçileri kabul ederek zam ve ikramiye vaadinde bulunmuşsa da, bir süre sonra Berlin'deki maliye komitesi bu istekleri kabul etmediğinden, yine bir sonuç alınamamıştır. Bu sırada grev komitesi ikiye ayrılmış ve küçük memurlarla işçiler greve devamdan yana olurlarken, memur grubu grevin sona erdirilmesini istemiştir. 900 kişilik bir grubun, Ticaret ve Nafıa Nezaretine verdikleri dilekçe ve Nafıa Nazırı Hallaçyan'ın Şirket temsilcileri ve işçi temsilcileriyle yaptıkları toplan-

(1) Sabah: 16-17 Eylül 1908

tılar da kesin sonuca varmamış ve grev tam bir başarı kazanamadan sönüp gitmiştir. Gerçek hikâyesi bu olan grev, gazetede biraz farklı olarak yansıtılmakta ve grevci işçilerin hükümetçe korunduğu ve başarıya ulaştıkları havası verilmektedir. Oysa grevi baltalayan, hükümetin zorunlu olarak yabancı kapitalistlere boyun eğmesidir. Böylece, 18 Eylül'de, Anadolu Demiryolları grevi sona ererken, ne zamandan beri huzursuzluk içinde kaynayan Rumeli Şimendiferlerinde grev başlamıştır. Bu olay dönemin en geniş kapsamlı işçi hareketi sayılabilir. 18 Eylül 1908 tarihli bir haber şöyledir: «Şark Şifendiferlerinde grev olacağı yazılmıştı... Terk-i eşgal için müzakeratta bulunmak üzere Filibe, Edirne ve Selânik'den birer heyeti mebbusa davet edilmiştir. Filibe ve Edirne heyeti evvelki akşam gelmiştir. Selânik'den heyet-i mebbusa gelmemişse de bunlar, şartları havi, buradaki komiteye bir mektup göndermişlerdir. Selânik kısmı müstahdeminin, amele hariç olduğu halde dermeyan ettikleri şerayet şunlardır:

1 — Evvelâ makascılar, yağcılar, odacılar, gece ve gündüz bekçileri, gardöfrenler, manevracılar ve muavinleri 10 krş. yövmiye alacaklar, 10 sene hizmetten sonra, gündelikleri azamî 15 krş.'a kadar yükselecek. Saniyen işletme memurlarının, kâtiplerinin, yol mubassırlarının, hattın teminatına memur mühendislerin, makinistlerin, diplomalı ve diplomasız ateşçilerin, vagon muhafızlarının vs. memurin-i muazzafanın maaşatı tezyid edilecektir. 100 krş.

dan 600 krş'a kadar alanlara ikametgâh ücreti dahil olduğu halde %40,5 seneden az hizmette bulunanlara %15, 10 seneden az hizmette bulunanlara %20, 10seneden fazla hizmette bulunanlara %30 zam verilecektir...

Dün gece saat 1.30'da hareket eden Conventionel trenine ancak Edirne yolcuları binmiştir. (1) Bulgaristan ve Avrupa yolcuları binememiştir. Grev, alafranga saatle 6'da başlıyacaktır. Viyana'ya telgraf çekilmişse de Şirket, istekleri kabul etmediğini bildirmiştir.» (2)

Rumeli Demiryolları grevi başlarken, Samsun'da da tütün işçisi, üreticilerinin yükseltilmesi isteğiyle terk-i eşgal etmiştir. (3) Alaybeyi, askerle gelerek bunları dağıtmak istemişse de başaramamıştır. 19 Eylül'de, Şark Demiryolları greviyle ilgili olarak şu haber yer almaktadır: «Şark Demiryolları memurları sendikası tarafından tamiman gönderilen telgrafname aşağıdadır: «Metalibatımızdan bir kısmını terk ettiğimiz halde, Müdüriyet buna dahi razı olmadığından mah-ı carii efrenciye'nin 18. günü sabah saat 3'den itibaren bütün hatlar üzerinde umuman tatil-i eşgal mecburiyeti elîmesinde bulunduğumuzu beyan ederiz. İntizam hiçbir veçhile ihlâl edilmemelidir. Yaşasın İttihat.» (4)

Yine aynı günkü gazetelerde, daha önce greve git-

(1) Tren Edirne'ye grevin başlayacağı saatte varmış olacaktır.
(2) İkdam: 18 Eylül 1908
(3) İkdam: 18 Eylül 1908
(4) İkdam : 19 Eylül 1908

miş ve sonra işlerine başlamış olan Selânik Bağıntı hattı memurin ve müstahdeminin de yeniden greve katıldıkları bildirilmektedir. Şark Demiryolları grevi, aşağıda anlatacağımız şekilde sürüp giderken, 14 Eylül'de Bulgarların Selâniğe gezmeye gelmelerini protesto için lokanta ve gazino garsonları grev yapmışlardır. (1) Şark Demiryolları grevinin başladığı 18 Eylül günü, grevlerden şikâyet eden Tanin gazetesi, İdare-i Mahsusa vapurları işçilerinin, Tramvay işçilerinin, Şirket-i Hayriye memur ve müstahdemininin grev girişimlerini haber verirken İstanbul Matbuat işçileri de grev ilân etmişlerdir.

21 Eylül 1908 tarihli haberde, Şark Demiryolları grevinin devam ettiği ve Şirketin kendi kararını bildirdiği yazılmaktadır. Bu koşulları kabul eden işçilerin işe başlamaları, diğerlerininse işe alınmayacakları bildirilmektedir. (2) Grev 21 Eylül'de sona erer. İşçiler işe başlarlar. Şirket bir Hakem Kurulu kararına uymayı kabul etmiştir. (3) Yalnız grev sırasında, demiryolunun Bulgaristan sınırları içinde kalan kesimindeki, Türkiye'ye ait tesislere Bulgar hükümetinin emri ile Bulgar askerleri tarafından el konmuş ve grev sona erince de bu tesisler şirkete geri verilmemiştir. Bulgar ulaştırma bakanı, «grev sırasında, grev kurallarına aykırı olarak Türk hükümetine ait askerleri yerine gönder-

(1) Sabah : 15 Eylül 1908
(2) İkdam : 21 Eylül 1908
(3) İkdam : 22 Eylül 1908

mek için askerî tren işleten bir şirkete ve memurlarına demiryollarını teslim edemiyeceğini «bildirmiştir. (1) Bulgaristan çıkan fırsattan yararlanmayı çok iyi bilmiş ve Bulgar sol kanadı, kendi hudutları içindeki grevi de bu amaçla desteklerken, hükümet kendilerine yardımcı olmuştur.

23 Eylül'de çıkan haber yeni bir grevi bildirirken, bir kaç günden beri grevlerin sona ermiş bulunduğunu da anlatmaktadır: «Gazeteler, henüz dün, artık pek çocuk oyuncağı şekline giren terk-i eşgal meselelerine nihayet verildiği zannında bulunurken maateessüf yine bir yeni terk-i eşgal hadisesi başgösterdi. Oredz et Back ticarethanesi memurin ve müstahdemini salı günü (22 Eylül) sabahleyin umumiyetle terk-i eşgal etmişlerdir.» (2) İşçiler müdüre isteklerini bildirmişlerse de, müdür işçi vekillerini kovarak kararnamede imzası bulunan 1500 işçiyi mağazadan dışarı çıkarıp, kapıları kapamıştır. (3)

5 Eylül'de Şirket-i Hayriye'nin fabrika amelesinin terk-i eşgali bildirilmektedir. İşçilerin istedikleri, işinden istifa etmiş olan müdür Reşit Bey'in tekrar işine verilmesi ve «maaşat ve tekaüdiye hakkında evvelce carî olan usul ve nizamın tekrar mevkii tatbikinden» ibarettir. Şirket müdürü zaptiye Nezaretine başvurmuş. Jandarma ve Polisler grevcileri

---

(1) İkdam : 24 Eylül 1908
(2) İkdam : 23 Eylül 1908
(3) Grev ilerde başarıya ulaşacaktır)

dağıtmışlardır.» (1)
30 Eylül 1908 tarihinde üç grev haberi daha vardır: «Aydın şimendifer amelesinin bu kere dahi tatil-i eşgal ederek muvaderat ve münakalatın ve ticaretin sektedar olduğu ve şu sırada ameleyi teşvik edenler bulunduğu Kumpanya Müdiriyetinden haber verildiğinden, şerian tahkikatı amika icrasıyla müşevvik ve muharriklerin mahkemeye tevdii ısbar edilmiştir.» «Beyrut Şam hattındaki tatil-i eşgal'in Vilâyetçe çaresine bakıldığı ve Şam-Hama işçilerinin işbaşı ettikleri bildirilmektedir. (2) Yine Eylül 1908'de, Drama ve Kavala'da, 14 bin işçi, Veta adlı bir önderin yönetiminde işi bırakmışlar ama büyük tüccarlarla hükümetin işbirliği grevi başarısızlığa götürmüştür. (3)

1 Ekim tarihli İkdam gazetesinde, Zonguldak'taki kömür şirketiyle, işçiler arasındaki anlaşmazlığın 8 gün içinde çözümlenmesine karar verildiğinden, şimendiferlerin işlemeğe başladığı ve geçici olarak işe dönüldüğü bildirilmektedir. 3 Ekim tarihli bir haber yine Aydın Demiryoluyla ilgilidir. Haber 1 Ekim tarihli bir İzmir gazetesinden aktarıldığına göre olay daha eskidir. «Aydın Demiryolları'na mensub olup terk-i eşgal etmiş olan amele, Develiköy istasyonunda katarı yoldan çıkararak birçok zaiyatı maddiyeye sebep olmuşlardır. Amele bugün İstasyonda toplanarak terk-i eşgale sebep olmaları

(1) İkdam : 25 Eylül 1908
(2) İkdam : 30 Eylül 1908
(3) S. Velikov, s: 43

münasebetiyle tevkif ve istasyon binasında hapis olanları cebren tahliye etmek istemişlerse de, asker tarafından men edilmişlerdir. Ameleden biri tarafından, askere kumanda eden zabit üzerine revolver sıkılması üzerine asker tarafından mukabele olunarak, grevcilerden bir kişi telef ve bir kaç kişi mecruh olmuştur. Grevciler telgraf hatlarını kat etmişlerdir.» (1)

5 Ekimde de Aydın demiryolu grevinin büyüdüğü, Bahriye Nezaretinden asker istendiği, Babıâliye haber verildiği yazılmaktadır. Punta istasyonundaki depoları yakmak isteyen grevcilere Punta karakolunda bulunan askerler karşıkoymuşlar ve «amele sınıfı ve ahali ile müfreze-i askeriye arasında maateessüf ehemmiyetsiz bir müsademe olmuştur» «İzmir Valisi, daha fazla kuvvete ihtiyacı olduğunu Babıâli'ye bildirmiş ve bunun üzerine yeni yeni taburlar silâh altına alındığı gibi, Mecidiye zırhlısı İzmir'e giderek karaya asker çıkartmıştır. (2) Görüldüğü gibi, Aydın Demiryolu grevi, gerçekten de olaylı bir şekilde başlamış ve halk işçilerle birleşmiş, askerlere karşı durmuştur. Grev ancak çok sayıda asker yardımıyla yatıştırılabilmiştir.

Yine 5 Ekim'de, Balya - Karaaydın işçilerinin daha önce tatil-i eşgal ettikleri haberi vardır. «Ahiren tatil-i eşgal etmiş ve yine işe başlamış olan Balya -

(1) İkdam : 3 Ekim 1908
(2) İkdam: 5 Ekim 1908

Karaaydın madeni amelesinin, tatil-i eşgale, teşvik ve tahrik neticesinde cüret eylediği tahakkuk etmesine binaen, bu babda, tahkikat-ı mükemmele icraı zımnında Karesi Mutasarrıfı sabık-ı Mehmet Ali Bey, makamı Sadaretten verilen emir üzerine Balya'ya izam olunmuştur.» (1) Mehmet Ali Ayni Bey, olayı hatıralarında şöyle anlatmaktadır: «1908 yılının Ağustos sonları idi. (2) Karşıma bir memur çıktı. Sadrazam'ın çok acele beni görmek istediğini anlattı... O da İçişleri Bakanı Hakkı Bey'i hemen görmemi söylemiş. Az sonra Bakanın karşısındaydım. Bana «derhal Balya'ya giderek grevi bastırınız» emrini verdi. Balya'da Meşrutiyetin sebep olduğu çeşitli ayaklanmalar arasına işçiler de katılmış. Bunlar, madenlerdeki Alman ve Fransız mühendisleri korkutarak yerlerinden kaçırmışlar. Şirket Müdürü, maden mühendisi Rally'yi gündeliklerini arttırması için sıkıştırmışlar. Aynı zamanda ocaklardaki çalışmayı da durdurmuşlar. Yalnız yer altında akan bir çayın sularını boşaltmaya yarar tulumbaları işletmişler. Böylece madenin 10 yol süreyle işlemez kalma tehlikesini önlemişler... İçişleri Bakanı Hakkı Bey'in deyişinden, madenle ilgili birçok nüfuzlu kişilerin grevi yatıştırmak için Sadrazam Kâmil Paşa'yı sıkıştırdıklarını sezmiş tim... Bandırma'ya çıkar çıkmaz bir araba tutup Gönen üzerinden Balya'ya gittim. Daha yolda iken birkaç bin işçi tarafından karşılandım.

Bunlar, geleceğimi öğrenerek, oturmaklığım için bir ev kiralamışlar. Hatta odaları, sofaları, halılar

(1) İkdam: 5 Ekim 1908

(2) Hicrî Ağustos, Miladî yıla göre Eylül ortaları

ve çiçeklerle süslemişler. İşçinin başında Kürt taifesinden Mevlut isminde bir topal vardı. Bu adam bana hitabet ederek bir de nutuk söyledi... Hesapları inceleyerek, işçi gündeliklerine ne kadar zam yapılması mümkün olacağını tesbit ettim ve Rally'e başka çıkar yol olmadığını söyledim. Adam bulduğum hal çaresine uydu... Maden işlerinden kasabaya döndüğüm zaman işçiler tarafından gene karşılandım. Mevlût ile öteki müşevvikleri çağırttım. Önce çay kahve ikrâm ettirdim. Mevlut ile arkadaşları söylediklerimi kabul ile ertesi gün hemen işe başlayacaklarını temin ettiler. Fakat bunda muvaffak olamadık. Çünkü İşçiler grev yaptıktan sonra Selanik'e İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne müracaat etmişler. Tasavvurlarına göre de grev olayına Babıâli'nin karışmaması lâzımmış. Ama Cemiyetden karşılık gelmemiş... O gece Cemiyet Sudi Bey'in memur edilerek gönderildiğini telgrafla bildirmiş. Bunun üzerine Mevlût ve arkadaşları, benimle yapılan anlaşmayı hükümsüz saymışlar. İki gün sonra Sudi Bey geldi Balya'ya varışından biraz sonra Hükümet konağında, ziyaretimde bulundu. Kendisini tanıttı, sonra, aldığı direktifin ben ne yolda karar verirsem onu kabulden ibaret olduğunu söyledi. Mevlût ve arkadaşlarını çağırttık. Ertesi gün hemen işe başlamalarını anlattık. Fakat sabahleyin işçiler kuyulara inerken kimi zorbalar buna engel olmak istemişler. Sûdi Bey hemen kuyu başına koştu. Bu zat zorbalardan daha gözüpek, daha cesur olduğu için serkeşlerin üzerine bastonla yürüdü. Herifler sindiler.» (1)

(1) M. Ali Ayni: Hatıralar s: 59-61 (Hikmet Kıvılcımlı: Türkiye'de Kapitalizm s: 67, 69'dan)

Olay bir çok bakımdan ilginçtir. Önce işçilerin İttihat ve Terekki'den yardım ummaları ve işe başlamayı kabul etmişken İttihat ve Terakki'nin temsilci yolladığını duyunca vazgeçerek onu beklemeleri önemlidir. Oysa, Cemiyet hem işçilerden yana görünmek hem de yabancı şirketi ürkütmemek için, temsilcisine Mehmet Ali Bey'in kararına uymasını tembihlemiştir. İşçilerin İttihat ve Terakkiye bağladıkları umutların, ne derece aldatıcı olduğu bu küçük olaydan da anlaşılmaktadır. Gerçekten de bunun kesin belgesi olan Tatil-i Eşgal Kanunu gelmekte gecikmeyecektir.

Buraya ancak elimizde kesin belge ve tarihleriyle bulunanları aktarabildiğimiz tatil-i eşgal olayları dışında Manastır ve Üsküp'de çeşitli işyerlerinde, Ksanti'de tütün işçileri arasında, Varna ve diğer Balkan limanları Liman ve tersane işçileri arasında, Selanik'de matbaa işçileri arasında da grev olayları patlak vermiştir. Bütün bu türden hareketler karşısında hükümetin ve İttihat ve Terakki'nin tavrı olumsuzdur. Belki de vaadlerinde gerçekten samimî olan İttihatçılar, gerçeklerle karşı karşıya geldikleri zaman, ülkenin emperyalizmin ağına yakalanmış olduğunu ve yabancı kapitalistlerin kârlarına zarar verecek olayların mutlaka engellenmesi gerektiğini görmüşlerdir. Gazetelerde de, uzun süreden beri böyle bir düşüncenin sözcülüğünü yapmaktadırlar. İkdam gazetesinde, Eylül ayında çıkan şu yazı durumu özetlemektedir: «Grevler ve Netayici- İki ay evveline kadar, sahaif-i matbuata geçirilemediği için, grev kelimesinin ne olduğu bilinmediği gibi, grev dediğimiz halet, yani terk-i eşgal dahi

mecburen gayri vakî idi. Grevler adeta bir illet-i müstevliye halini aldı. Grev, yalnız şirketle amele arasında tahaddüs eden bir ihtilâf olmakla kalmaz. Memleketin ahval-i iktisadiyesi üzerinde tesir yapar... Bundan maada, memleketimizde mevcut cesim sanayi, ecnebi sermayeleriyle vücuda gelmiştir.

Demek ki grevler, dolayısiyle itibar-ı malîmiz üzerinde tesir icra eder. Şirketlerin hisse senedatı düşer. (1)

Yine o günlerde, İstanbul Ticaret odası Gazetesi de, grevlere karşı bir yazısında «yerli amelenin ecnebi amele seviyesinde olamayacağını» yazıyor ve şöyle diyor» Seviyesi, haklarını müdafaa ve muhafazadaki kudretleri, bizimkilere kat kat faik olduğundan, yerli amelenin politika manevracılarına kolaylıkla kapılacakları derkâr bulunduğundan, ecnebi ameleleri derecelerinde metalibatta bulunmaları gayri caizdir.» (2)

1908 Ağustos ve Eylül grevleri - bütün büyük şirket ve işyerleri yabancı sermayenin olduğundan - zorunlu olarak antiemperyalist bir hava içinde oluşmuş hareketlerdir. Yabancı sermayenin, hem sermaye sahibi hem de emperyalizmin temsilcisi olarak, hükümetten bu hareketlerin bastırılmasını istemesi doğaldır. 15 Ekim 1908'de Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati, acele çıkarılarak Vekiller Heyeti

(1) İkdam : 16 Eylül 1908
(2) H. A. Şanda: Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri s: 21-22

kararıyla yürürlüğe girmiştir. (1)
Dahiliye Nazırı Ferit Paşa, Vekiller Heyetinde bu kanun teklifini savunurken, sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğu için taşıdığı tehlikeye işaret etmiştir. (2) Kanunun metni 27 Eylül 1324 tarihli ve 11 no'lu Takvim-i Vakayi'de yayınlanmıştır. 13 Maddelik bu kanun metni aşağıdadır:

«Tatil-i eşgal kanun layihası»

1 — Demiryolu, tramvay, liman, umuru tenviriye gibi, umuma müteallik bir hizmet gören her çeşit şirket müstahdemini ve amelesi şirketle ihtilafa düşerse aralarından üç vekil seçmeğe mecbur olup, bunlar Ticaret ve Nafıa Nezaretine hadiseyi istida ile izah edeceklerdir.

2 — Bu istidada, Şirket işlerine müdahale ile ilgili talep olmayacaktır.

3 — İstidanın verilmesinden itibaren 8 gün içinde Nezaret şirkete durumu bildirecek, şirket en çok bir hafta içinde üç kişi tayin edecek, zamanı geldiği halde şirketten cevap gelmezse, amelenin talepleri kayıtsız şartsız kabul edilmiş sayılacaktır.

4 — Nezaret üç gün içinde, iki tarafın vekillerini kendi reisliği altında toplayacaktır.

---

(1) Bu kanun, 25 Eylül 1324'de hazırlanmış ve 5 gün sonra da kabul edilmiştir.
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 44

6 — Taraflar uyuşmazsa amele terk-i hizmette muhtar olup, fakat her türlü nümayiş yasaktır.

5 — Anlaşma şartları kararlaştırılınca iki tarafın vekilleri ve reis imzalayacaktır.

7 — Eğer şirket, anlaşmadan sonra sözünde durmazsa, Nezaret Şirkete bir ihtarname tebliğ eder. Bundan 8 gün sonra, her geçen gün için, şirket kendi hesabına 300 Osmanlı lirası ödeyecektir. Bu para, şirketin müstahdemine mensup kimselerin tekaüd sandığına, yoksa Darülacezeye verilecektir.

8 — Elebaşılar, diğerlerini çalışmaktan alakoyanlar vs. bir aydan bir yıla kadar hapis, 1 liradan 50 liraya kadar para cezası, enval ve emlâke zarar olursa tazmin edecekler, daha ağır suçlar olursa ceza kanununa göre cezalandırılacaklardır.

9 — Umuma müteallik bir hizmetin tatiline iştirak edecek kimselere 24 saatten bir haftaya kadar hapis, 25 - 100 krş. a kadar para cezası verilecektir.

10 — Umum hizmetlerini temin ve istikra için gereğinde askerî güç kullanılacak, savaş gibi durumlarda hükümet, amele isteklerini, istediği gibi tehir edebilecektir.

11 — Umuma müteallik işyerlerinde bu kanunun neşrinden evvel kurulmuş sendikalar ref edilecektir.

12 — Vilayet'de icra-i muamele eden bu gibi şirketlerle müstahdemini beynindeki ihtilafat mahalinde teşkil olunacak heyeti ihtilafiye tarafından hal ve fasl olunacak ve bu babda Ticaret ve Nafıa Nezaretine ait muamelât canibinden ifa olunur.

13 — Dahiliye, Ticaret ve Nafıa Nezaretleri, iş bu kanunun icra'ına memurdur. (1)

Kanunun yürürlüğe girdiği 15 Ekim 1908 tarihinde haber verilmektedir. (2) Yine 15 Ekim günü tatil-i eşgal eden Demiryolu Şirket ve Kumpanyalarına şöyle bir bildiri gazetelerde yer almıştır: (3)

«Ticaret ve Nafıa Nezaret-i Aliyesinden yazılan tezkerenin suretidir, ... Esasen devair-i hükümetin ve onun aksamından madut olan Düyunu Umumiye ve Reji idarelerinin terk-i eşgal edemiyecekleri misillu, Demiryolu, rıhtım, tramvay, su ve havagazı ve elek- şirketlerin muamelatında, cemiyeti beşeriyeyi teşkil eden bilcümle ehfadın alâka ve menafii bulunmasına mebni, iş bu şirketler müstahdemi ve amelesinin de memurini hükümete kıyasla, umumun menafii zararına olarak terk-i eşgal eyleyemiyecekleri ve yalnız halinden memnun olamayanların, ya usulü dairesinde terfilerini istida veya sureti katiyede alâkalarını kesmek üzere istifa eylemeleri icab

(1) Layihanın dili yer yer sadeleştirilmişse de ifadeye dokunulmamıştır.
(2) 15 Ekim 1908 İkdam
(3) Bildiri gazeteye 13 Ekimde gönderilmiştir.

ettiği cihetle, böyle umuma taalluk eden ahvalde bazı muharrikinin teşvikle, ticaret ve emniyeti umumiyenin sekdeye uğramasına mahal bırakmamak üzere tatil-i eşgalin menine dair Takvim-i Vakayi'in 11 no'lu nüshasıyla neşrolunan kanun ahkâmının kesbi ittila ile ona muhalif olarak sendika teşkilinden ve ameli tatilden tevekki ve içtinap eylemelerinin ve bunun aksi hareketi iltizam edenlerin kanunun meskûr ahkâmına tevfiken duçarı mücazaat olacaklarının kendilerince malum olması zımmında, Şirketiniz müstahdemin ve amelesine keyfiyetin tefhim ve tebliği, işbu tahrikata önayak olanlar, tebaayi ecnebiyeden bulunduğu tebeyyün edip, bunların amele ve müstahdemini Osmaniye meyanında tevsii tahrikatta bulunmalarına meydan bırakmamak üzere suihâl eshabından olanlara, bittahkik hizmetlerinden ihraç ile yerlerine mukavelename mucibince tebaayi Osmaniye'den mazbut ahval kimselerin alınması ve kendi hallerinde bulunan müsdahhemin ve amelenin muhtacı atifet olmalariyle Şirketinizce haklarında müşvikâne ve himayetkârane muamelede bulunulması tavsiyesiyle...»

1908 Tatil-i eşgal kanununu ve yukardaki bildiriyi kısaca yorumlarsak, önce bu kanunun ilk grev ve sendika kanunu olduğunu görürüz. İkinci olarak da kanunun özü, işçi hareketlerini kısıtlayıcı ve baltalayıcı niteliktedir. «Yalnız umuma müteallik» hizmet ve şirketlerde çalışanları kapsıyorsa da, o dönemde en fazla işçi çalıştıran ve işçilerin büyük kümeler halinde toplanmış oldukları işkollarının, Demiryolları, Tramvay şirketleri, Reji işyerleri, liman ve diğer gaz, su elektrik gibi şirketler olduğu, ayrıca ka-

nunun 1. maddesinde, kanunun kapsamına giren işkolları tüketici olarak sayılmadığı için, gerçekte bu kanun işçi hareketlerine indirilmiş bir darbedir. 1908 Ağustos Eylül ayı grev dalgasının hemen arkasından, acele çıkarılmış olması da bu kanıyı doğrulamaktadır. Yani, kanunun amacı, işçinin grev ve sendika kurma haklarını düzene bağlamak değil, kısıtlamaktır. 8 ve 9. maddeler, grevleri tümüyle baltaladığı gibi, 11. madde de sendikaları ortadan kaldırmaktadır. Bizce Kanunun en ağır hükümlerinden biri bu 11. maddedir. Bu madde ve grevi yasaklayan ve cezalandıran 1,8 ve 9. maddeler, işçiyi işveren karşısında tümüyle silahsız bırakmaktadır. İşverenlerin ise, gerek Demiryolları, gerek Tramvay Şirketi, Reji ve diğer şirketlerde yabancı kapitalistler olduğu düşünülürse, hükümetin işçiye karşı emperyalistlerle işbirliği halinde bulunduğu ortaya çıkar. Bu kanunun çıkarılmasında, Anadolu Demiryolları genel müdürü Hügnen'in büyük payı olduğu ve Adliye Nezaretinde uzman olarak bulunan Kont Ostrorog'la yaptığı görüşmeler sonucunda, kanunun tümüyle işçi aleyhine çıkmasını sağladığı söylentisi vardır. (1) Bildiri'nin önemli yanı ise, işçiler arasında kışkırtıcı eylemde bulunanların varlığından ve bunların yabancı tebaa olduğundan söz edilmesidir. Bu noktayı, S. Velikov'un makalesindeki bilgilerle birleştirecek olursak, sözü edilen yabancıların sosyalist eğilimli Bulgar, Rum ve diğer yabancılar olduğu sonucuna varabiliriz.

---

(1) Gavril: A. g. y. (H. A. Şanda: A. g. y. s: 26'dan aktarılarak)

Tatil-i Eşgal Kanunu Muvakkatinin 15 Ekim'de yürürlüğe girmesinden sonra, grev haberleri gerçekten de azalır. Ağustos - Eylül ayları grev dalgasının önü nihayet alınabilmiştir.

18 Ekim'de, Beyoğlu birahane ve kahvehanelerindeki garsonların tatil-i eşgali, özel ve kamu hizmeti sayılmayan bir işyerinde olduğu için kanunun kapsamına girmemektedir. Garsonlar, iş gününün 12 saatten fazla olmamasını fazla çalıştırıldıkları zaman ek ücret verilmesini ve işverenin kötü davranışlarda bulunmamasını istemektedirler. Tokatlayan garsonlarından bazıları çalışmaya devam etmiş, grevciler gazinonun önünde gösteri yapmak istemişlerse de zabıtaca engellenmiştir. (1)

21 Ekim'de Perapalas garsonları da greve gideceklerini bildirince, işveren dışardan garson getireceğini söylemiş, garsonların dışardan gelecek işçilere karşı koyacaklarının haber alınması üzerine Perapalasın çevresine polis ve asker yığılmışsa da dışardan kimse gelmediğinden olay çıkmamıştır. (2) 26 Ekim'de bir süreden beri grevde olan Samsun Reji amelesinin taşkın hareketlerde bulundukları ve Nezaret Dairesini taşa tuttukları, çarpışmalar sonunda her iki taraftan 8,10 kişinin, ikisi ağır olmak üzere yaralandığı ve araya girenlerin gayretiyle, işçiye %20, %25 zam yapılarak greve son verildiği bildirilmektedir. (3)

---

(1) İkdam: 18 Ekim 1908
(2) İkdam : 21 Ekim 1908
(3) İkdam : 26 Ekim 1908

30 Ekim'de Foça'daki maden amelesinin tatil-i eşgal edeceği haber verilmektedir. (1)

3 Kasım tarihli bir haber ise ilginçtir. «Balya- Karaaydın, Kesendre ve daha bazı maden şirketleri müdürlerinin Babıâli'ye bir arzuhal vererek tatil-i eşgal nizamnamesinde madenlerle ilgili bir kayda rastlanmadığından madenler için de bir nizamname istedikleri» haber verilmektedir. (2)

6 Aralık 1908 tarihli bir haberde ise, Kudüs'deki bir grevden söz edilmektedir. Kudüsteki musevî matbaacılar, matbaa işçileri sendikasına üye olan işçilere iş vermek istememektedirler. İşçiler bunun üzerine grev ilân ederek gösteriler yapmışlardır. (3)
Bu grevlere katılan işçi sayısını kesin olarak hesaplamak çok güç olmakla birlikte, bazı veriler bir fikir edinebilme imkânı vermektedir. «Şark Demiryollarında 3000'den fazla işçi işi bırakmış, İstanbul liman işçilerinin birkaç bini grevlere katılmış, Selanik'de 1908'de, her birinde beşyüz - iki bin arası işçinin yeraldığı ortalama 25 grev çıkmış, Reji'de 500 işçi, Olimpos fabrikalarında 120 işçi, Selanik Demiryolu'nda 1500 işçi, Selanik'de 1000 fırın işçisi, ayrıca 500 sabun, 2000 tuğla, 800 dok işçisi ve 95 mağaza müstahdemi işi bırakmıştır. Bu rakamlar görüldüğü gibi grevlerin ancak pek az kısmını içine almakta, böyle olduğu halde toplam 35 bini bulmaktadır. (4) Demek ki bütün Osmanlı toprakları üze-

(1) İkdam : 30 Ekim 1908
(2) İkdam : 3 Kasım 1908
(3) İkdam : 6 Aralık 1908
(4) S. Velikov : A. g. y. s: 41 - 42

rinde, 1908 yılında 100 bini aşkın işçi hareketlere katılmıştır.

1908 yılı böyle tek tük grev haberleriyle sona ererken, işçi hareketleri açısından çok önemli olan bu yılın işçi örgütlenmesinin gösterdiği gelişmeye de bir göz atacak olursak, 1908 tarihli Tatil-i eşgal Kanunu Muvakkati'nin çıkarılmasının, yabancı şirketler ve hükümet yönünden ne derece gerekli olduğu ortaya çıkacaktır.

Örgütlenme: Gerçekten de 1890'lardan sonra, hareketleri önlemek üzere kurdurulan aldatıcı işçi yardımlaşma sandıkları dışında, gerçek bir işçi örgütüne rastlanmamış, 1894'de kurulan gizli Osmanlı Amele Cemiyeti ise 1895 de haber alınarak dağıtılmış, bundan sonra ancak Balkanlar'da sosyalistlerin etkisiyle bazı örgütler kurulabilmiştir. Ayrıca Şirketi Hayriye, Feshane ve Hereke gibi işletmelerde memur ve müstahdemin sandıkları kurma girişimleri de görülmüştür. İlerde 1908'de bir sendika niteliği kazanacak olan Anadolu Osmanlı Demiryolları memurin ve müstahdemin Cemiyeti Uhuvvetkârisi, bu türlü kuruluşlardandır.

1908'de Meşrutiyetle birlikte, çeşitli işkollarında pek çok sendika kurulmaya başlamıştır. Bu sendikalar arasında, sınıfsal bir yapısı olan, Selanik tütün işçileri sendikası önemlidir. Sendikanın Selanik'de iki, Gevgeli'de bir, Kukus'da bir olmak üzere 4 şubesi vardır. Üye sayısı 3200 kadardır. Bunların 2000 kadarı Yahudi, 500'den fazlası Rum, 400'ü Türk ve 200'ü Bulgar'dır. Bu sendikanın üyeleri arasında Rabotniceski Vestnik dergisine göre (1)

(1) Rabotniceski Vestnik: No: 16

milliyet ayırımı yoktur. İşçiler din ve milliyet ayrılıklarının dışında sağlam bir dayanışma içindedirler. (1)

7 Eylül 1908'de, Bulgar sosyal demokrat işçi Partisi üyeleri, Selanik'te sosyalist bir temel üzerine karma bir işçi sendikası kurma işine girişmişlerdir. Yine aynı dönemde, Manastır'da «Sınıf bilinci» adlı işçi örgütünün de temelleri atılmış ve asıl amaç işçi sınıfı arasındaki milliyetçi çatışmaları ortadan kaldırmak olarak belirlenmiştir. (2) 1908 yılında, Ksanti'de, tütün işçileri Türk Bulgar sendikası kurulmuştur. (3)

Görüldüğü gibi, Rumeli'de kurulan sendikalar, özellikle Bulgar sosyalistlerinin etkisiyle sosyalist bir temel üzerine yükseltilmeğe çalışılmış ve gerek Rumeli, gerekse tüm Osmanlı İmparatorluğunun işçi sorunlarından en önemlisi «kozmopolit işçi sınıfı» sorunu, milliyet ayrımlarının yerine sınıf bilinci konularak çözümlenmek istenmiştir. Böyle bir çabanın varlığı bile, bu türlü milliyetçi bölünmelerin bir işaretidir. Yalnız, elimizdeki veriler, işçilerin harekete geçtikleri anda, yani grevler sırasında, bu türlü milliyetçi duygu ve çatışmaları bir yana bıraktıklarını göstermektedir. Rumeli'de bulunan ve

---

(1) S. Velikov: A. g. y. s: 31

(2) S. Velikov: A. g. y. s: 32

(3) S. Velikov: A. g. y. s: 32 (Rabotniceski Vestnik, No: 4/2, 2 Eylül 1909

1908 deneyini yaşamış olan işçilerin, daha ilerki yıllarda Anadolu kesiminde ve İstanbul - İzmir gibi şehirlerde, önemli grevlerin yöneticisi durumuna geçmeleri, sınıf bilincine dayanan Bulgar işçi hareketinin Rumeli'deki Osmanlı işçileri üzerindeki etkisinin bir işaretidir. (1) 1908 Ekiminde, kamu hizmetlerinde çalışan işyerlerindeki işçilerin sendikalar kurmalarının yasaklanmasının temelinde yatan düşüncelerden biri de, şüphesiz, kurulmakta olan sendikaların devrimci niteliğidir. Bu yüzden, 1909 yılı içinde, çok sayıda sendika, hep Tatil-i eşgal Kanununu'nun kapsamına girmeyen işyerlerinde kurulmuştur. Yine işçi örgütlenmesi yönünden 1908'in önemli olaylarından biri de, gizli Osmanlı Amele Cemiyeti'nin 1908'de Osmanlı Terakkiî Sanayi Cemiyeti adı altında, yeniden ortaya çıkmasıdır. Yalnız, derneğe askerler de katılmış olduğundan ve yeni «Cemiyetler Kanunu»na da uymadığından ömrü uzun olmamıştır.(2)

1908 yılı, daha çok kendiliğinden ve örgütlenmemiş işçi hareketleri yılıdır. Bu dönemin hareketleri, ciddi bir örgütlenme eyleminden çok, bir patlak verme olarak nitelenebilir. Bu yüzden de 1909 ve 1910 yılları, örgütlenme yönünden çok daha dolu ve önemli yıllar olacaktır.

1908 yılını, işçi hareketleriyle dönemin siyasal örgütleri arasındaki bağıntılar yönünden ele alacak olursak, hareketin bu başlangıç yılında, kurulmak-

(1) Bu tiplere bir örnek kendisiyle görüşülen Üzeyir Baba'dır.
(2) Aydınlık sayı 3, Ağâh'ın konferansından

ta olan siyasal partiler arasında, henüz Ermeni ve Bulgar solcular dışında sol bir parti bulunmadığını, ancak 1908 yılında kurulan bazı siyasal partilerin, programlarında ilk kez işçi sorunlarına, önemsiz şekilde de olsa, yer verdiklerini söyleyebiliriz. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, 1908 yılında kabul edilen siyasal programının 13. maddesi şöyledir: «Amelelerle patronların hukuk ve vezaifi mütekabilelerini tayin edecek kanunlar vaz-ı teklif olunacaktır.» (1)

14 Eylül 1908'de resmen kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası'nın 1 Eylül 1908'de yayınlanmış olan programının 23. maddesindeyse şöyle denmektedir: «terk-i eşgal ve buna mümasil halattâ havayici zaruriye-i memleketin hükümet tarafından temini cereyanı ve icabatı iktisadiye ve menafii umumiye ihlâl edilmemek şartiyle amelenin terfihi hali ve ameleler ile usta ve sermayedaranın hukuk ve vezaifi mütekabilelerinin tayini marazında kanunlar vaz'ı ve Ticaret ve Nafia Nezaretlerine merbut olmak üzere bir eşgali umumiye şubesi tesisi ve memurini hükümetin terk-i eşgal için sendikalar tesis edememeleri teklif edilecektir.» (2)

1908 yılında kuruluş işlemlerine başlanmış ve 6 Şubat 1909'da resmen kurulmuş olan Osmanlı Demokrat Fırkası, Sermakinist Rıza Bey de aralarında olmak üzere, Selameti Umumiye Kulübünün bazı üyelerinin kurucular arasında bulunması yönünden il-

(1) T. Z. Tunaya: Siyasî Partiler, s: 209, madde 13
(2) T Z. Tunaya: Siyasî Partiler, s: 249, madde 23

gi çekicidir. Osmanlı Demokrat Fırkası'nın (Fırkai ibad) 1909 başında yayınlanan siyasal programının dördüncü maddesi şöyledir: «Fabrikalar, taşocağı ve Kumpanyalar ile sair erbabı mesainin işlediği yerlerde efradı sermayedarân tarafından duçarı zulüm ve taaddi edilmemesi için Fırka, Kumpanya ve sermayederân ile işçiler ve esnaf ve amele heyetleri arasında teşebbüsatta bulunacaktır.» 5. madde de şöyledir: «Vatanın ihtiyacı mübremesini istihzar eden çiftçi, amele, esnaf ve sair erbabı sanayi ve köylülerden alınan vergilerin tenkisi ve bilâkis sefahat ve mükeyyifat ile istifade edilmeyen müdahhar servetlerden alınan vergilerin tezyidine bezli mesai edilecektir.» (1)

Görüldüğü gibi, bu son fırkanın programının işçilerle ilgili maddeleri gerçekten de diğerlerinden daha olumludur. Özellikle 5. maddede bir sosyal adalet fikri dile gelmektedir. Bununla birlikte, 1908 yılında yönlerini belirlemiş ve kurulmuş, ya da kurulmak üzere olan bu siyasal partilerden hiç birinin işçi sorununu ön plana geçirmediği, toplumun yapısı gereği geçiremiyeceği de bir gerçektir.

1908 yılının işçi sorunlarını, şöyle özetlemek mümkündür: 1908 yılı, 2. Meşrutiyetin elverişli ortamı içinde, işçi sınıfının kendiliğinden bir patlama gösterdiği ve grev olaylarının o zamana kadar görül-

(1) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 260, madde 4, 5

memiş bir nicelik kazandığı yıldır. İşçiler İttihat ve Terakki'ye güvenmişler ama yabancı sermayenin yararlarına karşı olan işçi hareketleri, çaresiz kalan hükümet tarafından 1908 Ekim ayı içinde çıkarılan tatil-i eşgal kanunuyla sınırlanmıştır. 1908 hareketlerinde solcuların payının ne olduğu sorusuna da kısaca şöyle cevap verilebilir: İmparatorluk'ta Türk unsurlar arasında henüz sol fikirler gelişmemiştir. Bulgaristan'da ve Ermeniler arasında yaygınlaşmış olan sol fikirlerin özellikle Rumeli kesiminde işçiler üzerindeki etkisi inkâr edilemez. Rumeli'de kurulan işçi sendika ve dernekleri, çoğunlukla Bulgar solcularının yapıtı olup, sol bir temel üzerine oturmuştur. Anadolu kesiminde hareketleri bu doğrultuya sokmak, hem sosyal yapı, hem ekonomik temel farkı, hem de sol eğilimlerin zayıflığı bakımından daha güç olmuş, bu kesimdeki hareketler daha çok, uzun bir baskı ve sömürülme döneminden sonra, işçilerin içinde bulundukları koşullara kendiliğinden başkaldırmaları şeklinde patlak vermiştir. Yalnız, 1908 işçi hareketleri üzerine konuyla ilgili olarak söylenebilecek tek şey, bu hareketlerin ve genel olarak işçilerin sosyalizm fikirlerine karşı olmadıkları, hattâ açık bulunduklarıdır. 1908'lerde henüz sosyalizm fikirleri çeşitli demagojilere bulanmamış ve Osmanlı işçisinin -duyabildiği yerlerde- kulağına gelen ilk kendinden yana ses olarak belirmiştir.

1908 yılı sonundan 1918 yılı sonuna kadar giden 10 yıllık dönem, yeni fikirlerin uyanışı, işçi sınfının örgütlenmesi ve işçi hareketleri bakımından 1908 baş-

langıcının bir uzantısı ve 1908 fikir ve örgütlerinin olgunlaşma dönemidir. İçerde 1908 seçimlerinden sonra başlayan İttihat ve Terakki egemenliği ve her renkten bir muhalefetle haraketli bir siyasal hayat; dışarda Trablusgarp savaşı, Balkan savaşı ve 1. Dünya savaşı yenilgileri, bu dönemi belirler.

1909 yılında, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun kapsamına girmeyen işkollarında grevlere rastlanır: 2 Mart günü, İdarei Mahsusa amele ve müstahdeminin Adalara Şirket vapurları işletilmediği için gösterilerde bulunacaklarını birgün önce haber verdikleri, kendilerine, İdarei Mahsusa'nın yeni vapurlar alacağı, o zamana kadar da maaşlarının verileceğinin bildirildiği, buna rağmen dağılmadıkları ve öğütleri dinlemedikleri, sonunda polis ve asker gücüyle dağıtıldıkları» yazılmaktadır. (1)

20 Mart 1909'da 8 bin kadar gümrük hamalının terk-i eşgal ettikleri bildirilmektedir. (2) 4 Nisan 1909 tarihli bir haberden Rıhtım Amelesinin 3 Nisandan beri grevde oldukları öğrenilmektedir. «Rıhtım amelesi dün tatil-i eşgal etmiştir.» Grev olayının nedeni, sabahleyin çok erken işe başlamaları ve akşam gün batımına kadar çalışmaları ve 15 günlük yövmiyelerinin hemen verilmemesidir.(3) 6 Nisan'da grev devam etmektedir. Aşağıdaki haber ilginçtir: «Amele tarafından gönderilen komisyona, Kumpanya Müdürü «Fransız amelesini misâl gös-

(1) Tanin: 2 Mart 1909
(2) İkdam : 20 Mart 1909
(3) Tanin, İkdam : 4 Nisan 1909

teriyorsanız onlar adamdır» cevabını vermiş ve istekleri reddetmiştir. (1) 10 Haziran 1909'da haber verilen Zonguldak Kelik bölgesi işçilerinin grev nedeni ilginçtir. Şirketin işçilere verdiği kürekler kırılınca, işçiler bunları ödemeye mecbur tutulmuşlar, bunun üzerine de işlerini bırakmışlardır. Şirketle işçilerin arası bulunmuş, iş yeniden başlamıştır. (2)

İşçi hareketleri, özellikle Tatil-i Eşgal Kanunu Muvakkatinin kapsamına girmeyen iş yerlerinde devam ederken, Meclisi Mebusan'da da bu kanunun yerini alacak bir Tatil-i Eşgal Kanunu görüşmeleri devam etmektedir. Özellikle Ermeni ve Bulgar sosyalist mebusların muhalefetine rağmen, 31 Mart (13 Nisan 1909) olayının da yarattığı havanın yardımıyla 27 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) da Tatil-i Eşgal Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bunu, birkaç gün sonra 3 Ağustos 1325'de Cemiyetler Kanunu izlemiştir. Meclis'de görüşülmekte olan bu kanunları protesto için 6 Haziran 1909'da, Selanik'de her dinden ve milliyetten, bütün üretim kollarını temsil eden işçiler, 5 bin kişiden fazla bir kalabalığın katıldığı bir miting düzenlemişler, Türkçe, Bulgarca, Rumca, Yahudice olmak üzere dört dilden söylevler verilmiş ve 5 dilde bildiriler dağıtılmıştır. «Anayasanın verdiği ve Osmanlı devriminin pekiştirdiği işçi haklarının kaldırılması yolunda, Ferit Paşa ve diğer bazı mebusların kullandıkları di-

(1) İkdam : 6 Nisan 1909
(2) Tasvirî Efkâr: 10 Haziran 1909

li protesto ederiz. Sendikalı ve sendikasız bütün işçilere, haklarını korumaları ve gerçekleştiği gün, yararı meydana çıkacak olan işçi örgütlerini güçlendirmeleri için çağrıda bulunuyoruz» (1) Görüldüğü gibi, hareket bilinçli ve örgütlü olup, 1908 yılının kendiliğinden işçi hareeklterinin havasında değildir. I Temmuz 1909'daki şu haber, bu türden hareketlerin önemini göstermektedir: «Selanik ve Edirne şimendifer amelesile memurlarının grev yapmak teşebbüsat ve tedarikatında bulundukları ve mitingler tertib ile grev nizamnamesi aleyhinde nutuklar irat ve ameleyi terk-i eşgale teşvik eylemede oldukları anlaşıldığından, bunlar hakkında ahire Meclisi Mebusan ve Ayanca tasdik, neşir ve ilân olunaniçtimaatı kanuniye grev hakkında hükümetçe evvelce muvakkaten mevkii tatbike konulan nizamnamenin tatbiki lüzumu mezkûr Vilayetlere eşar olunmuştur.» (2)

Selanik, görüldüğü gibi, yine işçi hareketlerinin önderliğini yapmakta, İstanbul'da ise 31 Mart olayının sıkı yönetimi yüzünden, işçi hareketlerine pek seyrek rastlanmaktadır.

9 Eylül 1909'da, Bursa'da, İpek fabrikalarında çalışan işçilerin, dayanabileceklerinden fazla çalıştırılmamaları ve 3 krş. olan ücretlerinin arttırılması için gerekli yerlere başvurdukları ve Nafıa ve Ticaret Nezaretlerinin, durumu denetlemek üzere, me-

(1) S. Velikov: A. g. y. s: 44 (Rabotniceski İskra, No: 12, 15/6/1908

(2) Tasvirî Efkâr: 1 Temmuz 1909

murlar atadıkları haber verilmektedir. (1)
17 Eylül 1909'da, buna benzer bir haber daha vardır. Zonguldak maden ocaklarında çalışan işçilerin, kendilerine karşı yapılan haksızlıklara son verilmesi için, bütün işçi temsilcilerinin Dahiliye Nezaretine bir dilekçe verdikleri bildirilmektedir. (2) Görüldüğü gibi Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yürülüğe girmesi ve sıkı yönetimin ilânından sonra, özellikle Anadolu kesiminde, işçi hareketlerinin yerini, yönetimsel örgütlere başvurma eğilimi almıştır. Özel işyerleri ve Rumeli'de, hareketler görünüşte hızını kaybetmiş olarak devam etmektedir. 3 Kasım 1909'da, Ksanti de Hasanağa tütün deposu işçileri greve gitmişler, yine aynı günlerde, İzmir'de bir ticarethane'de 67 işçi işi bırakmıştır. (3)

Grevlerin, gerek grevci işçi sayısı, gerek grev sayısı bakımından öneminin azalmaya yüz tuttuğu bu dönemlerde, ilerde ele alınacağı gibi işçi örgütlenmeleri hız kazanmıştır. Hareket, kendiliğinden patlamalar aşamasından, örgütlenme ve bilinçlenme aşamasına doğru gitmektedir. İşçi sınıfının, büyük umutlar bağlamış olduğu ittihat ve Terakki'nin zorunlu ve kaçanılmaz bir biçimde işçi hareketlerine karşı oluşu ve özellikle yabancı şirketler karşısında Türk işçisini, çıkardığı yasalarla silahsız bırakışı bu örgütlenme ve bilinçlenmeyi güçlendirmiş olmalıdır. 1909 yılı ortalarından 1910 yılı başlarına kadar

(1) İkdam : 9 Eylül 1909
(2) Tasviri Efkâr: 17 Eylül 1909
(3) S. Velikov : A. g. y. s: 44

durulan hareket, 1910 Mayıs'ından sonra yeniden ortaya çıkacaktır. Bütün baskılara rağmen, 1908 yılı deneylerinin etkisinde kalmış olan işçilerin 1910 Mayıs'ından başlayarak yeniden greve gitmeleri engellenememiştir. «Dersaadet Tramvay Şirketi müstahdemini terk-i eşgal Nizamnamesine mugayir hareket ettiklerinden, zabıtaca, lâzım olan tedbirlerin alınması Ticaret ve Nafia nezaretinden Emniyeti Umumiye Müdürlüğüne bildirilmiştir. (1) «Tramvay Şirketi ile müstahdemin arasında anlaşma olmadığından, dün saat 9'dan sonra, müstahdemin terk-i eşgal etmiş, tramvaylar işlememiştir.» (2) Bu son olaylar Terk-i Eşgal Kanunu kapsamına giren işyerlerinde çıktığından önemli hareketlerdir. İşçiler, güç koşullarla karşı karşıya geleceklerini bildikleri halde herşeyi göze alarak greve gitmişlerdir. 20 Mayıs 1910 tarihli haber şöyledir: «Tramvay grevi devam ediyor. Şirket işçilerden şikâyetçi olduğundan, zabıta işe el koyuyor.» İşçilerin istekleri de ilginçtir. Ücretlerin arttırılması yanında, memurların Osmanlı tebaası olmasını, ancak uzman bulunamazsa yabancıların atanmasını istiyorlar ve daha önceki sözleşmede bulunan bu isteğin yerine getirilmediğini bildiriyorlar. (3) İşçilerin isteklerinde bu defa açık bir antiemperyalist tema görülmektedir.

21 Mayıs 1910'da, İstanbul terzi işçilerinin grevi ha-

---

(1) Sabah : 5 Mayıs 1910
(2) Sabah : 19 Mayıs 1910
(3) Sabah : 20 Mayıs 1910

ber veriliyor. (1) 22 Mayıs'da da bölünen grevci tramvay işçilerinin çoğunun işbaşı yaptıkları öğreniliyor. Bu arada şirket acemi işçi kullandığından kaza ve olaylara rastlanıyor. «Evvelki gün Şişli'de halk ile tramvay işçileri arasında müessif bir olay olmuş, Kumpanya yeni celbolunmuş müstahdemine tevcihen bir iki araba çıkarttığından, orada bulunan halk, bir takım aile pederlerinin sefil bir halde işsiz güçsüz bırakılarak arabaların tecrübesiz müstahdemine terk-i tevdiinden dolayı hiddetlenip nümayişe başlamışlardır. Polis, nümayişçilerden birkaçını merkeze götürmek istediğinden halk arabaya tecavüz ederek cam ve pencereleri kırmıştır.» (2) Halkın işçilerden yana olduğu ve kamu oyunun olaydan etkilendiği görülmektedir.

18 Haziran 1910 tarihli haber, Kazlıçeşme dabakhane amelesinin, söz verildiği halde ücretleri arttırılmadığı için tatil-i eşgal ettiklerini bildirmektedir. (3) 25 Haziran'da Şirketi Hayriye kaptanlarından mütekait Ahmet efendi'nin Şirketi Hayriye müstahdeminini, maaşlarının azlığından dolayı terk-i eşgale teşvik ettiği haber alındığından, hakkında emniyetçe kovuşturma açıldığı haber verilmektedir. (4) 21 Haziran 1910'da da, Selanik'de Recep Aslan'ın ayakkabı atölyesinde, işçiler terk-i eşgal etmişlerdir. (5) 14 Temmuz 1910'da, uzun süreden beri Zon-

---

(1) Sabah : 21 Mayıs 1910
(2) Sabah : 23 Mayıs 1910
(3) Sabah : 18 Haziran 1910
(4) Sabah : 25 Haziran 1910
(5) S. Velikov : A. g. y. s: 43

guldak'da devam etmekte olan grev, sona erdirilmiş, işçiler işlerinin başına dönmüşlerdir. (1) Ağustos ayı içinde Manastır'da dokuma işçileri (2) ve Bursa'da da uzun süreden beri iş koşullarının düzeltilmesini bekleyen ipek işçileri greve gitmişlerdir. (3) Bu greve 3 bin işçi katılmış, elebaşı Setrak Kalaycıyan tutuklanmıştır(4) 11 Ekim 1910'da vapurlara kömür yükleyen işçilerin ücretlerinin arttırılması için grev yaptıkları haberi gazetelerde yer almaktadır. (5) İşçilerin işe başlamayı kabul ettikleri ama onbaşıların, ücretlerin arttırılmasında direttikleri söylentisi dolaşmaktadır. (6) Şirketin dışardan işçi getirmesi engellenemediğinden grev elebaşıların tutuklanması ile sona ermiştir. (7) 1911 yılının Ocak ayında Selanik'de matbaacılar grevi, (8) 2 Nisan'da Cibali tütün işçilerinin grevi, 4 Nisan'da da Selanik reji işçilerinin grevi haber verilmektedir. İstanbul'da greve katılan işçi sayısı 3 bini bulmaktadır. (9) Gerçekte, aşağıdaki haberden Selanik grevinin Mart sonunda başladığını ve buradan İstanbul'a geçtiğini anlıyoruz. «Selanik'de ilân olunan Reji amelesi grevi, bir haftadan beri İstanbul'a sirayet etmiştir. Bundan birkaç gün evvel Reji heyeti idaresi, 23 ame-

---

(1) Sabah : 21 Temmuz 1910
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 43
(3) Sabah : 29 Ağustos 1910
(4) S. Velikov : A. g. y. s: 46
(5) Tasvirî Efkâr : 11 Teşrinisanî 1910
(6) The Levant Herald : 12 Kasım 1910
(7) The Levant Herald : 19 Kasım 1910
(8) S. Velikov: A. g. y. s: 46
(9) S. Vellikov: A. g. y. s : 46

leyi bila sebep işden çıkardığından, Reji fabrikaları şuebatı amelesi, her şubeden ikişer kişi intihab ile bir heyet teşkil, çıkarılan bu 22 amelenin tekrar kabulünü talep eylemiştir. Bunu heyeti müdiriyet kabul etmediğinden tatil-i eşgale karar verilmiştir.» Gazete konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: «Reji amelesi kötü durumda. 7-17 yaşında çocuklar, 40-60 para yövmiye ile çalıştırılıyor. Kadınlara az ücret veriliyor. İşçi ücretleri az, buna karşılık çok çalışılıyor. Hastalık, kaza tazminatı yok. Şirket istediği zaman işçiyi haber vermeden işden çıkarıyor «Bu gibi ahval-i maraziyenin önünü alacak ve amelenin hukukunu temin edecek teşkilat şimdiye kadar memleketimizde mevcut olmamakla beraber, bu gün, buna lüzum açıktır.» Grevciler 2300 kişidir ve istekleri kabul olunmadan tatil-i eşgale son vermemek amacındadırlar. Reji üst makamlara müracaat etmişse de haksız görülerek cevap alamamıştır.» (1)

21 Mayıs'da, İskeçe'de 5000 tütün işçisinin grevinin hâla devam ettiği bildirilmektedir. (2) 25 Mayıs'da ise, Rumeli Şimendifer Memur ve Müstahdemini maaşlarına zam yapılmazsa grev ilân edeceklerini bildirmişlerdir. (3)

18 Haziran'da, Bulgaristan şimendifer memur ve amelesinin genel grevleri haber verilmektedir. (4)

---

(1) Tasvirî Efkâr: 4 Nisan 1911
(2) İkdam: 21 Mayıs 1911
(3) İkdam: 25 Mayıs 1911
(4) İkdam: 18 Haziran 1911

2 Ağustos 1911'de, Afyonkarahisar'dan 24 Temmuzda alınan bir haber aktarılmakta ve 1500 kadar Demiryolu müstahdemininin (İzmir-Karahisar Demiryolu) ayın 22'sinden beri grevde oldukları bildirilmektedir.

22 Ağustos 1911'de, iki gün önce, 6. Belediye Dairesi Tanzifat Amelesinin, tatil-i eşgal etmek istemişlerse de, nasihatle işleri başına döndükleri haberi vardır. (1) 3 Eylül'de, İstanbul un fabrikasında çalışan işçiler, haftada bir gün tatil isteğiyle grev yapmışlardır. (2) 19 Eylül haberi ilginçtir: «Aydın Şimendiferleri memur ve işçilerinin 3 yıl önce, şirketle aralarında yapılan anlaşmanın uygulanmasını istedikleri anlaşılmaktadır. İstekleri şöyle sıralanabilir: 1 — Vazife kazası sigortası ve emeklilik sandığı, 2 — «İleri» cemiyetini şirketin kabul edip, yönetim kurulunu tanıması, 3 — Fiatlar arttığından, maaşlara zam, 4-6 Ekim 1908 zabıtnamesindeki bazı maddelerin uygulanması... İşçiler 10 günlük süre tanımışlar, 10 gün içinde istekleri kabul edilmezse greve gideceklerini bildirmişlerdir.»(3)

Bu sırada, artık hareketlerine son verilmek istenen maden işçileri için de bir Kanun Layihası hazırlandığı haber verilmektedir. (4)

3 Kasım'da Selanik matbaa işçilerinin grevi, 15 Ka-

---

(1) İkdam : 22 Ağustos 1911
(2) İkdam : 5 Eylül 1911
(3) İkdam : 19 Eylül 1911
(4) İkdam : 21 Eylül 1911

sım'da da Zonguldak madenlerinde çalışan 120 işçinin grevi ve Fransız Şirketinin isteği üzerine grevcilerin önderi Tahir Çavuşun memleketten tard olunduğu haberi yer almaktadır. (1)

28 Şubat 1912'de Seyri Sefain idaresine karşı «memur ve müstahdemin» üç güne kadar grev ilân edeceklerini bildirmektedirler. Grevin nedeni, 13 günden beri tatil edilmiş olan bazı seferlerin mürettebatının, maaşı 300 kuruştan eksik olanlarının maaşından üçte birinin indirilmesidir. (2)

13 Mayıs 1912'de, birkaç günden beri Drama tütün işçilerinin greve devam ettikleri haber verilmektedir. (3)

Selânik'de sosyalist fikirlerin yayılmakta olduğu haberi de bu sırada gazetelerde yer bulmaktadır. (4)

14 Temmuz 1912 tarihli haberden anlaşıldığına göre İznik'de yol işçlieri ücret sorunu yüzünden grev yapmışlar ve müteahhitleri hırpalamışlar, üzerlerine asker gönderilmişse de, müteahhit istekleri kabul ettiğinden olay çıkmamıştır. (5)

7 Ağustos 1912'de, bir süreden beri devam eden Reji grevi, işçiler daha fazla dayanamadıklarından «aralarından teşvik edici» diye kimsenin ihrac edilmemesi şartile, alıvali hazırayı göz önünde bulun-

(1) Sabah : 3 ve 15 Kasım 1911
(2) İkdam : 28 Şubat 1912
(3) İkdam : 15 Mayıs 1912
(4) Bk: Sonraki bölüm: 1909-1918 örgütlenmesi
(5) İkdam : 14 Temmuz 1912

durarak işe başlamalarıyla sona ermiştir. (1)
2 Eylül'de, Selanik'de, tütün tüccarlarının, sıkı yönetimden yararlanarak fabrikalarında çalışan 3000 işçiyi işten çıkardıkları bildirilmektedir. (2)

1912 yılı, Trablusgarp savaşının sonu ve Balkan savaşının başlangıç yılı olup, siyasal ortam, işçi hareketlerinin hız kazanmasına elverişli değildir. Gerçekten de 1913 Temmuzuna kadar, grev haberlerine pek rastlanmaz.

1 Temmuz 1913'de İstanbul garsonlarının greve gidecekleri haber verilmekte, 6 Eylül'de, İzmir liman işçileri greve gitmektedirler. (3) 14 Eylül'de çıkan bir haber, İzmir Liman İşçileri Grevinin devam etmekte olduğunu, maden kömürü işçilerinin limanda bulunan bir Belçika vapurunun mürettebatının, Aydın şimendiferleri işçilerinin, yemiş çarşısı sandalcılarının da greve katıldıklarını bildirmektedir. «Tüccar, zarar gördüğünden, Polis Müdürüne başvurmuşsa da, Polis Müdürü, görevinin düzeni sağlamak olduğunu, grev konusunda hiç bir müdahalede bulunamıyacağını söylemiştir. 16 Eylül'de, grev şiddet ve kuvvetini arttırmış, ülkenin ticaret hayatını altüst edecek bir duruma gelmiş ve grevci işçilerden bazıları tutuklanmıştır. (4)
1914'ün 18 Şubat'ında, Ereğli maden kömürü işçilerinin, ücretlerinin arttırılması için grev yaptık-

(1) İkdam : 7 Ağustos 1912
(2) İkdam : 2 Eylül 1912
(3) İkdam : 1, 6 ve 12 Eylül 1913
(4) İkdam : 14 - 16 Eylül 1913

ları haberi (1) ve 1915'in 11 Şubat'ında da savaş endüstrisinde, geçici olarak kullanılan işçilerin ailelerine maaş verilmesi konusunda bir haber yer almaktadır. (2)

Artık savaş yılları gelmiştir. Gazetelerde görülen, işçilerle ilgili tek tük haberler, savaş için işçilerin toplu olarak yaptıkları yardımlar, ya da işçilerin cepheye gönderilmeleri haberleridir.

Örgütlenme: 1909'da hız kazanmış olduğunu söylediğimiz işçi örgütlenmesi, doğrultusu ve yönetici fikirleri açısından önem taşır. 1908'de başlayan örgütlenmenin hızını, tatil-i eşgal kanununun bazı işyerlerinde Sendika kurulmasını yasaklayan maddeleri bile durduramamıştır. Türlü adlar ve biçimler altında, işçi birlikleri hemen bütün iş kollarında ortaya çıkmıştır. 1908 yılında kurulan ve daha önce kısaca ele alınan birliklerden sonra, 1909-1918 yıllarının işçi örgütlenmesinden söz edilecektir.

1909 yılında başlayarak, bir yandan Rumeli kesiminde, sosyalistlerin etkisi altında sendikalar ve işçi birlikleri kurulurken, bir yandan da Anadolu kesiminde, örgütlenme hareketi, kendini yasalara uydurmaya ve bu yasaların açıklarından yararlanarak gelişmeğe devam etmiştir. Önceleri Rumeli'de, Selânik'de kurulmuş olan bu türlü birlikler 1909-dan sonra Veles, Manastır, Drama, Kavala, İstanbul, Edirne ve İzmir'e de yayılmıştır.

---

(1) İkdam : 18 Şubat 1914
(2) İkdam : 11 Nisan 1915

Selânik'de 1909 Mart ortalarında, Selânik sosyal demokratlarından Abraham Benoraya adlı bir yahudi, bir sosyalist federasyon kurmuş ve işçi örgütlerini bu federasyon içinde toplamak istemiş, 9 sayı çıkan bir yayın organına da sahip olmuştur: Rabotniceski Vestnik. İlk dört sayısı 4 dilden çıkan derginin daha sonraki sayıları yalnız Bulgarca ve Yahudice olarak yayınlanmıştır. (1) 7 Ocak 1909 da Üsküp'de yeni bir sosyal demokrat örgüt kurulmuş, 14 Şubat'taki yıllık kongresinde M. Cokov sekreter, S. Dimitrieviç kâtip, Mehmet Adil, Ramazan Sadık v.d. üye seçilmişlerdir. (2)

Manastır'da da «sınıf bilinci» adlı işçi örgütü 1908 sonlarında kurulmuştur. Bulgar sosyalist propagandası Rumeli'de, özellikle 1909 yılında gelişmiş, sosyalist önderlerden Glavinov, işçilerin önderi Muharrem ile görüşmek istemiş, ama bu görüşme, yöneticilerin araya karışmasıyla gerçekleşememiştir. Glavinov, «Muharrem arkadaşı öldürmeğe kalkıştılar, o da Edirne'ye kaçtı» demektedir. (3)

1909 yılının ilk gününden başlayarak Sofya'da «Rabotniceski Iskra» dergisi çıkmaya başlamış ve Türk işçi sınıfının haklarını koruyan bu dergi, hareketin yayılmasında etkili olmuştur. Baş makalesinde, amacının Makedonya ve Edirne çevresi işçilerinin ve genel olarak Türk işçilerinin bilinçlenmesine yardımcı olmak, onlar arasında sosyalist kıvılcımı

---

(1) S. Velikov: A. g. y. s: 31, 32, 36
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 39
(3) S. Vellikov: A. g. y. s: 33

tutuşturarak, politikacıların, işçi dostu maskesi altında Türk işçileri arasında yarattıkları ayrımları gidermek olduğunu bildirmektedir. (1) İslimiye'de ise «Bulletin de l'Union des Travailleurs du textile» yayınlanmakta ve iki dokuma fabrikası bulunan Vodina'da sosyalizan bir öğretmen «Textil İşçileri Sendikası»nı kurmaktadır. (2) Ayrıca Rumeli'nin Selânik, Üsküp, Drama, Kavala, Manastır ve diğer şehirlerinde, tütün, demiryolu, dokuma ve diğer iş kollarında, meslek sendikaları ve genel işçi birlikleri kurulmuştur. 1910 yılında Selânik ve diğer Balkan şehirlerindeki işçi örgütlerinden bir kısmı şunlardır:

«Selânik Tütün İşçileri, Pamuk ipliği bükümcüleri, yükleme işçileri, hamallar, Selânik - Manastır Demiryolu memur ve müstahdemleri, Selânik marangozları, Jüt bükümcüleri, Şark Demiryolları memur ve müstahdemleri, Garsonlar, ayakkabıcılar, Sigara kâğıdı fabrikası işçileri, terziler, Drama, Kavala, Xanthé, Gümülçine ve Gevgeli tütün işçileri, Vodina, Karaferia ve başka yerlerde pamuk ipliği bükümcüleri.» (3)

Genel olarak Rumeli'nin, özel olarak da hareketin önderliğini yapan Selânik'in durumu, kısa zamanda hükümetin dikkatini çekmiş ve işçi kuruluşlarının hemen hepsinin sosyalistlerin yönetimi altında bu-

---

(1) S. Velikov: A. g. y. s: 37
(2) S. Velikov: A. g. y. s: 33
(3) M. Tunçay: A. g. y. s: 23, not 13 (A. Benoraya'dan aktarılarak)

lunması, bunların tehlikeli görünüşlerini daha da arttırmıştır. «Sosyalist fikirler, işçilerin çeşitli birlikler halinde örgütlendiği Selânik'de, gittikçe gelişmektedir. Bu durum mahalî yöneticilerin dikkatini çektiğinden, merkezden bu konuda ne yapmaları gerektiğini sormuşlardır. Dahiliye Nezaretinin, cevap olarak, Kanun'da özel dernekler hakkında yeterli tedbirlerin bulunduğunu ve otoritelerin bunları uygulamaları gerektiğini -bildirdiği öğrenilmiştir. (1) Aynı durumu, 1 Kasım 1911'de, Selanik Valiliğinden Dahiliye Nezaretine yazılan şu yazı da açıkça göstermektedir: «Selânik'de bilcümle amelenin sendikalar teşkili gittikçe tevessü ettiğinden... Tedricen, sosyalizm fikri ve hayatının inkişafıyla ticaret-i mahalliye'nin mahvolacağı... bu itibarla ruhsat ilmühaberi itasında tereddüt edildiği... Ve nihayet ruhsatname verilmiş olan sendikaların men'i için bir Meclisi Vükela kararı alınması lüzumu» bildirilmektedir. (2) Daha önce, 1910 yılında da bu türden önlemler görülmüş ve hükümet, bütün İmparatorluk içindeki sosyalist kulüpleri kapatırken Selânik Federasyonu da kapatılmıştır.

«Emniyet ve asayişi memleket noktai nazarından hükümetçe tehlikeli addolunan sosyalist kulüplerinin sed'di kararlaştırılmıştır.» (3)

Sosyalistler ve Meclis'deki sosyalist Bulgar mebusu Vlahof, bu kararlara karşı durmuşlar, Vlahof, Jön

(1) The Levant Herald : 29 Haziran 1912
(2) L. Erişçi : A. g. y. s: 10 not 22
(3) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 306, not: 10

Türk gazetesine «kanunsuzluk ve amele sendikalarına taarruz» başlıklı bir mektup yazmış, bu mektup «Sosyalist» dergisinin 16 Teşrinisanî 1326 tarihli 2. sayısında yayınlanmıştır. (1) Ayrıca Vlahofun meclisdeki şu konuşması da ilginçtir: «Bazı memurin, yapmış olduğumuz bu kanunlara da muhalif harekette bulunuyorlar. Bunu göstermek için birkaç misal söyleyeceğim, lütfen dinleyiniz. Selânik'de 4 ay evvel «Fédération Société Ouvrière» adlı bir cemiyet teşekkül eder ve hükümete, cemiyet kanununun 6. maddesi mucibince bir beyanname ile nizamnamei esasiyesinden iki nüshasını tevdi eyler. Aradan 4 ay geçer. Selânik'de ve Rumeli'de divanı harpler lağvolunduğu gün bu amelenin kulübü kapanır. Sebebi ise şimdiye kadar ruhsatname verilmemiş olmasıdır. Cemiyet kanunu mucibince hangi cemiyetler hakkında ruhsat almak icab eder? Kanun diyor ki: «Beyanname verilir, nizamnamei esasiyeden iki nüsha tevdi olunur, ona mukabil bir ilmühaber alınır. İşte bundan başka bir şekil yoktur. Bunu niçin kapatmışlardır? Cemiyet teşkili bir hak mıdır, yoksa bir lütuf mudur, merhamet midir? Aynı zamanda o cemiyetin kâtibi olan bir musevî tahtı tevkife alınmış 7 saat haps olunup tahliye edilmiştir. Selânik'de bir tütüncü sendikası var. O sendika üç ay evvel hükümete aynı yolda bir nizamname takdim etmiş ona mukabil ilmühaber verilmiş. İki ay sonra hükümet tarafından bir ruhsatname veriliyor ve o ruhsatnamede, siyasetle iştigal etmemek üzere müsaade olunduğu

(1) M. Tunçay A. g. y. s: 34 - 35, not: 43'ün devamı

beyan olunuyor. Efendiler, hepimiz biliyoruz ki, bizim cemiyet kanunumuzda böyle bir şart yoktur.» (1)

Bütün bunlar, Rumeli'de işçi örgütlenmesinin sosyalist bir temele dayandığını ve hükümetin tepkisiyle karşılaştığını açıkça göstermektedir.

Aynı yıllarda, durum, İstanbul ve İmparatorluğun diğer bölgeleri için nasıldır? İstanbul'da da, işçi örgütlerinden önemli bir kısmının sol temel üzerine kurulduğu söylenebilir. 1326 (1910) nisanında, gizli Osmanlı Amele Cemiyeti ve onun devamı olan Osmanlı Terakkiî Senayi Cemiyeti'nin uzantısı olarak Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti ortaya çıkar. Bu dernek geleneksel olarak sola yatkın ve devrimcidir. Ayrıca, İstanbul'da Selânik'de olduğu gibi sosyalist kulüpler de açılır. 1910 yılında, Selânik'tekilerle birlikte bütün bu kulüpler kapatılırsa da işçi örgütlenmeleri üzerinde gerekli etkiyi yapmış bulunmaktadırlar.

1911 Martında, İstanbul'daki Reji işçileri arasında, «Amele İttihat Cemiyeti» nin federasyon kurma girişimi başarıya ulaşamamıştır. (2)

Selânik ve Rumeli dışında, 1910 yılında sendikalarda örgütlenmiş işçi grupları şunlardır: (3)

İstanbul: Marangozlar, terziler, Anadolu demiryol-

---

(1) Meclisi Mebusan zabıtları : 1. devre, 3. yıl, 12 toplantı, 24 Teşrinisanî

(2) L. Erişçi : A. g. y. s: 11

(3) M. Tunçay : A. g. y. s: 23 not: 13 (A. Benoraya'dan)

ları memur ve müstahdemleri, İzmir yükleme işçileri, demiryolları işçi ve müstahdemleri, Zonguldak maden işçileri. Ayrıca, sendika şeklinde olmayan diğer işçi kuruluşları, İstanbul: Fırıncılar, tramvay işçileri, pamuk bükümcüleri, İmalat-ı Harbiye işçileri, tütün rejisi işçileri, sigara kâğıdı işçileri, matbaa işçileri, garsonlar ,Adakapı metal işçileri, sigara kâğıdı işçileri, İzmir tütün rejisi işçileri, hamallar, terziler, ayakkabıcılar...(1)

1912 yılında, İmparatorluk'ta, sol fikirlere uygun bir hava görüldüğünden sosyalist dergilerle birlikte, sol temele dayanan işçi örgütlenmesi hareketi de yeniden canlanır. Amele kulübü, terzi, şemsiyeci, döşemeci, mücellit, değirmenci, berber, bira fabrikası işçileri, eczacı, Cibali reji tütün işçileri arasında sendikalar kurulmaya başlamıştır. (2) İstanbul matbaa işçileri sendikasının 5 ayrı sendikayı (Bulgar, Rum, Türk, Ermeni ve Fransız) birleştiren bir yapısı vardır, (3) ve dünya işçi örgütleriyle birleşme eğilimi göstermektedir. (4) 1910 Temmuzunda, İstanbul tütün rejisi işçileri bir dernek kurmaya kalktıklarında, 8 yüz işçinin üye olduğu bu birliği içerden bölmek için Reji müdürü imama başvurarak Türk işçileri üzerinde etkili olmasını istemişse de işçilerin tepkisiyle karşılaşmıştır. (5)

---

(1) Bu listeye diğer işçi kuruluşları da eklenebilir.
(2) L. Erişçi: A. g. y. s: 11
(3) S. Velikov: A.g.y. s: 33
(4) L. Erişçi: A. g. y. s: 9
(5) S. Velikov: A. g. y. s: 33

1911 Eylülünde, Aydın Demiryollarındaki grevin nedenlerinden biri de, işçilerin «İleri» adlı derneğinin Şirketçe tanınmamasıdır. Adından da anlaşılacağı gibi, «İleri» devrimci bir dernektir. (1) 1912 yılında elverişli havadan yararlanarak kurulan işçi dernekleriyle birlikte Galata Sosyalist kulübü de yeniden açılır. Sosyalist kulübe bağlı işçi örgütleri şunlardır: «Zenne ceket işçileri, Şişli işçileri, döşemeci işçileri, mücellitler, erkek terzileri, değirmenciler, berberler, Ticaret ve Sanayi işçileri, Bira fabrikaları işçileri, eczane ameleleri, sigara işçileri, Cibali Reji ameleleri. (2)

«1912'de, Türk sosyal demokratlarının, sınıf kavgası temeli üzerinde, hemen hemen bütün sendikaları 5 bin üyeli bir genel birlikte toplamayı başardıkları» haberinin (3) 1912'de Selânik'de kurulan Türkiye Sosyalist Birliği» ni mi, yoksa başka bir işçi birliğini mi söz konusu ettiği, veri bulunamamış olduğundan belirlenememiş olmakla birlikte 1912 yılında, işçi hareketlerinin, geniç çapta sol örgütler içinde toplandığı bir gerçektir.

1 Mayıs işçi bayramlarının kutlanışı da, bu konuda bir ipucu vermektedir. 1909'da ilk işçi bayramı, yalnız Üsküp'de kutlanmışken, 1910'dan sonra, diğer Rumeli şehirlerinde de kutlanmaya başlanmıştır. 1911'de Selânik'deki bayram, kalabalık ve gürültülü olmuştur. İstanbul'da da işçi bayramının ilk kez

(1) İkdam : 19 Eylül 1911
(2) İştirak dergisi, sayı 2, yıl 1912
(3) S. Velikov: A.g.y. s: 47

1912 yılı bir mayısında kutlandığını sanmaktayız. 1912 yılında İştirak dergisinin 2. sayısındaki bir fotoğraf altında, «Pangaltı'daki Belvu bahçesindeki efrencî 1912 senesi mayısının birinci günü, Osmanlı Sosyalistleri tarafından idare edilen 1 Mayıs bayramı» yazısı vardır. Yalnız, fotoğrafta da görüldüğü gibi bu küçük bir grup toplantısından öte birşey değildir. Oysa, aynı tarihte, Selânik'de bu bayram binlerce işçinin katılmasıyla kutlanmaktadır. (1)

1908-1918 dönemi işçi hareketleri ve Türk işçi sınıfı hakkında genel bir sonuca varmadan önce, bu dönem içinde, siyasal parti ve sosyalist yayın, fikir ve kişilerin, işçi sınıfı ile bağıntıları ve işçi hareketlerindeki payları belirtilmeğe çalışılacaktır.

Daha önce de söylendiği gibi, 1908'den sonra, a — Rumeli'deki sosyalist akımlar, b — sosyalist yayınlar, c — sol ve diğer siyasal partiler, Türk işçi sınıfı üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Grev olayları ve işçi örgütlenmeleri üzerinde sol akımların etkisi gösterilmeğe çalışılmıştır. Dönemin sosyalist yayınlarına gelince, bunlar da Rumeli sol akımlarının sözcüsü olan dergiler ve Osmanlı sosyalist Fırkasının organı olan yayınlar olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca en önemli günlük gazetelerde de zaman zaman, işçi ve sosyalizm konularıyla ilgili yazılar çıkmaktadır. (2)

Rumeli'de 1908'den sonra, özellikle Bulgarca, pek

(1) 1921'de İstanbul'da bu bayram çok parlak kutlanacaktır.
(2) Fazla bilgi için bk: M. Tunçay: A. g. y.

çok sosyalist yayın organı görülür. 1908'de Rabotniceski Vestnik yayınlanmaya başlamış, bunu 1909 da Rabotniceski Iskra izlemiştir. İslimiye'de yayınlanmaya başlayan Dokuma İşçileri Birliği Bülteni (Bulletin de l'Union des Travailleurs du textile) dergisi ve diğer yayınlar, işçi hareketi üzerinde doğrudan doğruya etkili olmuşlardır. Ayrıca Ermenice ve Rumca sosyalist yayınlar, İstanbul, İzmir ve Selânik'de de, az da olsa, bir okuyucu kütlesine sahiptir. Türkçe irili ufaklı yayınlar, bu arada 28 Kânunsani 1324'de ilk sayısı çıkan İşçiler Gazetesi, yine 1908'de İzmir'de çıkan Irgat gazetesi ve önemli dört dergi: İştirak, Sosyalist, İnsaniyet, Medeniyet vardır. Son dört dergi aynı zamanda Osmanlı Sosyalist Fırkasının yayın organları durumundadır. İştirak dergisi, Hüseyin Hilmi (1) tarafından, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmadan 7 ay önce, 26 şubat 1910'da yayınlanmaya başlamış, 11 Haziran 1910 16. sayısına kadar düzenli olarak çıkmış, Ahmet Samim özel sayısı olan 17. sayı yüzünden Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmıştır. 18 Ağustos'da, aynı çevre, yedek olarak İştirak'ın yerine İnsaniyet'i çıkartmaya başlamış, iki sayı çıkan İnsaniyet'den sonra, İştirak'e yeniden yayınlanma izni verilmesi üzerine, 1 Eylül 1910'de, İştirak'in 18. sayısı yayınlanmış, 19. sayıda Osmanlı Sosyalist fırkasının kuruluşunu haber vermiş, 15 Eylül 20. sayısında da Fırka beyanname ve programını yayınladıktan sonra, sıkı yönetimce yeniden kapatılmış-

(1) Osmanlı Sosyalist Fırkası kurucusu Hilmi Arkadaş, ilerde ayrıntılı söz edilecektir.

tır. Bu defa İştirak yerine, yine aynı çevre, iki ay sonra Sosyalist'i çıkarmaya başlamış, iki sayı sonra kapatılınca yedek İnsaniyet, 1 Aralık 1910'dan itibaren yayınlanmış, 3. sayıda süresiz olarak kapatılan derginin yerini 14 Aralık 1910'da Medeniyet almış ve sanıldığına göre iki sayı yaşamıştır. (1) İştirak 20 Haziran 1912'de yeniden yayınlanmaya başlamış, üç sayı sonra da 27 Temmuz 1912'den itibaren, haftada iki gün çıkan bir parti organı olmuştur. Bundan sonraki ikibuçuk ay içinde 20 sayı basılmıştır. (2) İştirak dergisi ve diğerleri, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olup, işçilere seslenmek savındadırlar. İştirak'de, işçilere seslenen yazılar dışında, özellikle işçi hareketleri haberleri ve sosyalist teoriyi yayan ve yorumlayan yazılar görülmektedir ki bu son yazılar eleştirici bir gözle ele alındığında yanlışlar ve yetersizliklerle dolu olduğu görülür. (3) Yine de işçinin organı olma duygu ve amacını dergideki yazılar ortaya koymaktadır. Her sayıda verilen işçi haberleri dışında, 1. sayıda A. Rıfkı imzalı, «İşçiler ve Sefalet» yazısı; 2. sayıda yine aynı imzanın «İçtimaî Çıbanlar» yazısı, 3. sayıda imzasız «Sosyalistliğin âtisi» başlıklı yazı: «...Ey en kıymetli metaı beşer olan günleri hurufat sandukaları başında geçen mürettipler. Bu hahakikatleri siz, Mürettibin Cemiyeti yapmak teşebbüsü sırasında anlamadınız mı? Ey tramvaycılar,

---

(1) M. Tunçay: A. g. y. s: 26, 27, 28

(2) M. Tunçay: A. g. y. s: 41, 42

(3) M. Tunçay: A. g. y. s: 28-38'de konuyla ilgili açıklama ve yorumlar vardır.

size ittihatlarınız, kıyamlarınız zarar mı veriyordu? Ey Anadolu Şimendiferleri memurları, bir işaret-i teyakkuzunuz Hügnen'i derakap yumuşatmadı mı? Birleşiniz, elele veriniz, artık kâfi... artık çalışan fukaranın da gülmesi lâzımdır.» 5. sayıda A. Rifat'ın «İşçilerimiz» yazısı ve Muallim Cudî'nin «Amele şarkısı» yer almaktadır. Şarkının son bölümü şöyledir:

«Girmiş gibi güya iki can aynı vücude
Yok can olalım taki cihan pesterimizdir.
Cem olsa bu kuvvetle o şevkat doğar andan
Ferzant-ı semavî ki saadetlerimizdir.»

İştirak ve onun devamı ya da yedeği olan diğer dergiler işçi sınıfı üzerinde ne derece etkili olmuştur? Olaylar ve belgeler, İştirak'in ve diğer benzer dergilerin, Rumeli'de çıkmakta olan sosyalist yayın organlarının Balkan şehirlerindeki işçi örgütlenme ve hareketleri üzerindeki etkileri çapında bir etkiye sahip olmadığını ve özellikle 1908-1918 döneminde, çok dar bir çevreye seslenmekten öteye geçemediğini ortaya koymaktadır. 1910-1912 döneminde, bu etki sıfırla ölçülebilir. Gerçekten de Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın etkisi de daha fazla değildir. 1912'de İştirak ve Hüseyin Hilmi çevresi, Sosyalist kulüpleri aracılığıyla, bazı işçi çevreleleriyle yakın ilişki kurabilmiştir. Balkan yenilgisi ve 1913'deki Babıâli baskınından sonra kökleşen İttihat ve Terakki istibdatı, bu türlü ilişki ve eylemlere son vermiştir. Demek ki 1908-1918 döneminde, sol akımlar işçi örgütlenmesi üzerinde etkilerini duyurabilmişlerse, bu, İştirak çevresinin değil Bul-

gar, Ermeni ve diğer Balkan sosyalistlerinin çabasıyladır. Gerçekten de Ermeni sosyalistler propagandalarını sürdürürlerken, Bulgar sosyal demokratları da «Sosyalizm ve İşçi» konusunu Meclisi Mebusana bile getirmeği başarmışlardır. Buna örnek olarak şu haber ve belgeler verilebilir. 10 Eylül 1910'da çıkan bir habere göre, Hınçak komitesinden Setrak Kalaycıyan (1) 21 Ağustos 1910'da Yenice köyüne gelmiş ve işçilere bir konuşma yapmak istemiştir. Köy heyeti üyeleri ve papazlar bu konuşmayı engellemek istemişlerse de, sözü geçen kişi, işçileri toplayarak kilise avlusunda konuşmasını yapmıştır. Bu arada köyden merkeze haber gönderilmiş, jandarma kuvvetleri ve askerler İnegöl kaymakamıyla birlikte köye gelerek Setrak'ı tutuklamışlardır. Setrak Kalaycıyan işçileri greve kışkırtmakla suçlanmaktadır. (2)

Kendisini Osmanlı sosyalisti olarak tanıtan Bulgaristan mebusu Vlahof'un Meclisi Mebusan'daki şu konuşması da ilginçtir: «Avrupa'dan gelen mamulâtın rekabetinden dolayı, bizde birkaç sene evvel maruf olan sanatlar şimdi mevcut değildir. Ve o sanatlarda çalışan adamlar şimdi boş kalmıştır, işsiz kalmıştır. Ve onlara biz şimdi serserî diyoruz. Bizim devrei içtimaiyemizin ilk kanunu onlara mahsus idi. O vakit bazı mebuslar söylediler ki bu adamlara iş bulmak lâzımdır. Bu kanunla serseri-

(1) Ağustos 1910 Bursa ipek işçileri grevine adı karışmıştır.
(2) The Levant Herald: 10 Eylül 1910

lik buradan kalkmıyacak fakat biz, bu kanunu kabul ettik, lâkin yine serseriler mevcuttur ve daha ziyadedir. Çünkü sebebi iktisadî ve içtimaîdir. Bu serserileri, bu işsiz kalmış olan adamları hükümet ve Meclisi Mebusan düşünmeli, tedabir ittihaz etmeli tanzim etmelidir. Bizim sanatlarımızı, bizim tezgâhlarımızı, bizim endüstrimizi teşvik edelim. Bu endüstrimizi tevsii ve teşvik için de birinci vasıta, birinci kondisyon amelelerin ahvalini iyileştirmektir. Çünkü bittecrübe sabit olmuş hakayiktendir ki, nerede amele kanunları vardır, orada sanayi terakki ve tevessü ediyor. Nerede mesaii himaye eder kanunlar vardır, orada endüstri daha ziyade tevessü etmiştir, daha ziyade terakki etmiştir, develope olmuştur... Fakat biz ameleler için şimdiye kadar hiç bir şey düşündük mü? Ameleler için birşey yaptık mı? Geçen sene Halep mebusu Artin efendi tarafından Meclise bir layiha takdim olunmuş idi. O layiha amelenin ahvalini iyileştirmek için bazı teklifatı havi idi. O layiha bir komisyona tevdi olundu. Komisyon o layihayı kabul etti. Meclise tekrar gönderdi. Meclis o layihayı müzakere edeceği zaman, kabine reisi bir kürsüye çıkarak söyledi: Bizde amele meselesi yoktur. Bizde daha erkendir. Böyle kanunlar tertip etmek lüzumu hasıl olduğu vakit tabiî hükümet bunu düşünecek ve böyle bir kanun layihası meclise tevdi edecektir. Evet amele meselesi yoktur. Fakat biz, odalarımızda oturup hiç mütalâatta bulunmuyoruz etüd yapmıyoruz efendiler. Nefsi İstanbul'da amele var mı yok mu? Onların ihtiyacı nedir? İstanbul'da istihsalâtı azimede çalışan 40 binden fazla amele var.

341 fabrika var. Daha ötede beride yirmişer otuzar kişi çalıştığı gibi Ticaretler'de, liman'da 4-5 bin amele var. Rejide yalnız 4-5 bin amele mevcuttur. Bu amelenin yekûnu 100-120 bin kadardır. Aileleriyle beraber İstanbul halkının nısfını teşkil ederler. Biz, amele meselesi yoktur diyoruz, fakat bu adamların ihtiyacı nedir? Alıvali nedir? Günde kaç saat çalıştırılıyorlar? Bunu tetkik etmedik. Teneffüssüz, paydossuz gündeliği 3 kuruşa, 5 kuruşa çalıştırılıyorlar. Bu ameleler için kanun tanzim etmeliyiz... Bu adamlar bizim ordumuzu teşkil ediyorlar, bu adamlar bizim redif ve nizamiye askerimizi teşkil ediyorlar. Ordu için çalışıyorlar. Bundan başka Rumeli'de Selânik'de, Drama'da, İskeçe'de vd. yerlerde küçük kızlar işliyorlar. Bunlar 8, 9, 10 yaşlarındadır. Bunlar hakkında biz, bir kanun tertip etmeliyiz. Fakat biz, böyle kanunlar yapmamakla beraber bilakis, amele aleyhinde kanun tanzim ediyoruz. Biliyorsunuz ki Meşrutiyet ilân olunur olunmaz, 2 gün sonra, ameleler aleyhinde bir tatil-i eşgal kanunu tertip olundu. O kanun kimlere karşı idi? Tabii şimendiferlerde, tramvaylarda, limanlarda çalışan ameleler hakkında idi...» (1)

Bu tartışmalar gazete sütunlarında yer bulmuş ve işçi sorunu önem kazanmıştır.

Meclisi Mebusandaki sosyalist eğilimli mebuslar ve zaman zaman bazı konularda bunlarla fikir birliği edenler (2) dışında, 1908-1918 döneminin siya-

---

(1) Meclisi Mebusan Zabıtları, 1. devre, 3. yıl, 12. toplantı, 24 Teşrinisanî 1326

(2) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 304 - 305

sal kuruluşları da işçi sorununa eğilmek zorunluluğunu duymuşlardır. 1909-1910 yıllarında kurulan yeni siyasal partiler arasında konumuz açısından en önemlisi şüphesiz ki Osmanlı Sosyalist Fırkası'dır.

Hüseyin Hilmi'nin İştirak'ı yayınlamaya başlamasından 7 ay sonra, Eylül başında, İştirak'in 19. sayısında Osmanlı Sosyalist Fırkasının kuruluşu haber verilmiş ve 20. sayıda da programı yayınlanmıştır. Partinin kuruluş tarihi tartışmalıdır. (1) Bizce, Eylül'ün ilk haftası en doğru tarih olacaktır.(2) Partinin kurucuları, başta Hüseyin Hilmi, Baha Tevfik, İbnül Tahir İsmail Faik'dir. Böylece Türk tarihinin ilk Türk sosyalist partisi kurulmuştur. O. S. F.'in Meclis-i Mebusan'da temsilcisi olmamış ve 1911'de kurucular tutuklanıp sürüldüğü için, seçimlere hazırlanabilme ve gelişebilme olanağı bulamamıştır. Ancak Meclis'deki sosyalist eğilimli kimselerle yakın ilişkiler kurulabilmiştir. (3)

Partinin programını vermeden önce, kurucusu ve başkanı Hüseyin Hilmi'den söz etmek gerekir. Şüphe yok ki, Hilmi arkadaş (4) adıyla anılan Hüseyin Hilmi 1910'ların siyasal hayatının ve daha sonra 1919 - 1921 döneminin en renkli, en ilginç tiple-

(1) Çapanoğlu: Eylül başı, Bezmi Nüsret Kaygusuz: 15 Eylül, Tunaya: Eylül

(2) Fırka ve H. Hilmi için bk. Tunçay: A. g. y. Çapanoğlu: Türkiye'de sosyalizm hareketleri ve sosyalist Hilmi

(3) M. Tunçay: A. g. .y s: 32

(4) Arkadaş, Yoldaş kelimesinin Fransızcası olan Camarade'ın o zamanlar Türkçeye aktarılması olsa gerektir.

rinden biridir. Nasıl sosyalist olduğu bir çok fıkra ve şakalara yol açmış olan H. Hilmi'nin, sosyalizmi benimsemesi bir Romanya gezisinden dönüşe rastlar. İstanbul'da da Baha Tevfik'in etkisinde kalmış olduğu mutlaktır. Çeşitli kaynaklar, Hilmi'nin eylemini ve fikirlerini yorumlarken, onu, tümüyle cahil, ciddi olmayan, sosyalizmi bir oyun ya da bir geçim aracı olarak kabul eden bir kimse olarak tanıtma çabasındadırlar. Oysa, aktarılan çeşitli hatıralar, Hilmi'nin hayatı, Baha Tevfik hakkındaki fikirler bizi aksi yönde düşünmeğe götürmektedir. Gerçekten de, kırmızı yeleği, kırmızı karanfili, ağzından düşürmediği «cepte metelik kalmadı» sözü, herkesle senli benli konuşması, babayani tavırlarıyla Hüseyin Hilmi, ilk bakışta ciddiyetten uzak bir kimse olarak görünmekle birlikte cesareti, her an hapise girmeğe hazır oluşu, bir eylem için ortada kimse bulunmadığı zaman Hilmi'ye rahatça başvurulabilmesi ve kafasına takmış olduğu «Sosyalizm» davası için yıllarca bıkıp usanmadan çalışması, sürgünde, hapiste kalması, onun gerçekte çok heyecanlı bir insan olduğunu göstermektedir. H. Hilmi heyecanlı, duygusal bir insandır ve bu türden insanlarda her zaman görüldüğü gibi fikirlerine bağnazlıkla (taassup) bağlıdır. H. Hilmi bir bilim adamı değildir. Konuyla ilgilenen diğer yazarların, üzerinde birleştikleri gibi, sosyalizmi derinliğine bilmemektedir. Kültürden yoksundur. Ama, onda, bütün hayatı boyunca gözlenen özellik, bir eylem adamı oluşudur. Ve bu eylem, ne kadar temelsiz, ne kadar yüzeyden olursa olsun kendince bir sosyalizmi amaç edinmiş bir eylemdir.

H. Hilmi çeşitli yollardan gitmiş, çeşitli davranış biçimleri içinde görünmüş ama hep sosyalist Hilmi, Hilmi arkadaş, olarak kalmıştır.

İşte Osmanlı Sosyalist Fırkası, böyle bir kimse olan H. Hilmi'nin başkanlığında kurulmuş, 1 yıl kadar sesini duyurmaya çalıştıktan sonra kapanmış 1919 da tekrar ve bu defa etkili bir biçimde sahneye çıkmak üzere eylemine son vermiştir. Gerçekten de bu ilk dönemde, O. S. F.'in önemli bir hareket niteliği taşımadığını, halka inemediğini ve Rumeli'deki sosyalist akımlar oranında etkili olmadığını, işçiyle bağıntı kuramadığını söylemek yerinde olur. Bunun bazı önemli nedenleri vardır. Bu nedenler şöyle sıralanabilir: 1 — Fırkanın, sosyalist hareketlerin baskıyla karşılaştığı 1910 sonlarının ürünü olması ve bundan sonraki yıllarda da böyle bir siyasal kuruluşa ülkenin siyasal ortamının elverişli olmaması, 2 — Fırkanın gelişebileceği dönemde işçi hareketlerinin, baskı yüzünden hızını kaybetmiş bulunması, 3 — İşçi örgütlenmesi hareketinin Rumeli sosyalistlerinin etkisinde olması ve özellikle de bu ilk dönemde partinin belkemiği olan H. Hilmi'nin, henüz siyasal ve eylemsel deneyinin başında bulunması... Program ve bildirileriyle (1) işçiye dönük olan fırka, 1908-1918 döneminde eylem alanın-

(1) Osmanlı Sosyalist Partisi Programı :
Hayatı içtimaide en mağdur bir kısım teşkil eden amelenin ve bunlardan pek geri kalmayan avamın hukuku hayatiye ve siyasiyesi temin edilmek ve şu ahengi umumii terakkide kendilerine bir şehranı salâh ve refah istihzar eylemek üzere Fırka bunun için âtideki programı tanzim eylemiştir.

da önemli bir varlık gösterememiş işçi hareketlerini örgütleyememiştir.

1908-1918 dönemi işçi hareket ve örgütlenmesinin ve genel olarak işçi sınıfının yapı ve doğrultusu şöyle özetlenebilir:

Bu dönemde işçi hareketleri iki ayrı doğrultu izlemiştir. Özellikle 1908 yazında patlak veren grev olayları, kendiliğinden, örgütlenmemiş hareketler olup iki yönleri vardır. a) Ekonomik yön, b) Antiemperyalist yön. Gerçekten de 1908 ve 1908-1918 dönemi grevlerinin ana amacı, işçilerin ekonomik durumlarını ve iş koşullarını düzeltmektir. Yalnız bu grevler, büyük çoğunlukla, yabancı şirketlerde çalışan işçilerin grevleri olduğundan, önceden bu

---

Madde :

1 — Hertürlü intihabatın bilâvasıta ve reyiâm usulile icrası
2 — Matbuat ve içtimaatı umumiyeye hürriyeti kâmile verilmesi
3 — İdam cezasının ref'i
4 — İnsanların ihtiyacatı tabiiyesinden olan mevaddan alınan vergilerin lağvı
5 — Resmi müterakki'nin kabulü
6 — Şimendiferler, bankalar, madenler, sigorta kumpanyalarının millîleştirilmesi ile her türlü inhisarın ref'i
7 — Bir Osmanlı'nın Türkiye'nin her tarafında intihaba hakkı olması
8 — Tevsii mezuniyetin kabulü
9 — Vakti hazerde, kuvvei askeriyenin milislerden teşkili
10 — Tecavüzî bilumum muharebelerden mücanebet olunması
11 — Noktai nazarı muhafazai sulh ve sükûn olmayan bilûmum ittifaklara iştirak edilmemesi
12 — Meclisi Meb'usana âza intihabı için fikrî mücadelâtı siyasiyeye girişilmesi
13 — Sosyalistliğin terakkisine hâdim bilûmum faydalı nümayiş-

yönde hazırlanmış ve bilinçlenmiş olmamakla birlikte, yabancı sermayeye karşı bir hareket niteliği taşırlar. Bu hareketleri sosyalistler etkilemiş olmakla birlikte, yönettikleri ya da tek etken oldukları söylenemez.

Örgütlenme hareketleri ise, özellikle Rumeli'de tümüyle sosyalist fikirlerin ve sosyalist kuruluşların etkisinde gelişmiş, bu etki çeşitli yollardan İmparatorluğun diğer bölgelerine de geçmiştir. Örgütlenme ve örgütlerin yönüyle ilgili olarak ortaya koyduğumuz veriler, bu varsayımın doğruluğunu kanıtlamaktadır.

Bu dönemde işçi sorununu önem kazanması ve yönetimsel mekanizmayı huzursuz ederek, çeşitli önlemlere başvurulmasına yol açması, 1908'lerden sonra işçi sınıfının küçümsenmeyecek bir nicelik ve niteliğe ulaşmakta olduğunun kanıtıdır.

---

lere iştirak

14 — Amelenin hukuku sarihasını pâyimal edercesine tertip edilen grev ve sendika kanunlarının ref'ü ilgası

15 — Talim ve tedrisin her sınıfı içtimaî için meccanen olması

16 — Bilcümle masarifatı adliyenin ref'i

17 — Bilûmum amelenin haftada bir gün istirahat etmesi

18 — Evkatı mesainin günde sekiz saate hasredilmesi

19 — On dört yaşından ufak erkek ve on altı yaşından küçük kızların amelelikten men'i

20 — Bir amele Nezareti teşkili

21 — Dahilî ve haricî bilûmum sosyalist kongrelerine iştirak edilmesi

22 — Bütün amele sendikalarına manen ve maddeten muavenet edilmesi

Görüldüğü gibi O. S. F.'in programı bir reform programından iba-

B —

1919-1923 dönemi işçi sınıfı ve işçi sorunları:

Osmanlı İmpaartorluğu, 1. Dünya Savaşından yenilmiş olarak çıkmış ve 30 Ekim 1919'de Mondros Mütarekesini imzalamıştır. Bundan sonra başlayan Mütareke ve Kurtuluş Savaşı dönemi, İmparatorluğun yıkılışını ve yeni bir Devletin doğuşunu haber vermektedir.

Daha 1912'lerde zayıflayan işçi hareketi, 1. Dünya Savaşı boyunca iyice sönmüş, bir kısmı cepheye gönderilen işçiler buralarda çarpışırlarken, işleri başında kalanlar da, böyle bir dönemde, hareketlere girişememişlerdir. 1918 yılından sonra, İmparatorluğun çeşitli bölgeleri, özellikle de İzmir, İstanbul gibi şehirler işgal edilmiş, azınlıklar yabancılar-

---

ret olup, gerçek bir sosyalist parti programı olmaktan uzaktır. Bu konuda, aynı dönemde Paris'de Dr. Refik Nevzat'ın kurduğu ve O. S. F.'in şubesi olup olmadığı tartışma konusu olan O.S.F. Paris şubesi'nin programı daha köklü ve daha marxcıdır. (bk: T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 307 ve devamı) Bu programda sosyal siyaset önlemlerine değinilmekte (6. bölüm, madde 1 - 10) (7. Bölüm: madde 1 - 4) önemli endüstri kollarının millileştirileceği bildirilmekte (8. bölüm, madde 1) ve program daha kesin olduğu kadar daha da kapsamlı görünmektedir.

O.S.F.'in programındansa, İştirak'ın 12 Eylül 1326 tarihli 20. sayısında, İnsaniyet'in 18 Teşrinisâni 1326 tarihli 1. sayısında çıkan bildirisi daha yetkin niteliktedir.

Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannamesidir

..... Sosyalizm mutlaka adalete mugayir olan hali hazırı iktisadiyi tasbih etmek ister. Sosyalizm sermayenin mahdut ve behemehal müstebid kimseler elinde bulunmasına itiraz ile «herkese hakkı kadar» kaidesini vazeder. Niçin milyonlarca adamlar birkaç

la birlik olmuş ve gizli bir direnç hareketi de doğmuştur. İstanbul hükümeti, cevapsız sorular, büyük bir keşmekeş ve türlü güçlükler arasında bocalarken, Anadolu'da ulusal kurtuluş hareketi başlamış ve 23 Nisan 1921'de de Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmuştur.

İttihat ve Terakki döneminin alışılmış rejimi olan «sıkı yönetim» mütareke süresini de belirler. Dönemin konumuz açısından önemli olaylarından biri de 1919 seçimleridir. Ülkenin çeşitli bölgeleri Mondros Mütarekesinin getirdiği fikirler ve Padişah hükümetinin etkisi altında olmakla birlikte, İttihat ve Terakki, (14-19 Ekim 1918 Ekim de son kongresi ile kendi kendini ortadan kaldırmış bulunuyordu.) Anadolu savaşçılarıyla beraber seçimlerde başarı kazanmıştır. (1)

---

kişinin esiri olsun. Bir taraftan milyonların temin ettiği ezvak günâ günun sinei huzurunda tenbelce zevk ve safaya dalan sermayedarını, öbür tarafta onların emr ü arzusuna tâbi binlerce aç ve sefil, hastalıklı ameleyi düşünelim... Vicdanı mefruzu karartan lâyenkati iddia olunan ve cemiyeti balâyı saadete isal edeceği zannolunan ahlâka çıkmaz lekeler, kirler süren bu levha sosyalizmin hedefi tarizi, isabetgâhı tiğı tenkididir.

..... Osmanlı sosyalist Fırkası, memleketimizde anasırı muhtelife arasında ittihat, uhuvvet, müsavat esaslarına hâdim yegâne esbabı tefrika olan münaferat ve suitefehhümatı kavmiyenin izalesine sâidir. Makasıdı esasiyesinden birincisi resmî programında beyan olunduğu üzere ekseriyeti azimeyi teşkil eden fıkarayı ahali ve amele sunufunun muhafazi hukuk ve terfihi hayatı, ikincisi ise yine aynı makasıdın daha ziyade teshili husulü için tekmil yeryüzündeki işçilerle teşriki mesai ve tevhidi hareketleridir.»

(1) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 402

17 Mart 1920'de Meclis Padişah'ın isteği ve fermanıyla tatil edilmiştir. Bu bozgun havası içinde, 1919 - 1922 arasında ve 1922 - 1924'lerde pek çok gizli ve açık siyasal dernek ve parti görülür. İttihat ve Terakki'nin eski düşmanı Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kendisini durumun tek hakimi görmektedir.

Müterake ortamı içinde Partiler üstü kuruluşlara gidilme çabaları görülürse de başarıya ulaşamaz «Belli başlı ve çoğu İstanbul hükümetinden yana olan siyasal parti ve dernek sayısı 1919 - 1922 döneminde 33'tür. Bunların dışında, Anadolu'da kurulan, Kurtuluş Savaşı'ndan yana dernekler vardır. İşçi sorunları açısından 1919 - 1920 yıllarında görülen çeşitli sol kuruluşlar önem taşır. Yakın tarihimizin en önemli dönemi olduğunda şüphe bulunmayan 1919 - 1923 döneminde, Türk işçi sınıfı ve işçi hareketleri de önemli deneylerden geçmiştir.

İşçi hareketleri:

1. Dünya Savaşı boyunca sürmüş işçi hareketleri, 1919 başında yeniden canlanmış ve yeni bir grev dalgası görülmüştür. Savaşın yarattığı ortam şüphesiz ki işçilerin içinde bulundukları sefalet ve güçlükleri arttırmış ve onları 1908 de olduğu gibi patlamaya hazır bir hale getirmiştir.

Bu konuda ilk haber 5 Ocak tarihli gazetelerdedir. «Şirketi Hayriye, memur ve müstahdeminine ver-

mekte olduğu ekmeği kesmiş, bunun üzerinde 68 numaralı vapur mürettebatı kati olarak çalışamayacaklarını bildirmişler ve güç halle yatıştırılmışlardır. (1) 21 Ocak'ta telefon memurlarının, maaşları yükseltilmezse grev ilân edecekleri haberi vardır (2) 19 Şubat'da reji işçileri, zam isteğiyle grev yaptıklarını bildirmekte, buna karşılık fabrikanın kapandığı haberi gelmektedir. (3) 23 Şubat tarihli haber, grevcilerin, başlarında bir Rum işçi kız olduğu halde, Reji paket basımhanesine gelerek çalışan işçileri greve zorladıkları şeklindedir. (4)

Mayıs ayında, İzmir'in işgali üzerine, her yerde. özellikle İstanbul'da yüzbinlerce kişinin katıldığı mitinglerde işçiler de yer alırlar. Özellikle 30 Mayıs'daki Sultanahmet mitingine binlerce işçi katılmıştır. Temmuz ayı içinde grev haberleri birbirini izler: Tanzifat amelesi, toplu halde olmasa da tekker teker işlerini burakmakta, bunlardan boşalan yerlere İzmit'de bulunan kadın muhacirler konulmaktadır. İşçilerin işi bırakma nedenleri ücretlerin düşüklüğüdür. (5) 13 Temmuzda Hisar iskelesi hammallarının grevi, 21 Temmuzda Haliç vapurları müstahdemininin grev tehdidiyle, maaşlarının arttırılması için idareye başvurdukları haberi vardır. 25 Ağustos'da gazetelerde yer alan bir haber ilginçtir. «Türkiye sosyalist Fırkası tarafından Bahriye

(1) İkdam : 5 Ocak 1919
(2) İkdam : 21 Ocak 1919
(3) İkdam : 19 Şubat 1919
(4) İkdam : 23 Şubat 1919
(5) İkdam : 4 Temmuz 1919

ve Dahiliye nezaretlerine verilen layiha sureti: Bahriye nezaretine bağlı fabrikalarda çalışanlar aralarında bir tesanüd ve muaveneti mütekabile maksadıyla bir Cemiyet halinde toplanarak Fırkamızın Kasımpaşa şubesini teşkil eden Amele'nin «müracaat ve ricalarının kabul olunacağı ümid edilir.» denmekte ve istekler şöyle sıralanmaktadır: «Mesaî saatlerinin günde 8, haftada 48 saate indirilip, haftada 1 gün tatil verilmesi, Emekli sandığının düzene konması ve denetleme kurulunda, işçi temsilcilerinin de bulunması» (1) İlerde sözü edilecek ve işçi hareketleriyle ne derece ilgili olduğu belirlenecek olan Türkiye Sosyalist Fırkası'nın, işçinin sözcüsü durumunda görünmesi ve daha önce işçilerin kendi aralarında toplanarak yaptıkları müracaatların bu defa bu kanaldan yürütülmesi ilginçtir. Ekim ayı ortalarında, tersane fabrikalarından 1300 kadar işçinin yukarda dile getirilen sebepleri ileri sürerek greve gittikleri haber verildiğine (2) göre bu istekler demek ki grev olayına kadar kabul edilmemişti. Grevin başarıyla sonuçlandığı anlaşılmaktadır. (3)

Ekim 1919'da işçi hareketleri yeni bir hız kazandığı gibi, yönü de kamuoyunu ilgilendirmeğe başlar. Hammalların, fırıncıların tatil-i eşgal edecekleri tehdidinden hemen sonra, 25 Ekim 1919'da, İstanbul'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkasının» daveti üzerine, işçi temsilcilerinin bir kongre

(1) İkdam: 25 Ağustos 1919
(2) Tayyip Gökbilgin: Millî Mücadele Başlarken, kısım II, s: 136
(3) Tayyip Gökbilgin: Millî Mücadele Başlarken, kısım II, s: 136

yaptıkları bildirilmekte ve bundan sonraki bölümlerde ele alacağımız bu önemli işçi hareketi, ayrıntılarıyla aktarılmaktadır. (1) 26 Ekim'de verilen haberin başlığı şöyledir: «İstanbul'da Amele Hareketi Başlıyor» Bu haber ve 29 Ekim haberleri (2) hep bu kongreyle ilgilidir. 30 Ekim'de hammalların tatil-i eşgali, 16 Aralık'da da Şirketi Hayriye memurlarının greve gideceklerini bildiren haber yer almaktadır. Şirketi Hayriye memurlarının istekleri, 1) maaşlarının artması, 2) Emeklilik süresinin 25 yıla inmesi, 3) İş saatlerinin sınırlandırılması, 4) 10 günde iki gün izin, 5) hasta olanlara şirketçe bakılması'dır. (3)

1920 yılı, Haliç Şirketi ve Tramvay şirketi işçi ve memurlarının grev tehdidiyle açılır. (4) 10 Nisan haberine göre, 15 maddelik bir dilekçe ile gerekli yerlere başvuran Tramvay işçileri, istekleri kabul edilmezse 12 gün içinde tatil-i eşgal edeceklerini bildirmişlerdir. (5) Bunu, 17 Nisan'da Rumca ve Fransızca gazete mürettiplerinin grevi (6) ve 23 Nisanda da Tünel işçilerinin tramvay işçilerine katıldıkları haberi izler. 11 Mayıs'da tramvay işçileri greve başlamışlardır. Yılın bu en önemli grev olayı şöyle haber verilmektedir:» Tramvay amelesi bu gün Tatil-i eşgal ediyor. Tramvay ve Tünel amelesinin İşçi ve

---

(1) İkdam: 25 Ekim 1919 (İlerde etraflı olarak ele alınacaktır.)
(2) İkdam: 26-29 Ekim 1919
(3) İkdam: 16 Aralık 1919
(4) İkdam: 7 Ocak 1920
(5) İkdam: 10 Nisan 1920
(6) İkdam: 17-22 Nisan 1920

Çiftçi Sosyalist Fırkası ile teşriki mesai ettikleri bazı gazetelerde yazılmış ise de tamamen hilafı hakikattır.» (1) Grevin H. Hilmi'nin yönetimine geçtiğiyse bir gerçektir. Bu konuda, günlük gazeteler dışında, Zeki Cemal'in şu yazısı belge niteliği taşımaktadır. «Sosyalist Fırkası, amele arasında büyük bir sevinç tevlit etmiş ve Tramvay, Şirketi Hayriye, Haliç, Kazlıçeşme vesair ameleler Sosyalist Fırkası'na karşı büyük bir temayül göstererek kaydolmaya başlamışlardır... Kazlıçeşme tabakhane fabrikasındaki amele, kendi kendilerine bila sebep grev ilân ederek Sosyalist Fırkası'na iltica ettiler. (90 kişi kadar) Hilmi arkadaş, meşhul bir menbaıdan 800 altın lira bularak Sosyalist Fırkası merkezine geldiği zaman, ameleye bir nutuk irad etti ve ameleye «sabrediniz, ben sizin karnınızı doyuracağım, haydi Veliefendi çayırına» dedi. Amele 10 gün kadar greve devam etti. Nihayet, fabrika sahipleriyle müzakeratta bulunan Hilmi Arkadaş, amelenin lehine olmak üzere bir itilafname tanzim ve imza etti. Grev bitti. 10 gün karınlarını doyuran amele, sosyalist fırkasına olan şükran borçlarını ödemek için müttehiden sosyalist Fırkası'na kaydedildi. Grev muvaffak olunca, İstanbul ameleleri arasında, Sosyalist Fırkasına karşı büyük bir teveccüh başgösterdi... Grevden 5 - 10 gün sonra Kasımpaşa tersane Fabrikasında çalışan amele, birden grev ilân ettiler ve derhal Sosyalist Fırkasına iltica ettiler. H. Hilmi, amelenin evvelce teşkil ettiği bir taavvün sandığında külliyetli miktarda para olduğunu öğrendi. Hilmi arkadaş, derhal bu

(1) İkdam: 11 Mayıs 1920

parayı Sosyalist Fırkası'na naklettirerek, amelenin her gün paralarını almalarını emretti. Tersane fabrikaları müdürüyle müzakerata başlandı... Hilmi arkadaşa Tramvay Kumpanyasındaki Vatman Kenân Efendi diye birisi müracaat etti. Kenân Efendi, amele arasında bir ittihat ve toplanma için teşebbüste bulunduğundan, yardım istiyordu. Kenân arkadaş, Tramvay kumpanyasındaki amelenin feci vaziyetini gördüğü zaman, vatman arkadaşlarıyla birlikte Vatman İttihadı namiyle bir Cemiyet teşkiline teşebbüs etmiş, bilahare, Cemiyeti teşkil ettikten sonra, Cemiyet namına Sosyalist Fırkası'na giderek Hilmi arkadaşla görüşmüştür. Hilmi arkadaş, tramvay amelesinin murahhasıyla birlikte İngiliz işgal kumandanına başvurdu ve yardımını istedi. Kumandan işçiyi haklı buldu ve 100 krş. Yövmiye verilmesini istedi. Kumpanya bunu dinlemeyince 10 Mayıs 1336 tarihinde amele ilk grevi ilân etti... Hilmi arkadaşla başa çıkamayacağını anlayan Kumpanyadakiler, amelenin metalibini kabul edeceğini, amele murahhaslarına bildirmişlerdir... Bütün bu muvaffakiyetlerden sonra hergün 100 aza kayıt etmeğe başlayan Sosyalist Fırkası merkez-i umumi için, Divanyolunda bir konak tutmuş ve reis Bey'in rükûbuna mahsus olmak üzere bir de otomobil tahsis etmiştir.» (1)

Bu yazı, H. Hilmi'nin 1920 Tramvay grevindeki rolünü açıkça belirtmektedir. Olayla ilgili olarak, günlük gazetelerde çıkan haberler de durumun kanıtı-

---

(1) Zeki Cemal: Meslek Dergisi. Sayı: 24, yıl: 1925

dır. 13 Mayıs'da tramvay ve tünel işçilerinin grevlerinin devam ettiği, grevci işçi sayısının 700'ü bulduğu ve 14 Mayıs'da «Şehrimizdeki diğer amele cemiyetlerinin tramvay grevini takdir ettikleri ve bütün kuvvetleri ile kendilerine müzaharet edeceklerini» bildirdikleri yazılmaktadır. (1) 16 Mayıs'da Tramvay grevinin 4 gün 3 saat sürdükten sonra dün (15 Mayıs) sona erdiği haber verilmekte ve «Sadrazamın da delaletiyle günde 9 saat mesai, haftada 1 gün tatil esaslarının kabul edildiği, vatmanların asgari 130' azami 160 krş., diğer amelenin de 70 - 100 krş. yövmiye almalarının kararlaştırıldığı bildirilmektedir. «Dün akşam Sosyalist Fırkası bir beyanname ile durumu ilân etmiştir.» (2) Yalnız, Şirket, anlaşma koşullarına uymamaya başlayınca, 20 - 21 Mayıs'dan itibaren, yeniden huzursuzluklar çıkmıştır. Grevi Sosyalist Fırkası'nın yönetmesi, pek çok yorumlara konu olmuştur. İşçi hareketinin sol bir yöne kayma eğilimi göstermesi gibi önemli sonuçları olan bu grev hakkında, bir kaynakta, şunlar okunmaktadır. «Şunu da belirtmek lâzım, bu grevin karakteri katiyen marxist değil, her şeyden önce millî idi. Çünkü talimat partinin haberi olmaksızın millî kurtuluş gizli teşekküllerinden geliyordu. Parti'nin başkanı şirketten malî yardım kabul ettiği için işgâl kumandanlığı bu grevi kolaylıkla durdurdu.» (3) Grevin belirli bir marxist yönü olmadığı bir gerçektir ama talimatın

(1) İkdam: 13, 14 Mayıs 1920
(2) İkdam: 16 Mayıs 1920
(3) Enver Esenkova: Le Communisme en Turquie, s: 14-21 (F. Tevetoğlu: Türk Kültürü, s: 1006, sayı: 47)

millî kurtuluş cephesinden geldiği hakkında da tahminlerin dışında bir belge yoktur. Ayrıca hareketin antiemperyalist niteliği, sol nitelikte olmasını engellemez. Öte yandan grev, geçici de olsa başarıyla bitmiş, işçiler isteklerinin büyük bir kısmını elde etmişlerdir. Bunun bir nedeni de İngiliz işgal kumandanlığının, H. Hilmi'ye, Tramvay şirketi bir Fransız şirketi olduğundan, yardım etmesidir. (1) Bu önemli grevin sona ermesinden bir kaç gün sonra, 1 Haziran 1920'de Reji müstahdeminin grev yapacaklarını Nafıa Nezaretine bildirdikleri haber verilmekte, 2 Haziran'da gazetelerde, Elektrik ve Terkos Şirketi işçilerinin zam istekleri yer almakta, 15 Haziran'da fırın işçileri bunlara katılmaktadır. Reji, %100 zam isteyen ve %50 zammı kabul etmeyen 1400 işçiyi işden çıkarmıştır. (2)

24 Temmuz 1920'de Deniz Maden Kömürü Cemiyeti Amelesi murahhasları, Nafıa Nezaretine başvurarak yövmiyelerinin artmasını, aksi halde grev ilân edeceklerini bildirmişlerdir. (3) 9 Kasım 1920 tarihli bir haberden, aynı işçilerin, Mayıs ayı içinde de bir grev yapmış oldukları öğrenilmektedir. (4) 10 Kasım'da tramvay işçileri, 28 maddelik bir istekler listesiyle tekrar Şirket idaresine başvurmaktadırlar. İsteklerden bazıları şunlardır: %100 zam, Kumpanya yönetim kurulu, komiser ve işletme müdürlerinden 8 kişinin bir daha işe alınmamak üzere işden çıkarılması, Şirkete alınacak veya işden

(1) M. Tunçay: A. g. y. s: 56, not: 12
(2) (3) (4) İkdam : 8-11 Haziran, 24 Temmuz, 9 Kasım 1920

çıkarılacak işçiler için, işçi kurulunun karar vermesi, işçi hastahanesi, Şirketin yabancı bir şirketle hiç bir iş yapmaması, işçi çocukları için bir okul açılması ve öğretmenlerin işçiler tarafından seçilmesi, 8 saat iş günü, gece iki kat ücret...» (1) Görüldüğü gibi bu defa işçi istekleri bilinçli ve düzenli olduğu kadar, antiemperyalist yönü de açıkça görülmektedir.

1920 yılı, elektrik şirketi işçilerinin %100 zam isteğiyle kapanırken, 1921 Ocağının ilk haberi de grev tehlikesinin yakın olduğudur. (2) 3 Şubat'da elektrik şirketiyle işçiler arasında anlaşma olmadığından greve gidileceği, 9 Şubat'da da anlaşmanın imzalandığı haber verilmektedir. 15 Mart'da, Şirketi Hayriye işçileri de Tramvay işçileri gibi, 28 maddelik bir istekler bildirisiyle şirket müdüriyetine başvurmuşlardır. (3) İki istek bildirisi arasındaki benzerlik ve olayların gidişi, bu işçiler üzerinde de T.S.F'in etkisini doğrulamaktadır. 31 Mart tarihli haberde Kadıköy havagazı işçilerinin de Şirket'den isteklerde bulundukları yazılmaktadır. Bu istekler, şöyle sıralanabilir: 1 - İş saatlerinin 8'e indirilmesi, 2 - %50 zam, 3 - 1 defa 1 maaş ikramiye, 4 - günde 1 kg. ekmek, 5 - Eskiden olduğu gibi, kömür verilmesi, 6 - Eskisi gibi elbise verilmesi, 7 - Gece çalışanlara iki kat yövmiye, 8 - üç ay çalışmış işçiye hastalık sırasında ücret ödenmesi, 9 - ücretli hafta tatili, 10 - sağlığa uygun kovuşlar yapılması, 11 - ustabaşıların emriyle, keyfî olarak işde çıkarılmamak, 12 -

(1) İkdam: 10 Kasım 1920
(2) İkdam : 12 - 26 Ocak 1921
(3) İkdam: 16 Mart 1921

Arabacıların, kömür taşımadıkları günlerde de gündeliklerinin ödenmesi...» (1)

16 Nisan'da, önemli bir grev tehlikesi haber verilmektedir. «Şirket, 8 gün içinde anlaşmalara uymazsa, Elektrik, Tünel, Tramvay işçileri greve gideceklerini bildirmişlerdir. 29 Nisan'da ise, 15 Mart'da Şirkete bir dilekçe vermiş ve b zı isteklerde bulunmuş işçilerin, isteklerinin kabul edildiği ama 72 işçinin işden çıkarıldığı haberi vardır. İşçiler, arkadaşları 48 saat içinde işe alınmazsa grev yapacaklarını söylemişlerdir. Bu 72 kişinin işe alınacağı yolunda söz verilmiştir.

2 Mayıs'da, gazeteler ve sol eğilimli dergiler, 1 Mayıs bayramının törenlerle kutlandığını haber vermektedirler. «Şehrimizde işçi bayramı dün işçiler tarafından tesit edilmiştir. Şirketi Hayriye, Haliç ve Tramvay Şirketleri amelesi çalışmadıklarından, vesait-i nakliyenin büyük kısmı muattal kalmıştır. Ameleden bir kısmı, bayramlarını tesit için mavi işçi gömlekleri giydikleri, kırmızı boyunbağı taktıkları gibi hepsi de kırmızı rozetlere hamil idiler. Amelenin bindiği bazı otomobillere de kırmızı bayrak takılmıştı. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Babıâli'deki merkezinde tören yapılmış, saat 10'dan bire kadar muzika Enternasyonel'i çalmıştır. İşçiler arasında dün işret menedilmiş olduğu için, hiç kimse sarhoş olmamış, hiç bir vak'a zuhur etmemiştir. (2)

---

(1) İkdam: 31 Mart 1921
(2) İkdam: 2 Mayıs 1921, Alemdar 2 Mayıs 1921

19 Temmuzda bir süreden beri grev halinde bulunan Zeytinburnu Fabrikaları işçilerinin işe başladıkları bildirilmektedir. (1)

4 Ağustos'da, gerçekte bir yıldan beri sona ermemiş sayılabilecek olan Tramvay Şirketi işçileriyle ilgili şöyle bir haber vardır: «Günden güne kuvvetlenen T.S.F'nin metalibatını pek müfrit bularak kabul etmeyen Tramvay kumpanyası yeniden teşekkül eden Siyanet Fırkası'na karşı himayekâr bir vaziyet almış ve muhtemel bir grev tehlikesine karşı amele tedarikine çalışmıştır. H. Hilmi görüşmeleri durdurmuş ve grev tehlikesi başgöstermiştir. (2)

1921 Ağustos ayının ikinci haftası başlarken, İstan-

Refik Halit'in şu yazısı da, hem 1 Mayıs 1921 bayramı, hem de iştirakçi Hilmi açısından ilginçtir. «Evvelki gün 1 Mayıs, İstanbul'da ilk defa olarak amele bayramı yapılmış, Şirket ve Haliç vapurları, Tramvaylar işlememiş. Bunu haber aldığım zaman, kendi kendime «kimbilir İştirakçi şimdi ne memnundur, etekleri zil çalar» dedim ve tanıdıklarım arasında gayesine eren bu yegâne bahtiyar adamı, ta yüreğimin içinden samimiyetle tebrik ve takdir ettim... İşte evvelki gün İştirakçi buna erdi... Bu 1 Mayıs, sevincinden yüreği şişmiş, gözleri parıltılı ve çehresi kırmızı, memleketinde kendi say'inin ve kendi mukavemetinin tesirile ilk defa olarak tes'it etti... İşte o gün nihayet geldi. İştirakçi evvelki gün işlemeyen vapurlara, tütmeyen bacalara ve kırlarda şadü handan dolaşan amelelerini seyrederek 1 Mayıs'ı nihayet istediği gibi tes'it etti... Masallarda olduğu gibi o muradına erdi, şimdi biz geçelim kerevetine. Fakat bakalım bu bayramın sonu nasıl gelecek! (Çapanoğlu: A. g. y. s: 78, 79, 82, 83.)

(1) İkdam: 19 Temmuz 1921

(2) İkdam : 4 Ağustos 1921

bul'da herkesi ilgilendiren konu, işçilerin genel grev ilân etmelerinin mümkün olup olmadığıdır. 10 Ağustos'a doğru, genel grev söylentileri yaygınlaşmıştır. Bu türden bir hareketi, artık salt ekonomik işçi hareketleri arasında görmek doğru olmaz. Böyle bir genel grevin ekonomik yönü yanında, antiemperyalizm şeklinde görülen siyasal - doktriner yönü de gözden kaçırılmamalıdır. Şirketler, 1921 Ağustos'unda telaş içinde olup, bütün eylemlerini T.S.F'in etkisini azaltmaya ve genel grev tehlikesini ortadan kaldırmaya yöneltmişlerdir. Eylül başında genel grev tehlikesi zayıflar «Evvelsi gün, Türkiye Sosyalist Fırkası murahhasları davet edilerek, istekleri hakkında yapacakları son fedakârlık kendilerinden sorulmuştur. Hükümet, greve mâni olacak tedbirleri aldığından ve Sosyalist Fırkası da amele arasında tam birliği temin edemediğinden, grev ilân edilmeyecektir.» (1) T.S.F'in ve H. Hilmi'nin bu ilk başarısızlığını diğerleri izleyecektir. Bu son habere rağmen, 20 Eylül 1921 de Tramvay işçileri greve gitmişlerdir. Bu hareket şüphesiz ki H. Hilmi'nin teşvikiyle olmuş ve yanlış adım atılmıştır. «Vatmanlar kendi yerlerine acemi vatmanların işlemesine mâni olmak için tatil-i eşgal etmişler ve elektrik cereyanını da kestirmişlerdir. Polis müdürlüğüne verilen emir üzerine, elektrik ceryanını kesenlerle, arabasını terk eden vatmanlar cezalandırılmak üzere aranmaya başlanmıştır.» (2) Artık karşı taraf hücuma geçmekte, H. Hilmi ise bir

(1) İkdam: 2 Eylül 1921
(2) İkdam : 30 Eylül 1921

anlaşma yolu aramaktadır. 2 Ekim'de 36 saat süren grevin, geçici olarak son bulduğu bildirilmektedir. 9 Ekim'de, Çatalca Demiryolunda grev olduğu haberi gelmekte ve demiryolu işçilerinin istekleri şöyle sıralanmaktadır: 1 - Harb-ı Umumi'ye kadar, tekaüdiye diye verilen paranın altın olarak iadesi, 2 - M. Sahaleriyo'nun memuriyetine iadesi, 3 - saat-ı mesainin 8'e tenzili, 4 - Kumpanyanın her memura senede 21 gün mezuniyet vermesi, 5 - İdareden 4,5 kişinin ihracı...» Olayın açıklanması şöyledir: «Yunanlılar Trakya'yı işgal ettikten sonra, merkezi İstanbul'da bulunan ve Müstahdemini Himaye Cemiyeti namını taşıyan Şimendifer Müstahdemini Cemiyeti, İstanbul - Edirne namıyla iki kısma ayrılmıştır. Grev ilân eden, Edirne şubesidir. Kumpanya, hasılatın azalması yüzünden müstahdeminden bir kısmına yol vermiştir. Bunlar meyanında bulunan müfettişlerden Sakaleriyo, Edirne'ye giderek orada Cemiyet'in Edirne şubesi riyasetine geçmiş ve grevi tertib eylemiştir. Kumpanya'ya göre grevin asıl sebebi, Trakya'daki Yunan memuru askeriyesinin, şimendiferin beynelmilel kontrol altında tutulmasını arzu etmemeleridir.» (1) Görüldüğü gibi bu son olayın niteliği diğerlerinden farklıdır ve bu grevi ulusal işçi hareketleri çerçevesinde görmek doğru olmaz. Rum işçilerin katıldığı bu grev, Yunan çevrelerince desteklenmiş olmalıdır.

30 Ekim 1921'de T.S.F'in bölünme haberi görülür. Yabancı sermaye, emperyalist güçler ve yerli hükü-

(1) İkdam: 14 Aralık 1921

metin T.S.F'e karşı birleşmesi ürünlerini vermeğe başlamıştır.

1922 yılı 27 Ocağında, tramvay işçilerinden 1500 kişi, 26 Ocakta greve başladıklarını haber verirler. Bu konuda, gazetenin kendileriyle görüştüğü işçi, şirket ve Nafıa Nezareti temsilcilerinin görüşleri şöyledir: «İşçiler, 8 saatlik iş günü, ikramiyelerin eskisi gibi ödenmesi, iki ay önce işden çıkarılmış olan 6 işçinin tekrar işe alınmasında israr etmektedirler. Şirket, «amele grevde olabilir ama, şirket de istediği gibi hareket edebilir» demekte, Nafıa Müsteşarı, 8 saatlik iş günü dışında işçilerin diğer isteklerinde haklı olduklarını bildirmektedir. (1) Şirket, grevin ikinci gününden itibaren, tramvayları acemi işçi ve vatmanlarla yürütebilmiş olduğundan direnebilecek durumdadır. İşçilere, 1 Şubata kadar işe başlamazlarsa bir daha kabul edilmeyecekleri bildirilmişse de henüz işe dönen olmamıştır. (2) 4 Şubat tarihli haber, grevin başarısızlığının işaretidir.» Bazı amele Kumpanya'ya müracaat etmiş olmakla birlikte bunların miktarı mahduttur. Mütebaki amele grevde israr etmektedir. Hariçden işçi bulunduğundan, hemen her hatta seyri sefer temin edilmiştir. Grevci amelenin açıkta kalması muhtemel görülmektedir» (3) 7 Şubat haberi, grevin olduğu kadar T.S.F'nin de sonunu göstermektedir. «Grevci amelenin durumu dün son derece fena bir şekle girmiştir. Grev-

(1) İkdam : 27 Ocak 1922
(2) İkdam : 1 Şubat 1922
(3) İkdam : 4 Şubat 1922

ci amele bunun farkına vararak, elebaşı olanlara hücum etmiş, kendilerinin bu hale gelmelerine sebep olduklarından dolayı tahkir ve fırkadan ihraç etmişlerdir. Amele 8 saatlik iş gününden vaz geçmekle birlikte diğer şartlarda israr etmektedir. (1)

9 Şubat'da Tramvay grevinin son bulduğu ama 1000 kadar Tanzifat amelesinin terk-i eşgal ettikleri bildirilmektedir.

1 Mayıs 1922'de, işçi bayramını bu defa Amele Sosyalist Fırkası'nın düzenlediği haberi T.S.F'in kesin bozgununa bir belgedir. (2) Bundan sonra H. Hilminin tutuklanması ve kısa bir süre sonra da ölümü (17 Kasım 1922) T.S.F'in yıkılmasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra 1923 yılına kadar grev haberlerine rastlanmaz, bunun yerine gazetelerde amele kanunlarıyla ilgili haberler görülür. 1920 - 1921 deki parlak dönemden sonra, işçi hareketleri bir kez daha çıkmaza girmiş ve bölünmüştür.

1923 - 1924 yılları artık Kurtuluş Savaşı'nın sonunu ve Cumhuriyet'i müjdeler. Gerçekten de, işçi hareketlerinin de 1923'den sonra yeni bir doğrultuya girdiği bir gerçektir.

1923 yılında da yeni ve önemli grevler görülmekle birlikte, artık bu grevler üzerinden sol siyasal kuruluşların etkisi kalkmıştır. 1923 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında, Zonguldak maden işçileri, İzmir İncir toplama işçileri, 2 Eylül'de Aydın Şimendi-

(1) İkdam : 7 Şubat 1922
(2) İkdam: 1 Mayıs 1922

ferleri işçileri, 7 Eylül'de İstanbul matbaa işçileri, Bomonti Bira fabrikasının işçilerinin grevleri yanında, en önemli işçi hareketleri Şark Şimendiferleri amelesinin, İstanbul Tramvay işçilerinin, İstanbul Terkos işçileri ve Dolmabahçe gazhanesi işçilerinin grev kalkışımlarıdır.

1923 yılı Şark Şimendiferleri grevinin temelinde yine iki neden vardır: a - Ücret ve işkoşulları (ekonomik neden), b - Yabancı şirketlere karşı 1923 havasının da verdiği düşmanlık duygusu... Eski bir grev geleneği ve deneyi olduğunu bildiğimiz Şark Şimendiferleri işçilerinin, 1921 yılının siyasal ortamı gereği, bir işçi derneği olarak değil de bir yardımlaşma sandığı şeklinde görünen «Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti» adlı bir dernekleri vardır.(1) 1923 sonbaharında Şirket yeni bir ücret sistemi getirmiş ve kat-ücret temeline dayanan bu sisteme göre, işçilere 5 kat yerine 4 kat ücret vermek istenmiştir. İşçi derneği bunu bir bildiriyle reddetmiş ve bu koşullarla verilecek ücretin alınmamasına karar verilmiştir. Gerçekten de kimse parayı almamış, bazı olaylar çıkmış ve İşçi Derneği'nin tehdidi üzerine, bir süre sonra para tam olarak ödenmiştir. Yalnız doğan gerginlik sona ermemiş, 1923 yılında, Kırklarelinden gelecek tren hazırlanırken, vagonlara bakan İbrahim adlı bir Türk işçiye, musevî şeftrenin hakaret etmesi ve dövmesi

(1) Akşam: 1923 yılı Ekim ayı koleksiyonu ve o zaman greve katılmış olan, tez hazırlandığı sırada hayatta bulunan Üzeyir Kuran'dan bilgi edinilmiştir.

üzerine, açılan soruşturmada yine musevî bir müfettişin İbrahim'i işinden atmasıyla daha da artmıştır. Bu olay üzerine Cemiyet bir bildiri yayınlayarak, üç musevinin işden atılmasını ve İbrahim'in yeniden işe alınmasını istemiştir. (1) Gittikçe gerginleşen hava içinde, Ekim ayında işçiler, Cemiyetleri kanalıyla (2) 18 maddelik bir istek bildirisiyle Şirkete başvurmuşlardır. Tatil-i eşgal kanununa uygun olarak, tarafların temsilcileri Polis Müdürünün başkanlığında ilk toplantılarını 16 Kasım 1339'da yapmış, Şirket isteklerin çoğunu reddetmiştir. 18 maddelik istek bildirisi aşağıdadır. (3)

1 — Ermeni Komitelerine cebren iane toplayan hainlerin, fabrika duvarlarına Konstantin Venizelos'un resimlerini yapıştırıp, bunları Türklere öptüreceksiniz diyen küstahların, muhterem kumandanlarımıza hakaret etmiş olan hainlerin zaman kaybetmeden Şark Şimendiferleri Kumpanyasındaki memuriyetlerinden sureti katiyede uzaklaştırılmaları.

2 — Yövmiyelerde icra edilen tenakuzatın, hayatın fevkalade pahallılığı dolayısiyle bilâ istisna umuma iadesi.

3 — Umum müstahdeminin yövmiyelerine %30 nisbetinde zam yapılması:

---

(1) Bu olayda artık antiemperyalist eğilim yerini dar anlamda bir milliyetçiliğe bırakmıştır.

(2) Müracaat, Cemiyetin hayır cemiyeti olduğu bahanesiyle reddedilince cemiyet hemen hukuksal statüsünü değiştirmiştir.

(3) Akşam: 16 Ekim 1339

4 — Yol amelesinin mesaisinin 8 saat olarak tesbiti ile yövmiyelerin iki sene evvelki miktara iblağı

5 — Hafta tatilinin ücretli olarak tatbiki

6 — Tatil günlerinde mecburen çalıştırılanlara çift yövmiye itası

7 — 12 saatten 15 saate kadar hizmet gören müstahdemlerin servislerinin bir haddi makule indirilmesi ve kâfi bir istirahat bahşolunması

8 — Atölyelerde ve depolarda sabahtan akşama kadar amade tabib bulundurulması, eczahanelerin noksanlarının ikmali ve yol amelesinin bunlardan istifadesinin temini talebi

9 — İşbaşında duçarı kaza olanlara tedavisi ikmâl oluncaya kadar çalışanlar gibi yövmiye itası talebi

10 — Hasta olan müstahdeminin hastalığı, vazifesine mâni olduğu kumpanya doktorunun tahtı tasdikinde bulunduğu takdirde hastalığın devamı müddetince nısıf yövmiye verilmesi talebi

11 — Vazifesi uğrunda herhangi bir uzvunu zai eden, dolayısiyle sakat kalan işçilere, bir senelik maaşlarının tazminat olarak verilmesi talebi

12 — Vazifesi uğrunda vefat edenlerin, ailelerine üç senelik maaşı nisbetinde bir ikramiye itası ile çocuklarının kumpanya memuriyetlerine tercihan tayini

13 — Sene nihayetinde işçilere bir maaş nispetinde ikramiye itası usulünün ihdası

14 — Senede 13 gün, ücretli mezuniyet verilmesi

15 — Pek haksız olarak işden el çektirilen Kırkkilise makascısı Mehmet Ali Efendi'nin vazifesine iadesi

16 — Badema bir kabahati yüzünden işden el çektirilmesi suretiyle tecziyesi lâzım gelen müstahdeminin kabulü ilticaziye Cemiyetinin murahhasları huzurunda huhakkemesinin yapılması talebi

17 — Şark Şimendiferleri müstahdeminin Taavvün Cemiyeti'ne def'aten 5000 lira itası

18 — %4 kasasının müntesiplerinin tadil edilmiş olduğu surette aynen kabulü

Bu isteklerden 6, 8, 9, 15, 18 ci maddeler oldukları gibi; 1. madde hükümetin konuyu ele alması; 2, 4, 7, 10, 11 ve 12 ci maddeler bazı koşullarla veya değiştirilmiş olarak kabul edilmiş; diğerleri reddedilmiştir. Bunun üzerine grev kararı alınmış ve 18 Kasım 1923'de grev başlamıştır. «Greve, demiryolunun 1400 işçi çalıştıran kısmında 1200 işçinin katıldığı, bunların ikiyüzünün sonradan katılan gayri müslimler olduğu, tertipçilerinse Türk işçiler olduğu (1) bildirilmektedir. Grev 10 gün sürmüş

(1) Akşam: 17 Ekim 1923 (Greve katılmış bulunan ve bilgisine başvurulan Üzeyir Kuran (Üzeyir baba) greve 1600 kişinin katıldığını, bunların 1000 kadarının Türk olduğunu söylemiştir. Yöneticilerin Türk olduğunu da ifade etmiştir.

ve grev sırasında, işçilerin olay çıkmamasına dikkat etmeleri, tam grev ilân edildiği sırada Çatalca yakınında olan Avrupa ekspresini göndermeleri, Lüleburgaz'a cephane ve asker taşıyan katarı işletmeleri ve Edirne'ye kurtuluş gününe giden mebusları yerlerine götürmeleri, grevci işçilerin içinde bulundukları duygusal ve sınıfsal durumu gösterirken (1) işveren Şirket dışardan yabancı işçi almaya, grevin komünist kışkırtması olduğunu yaymaya, grevci işçilere hakaret eden bir bildiri yayınlamaya kalkışmıştır. Hükümetin aracılığıyla 28 Kasım 1923'de, grev, işçilerin isteklerinden büyük bir kısmını şirkete kabul ettirmeleriyle sona ermiştir. Grevin başarısında Cumhuriyetin yeni ilân edilmiş olmasının, kurtuluş savaşı başarısının yarattığı şaşkınlığın ve hükümetin Yabancı Şirket'i korumayan tutumunun büyük payı vardır.

1923 yılı Ekim ayının diğer önemli işçi hareketini de İstanbul Tramvay işçileri yapmışlar ve onlar da isteklerini 6 maddede toplamışlardır.

1 — Bir ceza ve mükâfat talimatnamesi yapılması
2 — Teavün Sandığı nizamnamesinin tadili
3 — Resmî tatillerde, yalnız birinci gün, çalışanlara çift yövmiye verilmesi
4 — Gayri müslim amelenin idareden ihracı
5 — Ara dinlenmelerinin iş saatleri zarfında, bir kereye inhisar ettirilmesi

---

(1) Bu olaylar işçilerin milliyetçi duygularla hareket ettiklerini ve tam bir sınıf bilincine sahip olmadıklarını göstermektedir.

6 — İşçiler için hususî bir tramvay ihdası (1)

Yine aynı tarihte, İstanbul Terkos işçileri de hemen hemen aynı isteklerle Şirket'e başvurmuşlardır. İstekler arasında «gayri müslim amelenin» işden çıkarılmasının 1. maddede yer alması ilginçtir. (2)

Yine Kasım ayında Gazhane işçileri de 11 maddelik bir istek bildirisi ile Şirket'den tümü ekonomik ve işkoşullarıyla ilgili isteklerde bulunmuşlardır. (3)

Bütün bu önemli grevlerin 1923'ün Kasım ayında yer alması anlamlıdır. Ekim sonunda Cumhuriyetin ilânı olayının bu hareketlerdeki payı küçümsenemez. Bu bakımdan 1908'de, 1912'de, Mütareke yıllarında (1919 - 1922) olduğu gibi 1923 Kasım grevleri de yeni bir umut karşısındaki patlamalar olarak yorumlanabilir. Bu sıralarda işçi sınıfı, 1920 - 1921'de olduğu gibi, herhangi bir siyasal kuruluşun etki ve yönetiminde değildir. Olaylar yine 1908'in kendiliğindenliğine dönmüş bulunmaktadır. 1919 - 1923 döneminin genel bir yorumuna geçmeden önce işçi örgütlenmelerine ve bu dönem için büyük önem kazanan işçiyle ilgili siyasal kuruluşların işçi sınıfı üzerindeki etkisine de eğilmek gerekecektir.

Örgütlenme: 1919 - 1923 işçi örgütlenmesi a) meslek veya işyeri örgütleri b) genel işçi birlikleri kurma çabaları, olmak üzere iki kolda incelenebilir.

---

(1) (2) (3) Sedat Toydemir: A. g. m. s: 54-55 (Akşam, Kasım 1339)

Genel işçi birlikleri kurma çabaları, 1919 - 1923 döneminde bir varlık göstermeğe başlayan sol eğilimli siyasal kuruluşlarla birlikte ele alınmalıdır.

Belli mesleklerden işçileri içine alan veya belli bir Şirketin işçileri tarafından kurulmuş bulunan çeşitli cemiyetlere, 1919 döneminden sonra, kimisi 1910'lardaki Cemiyetlerin yeni ad ve biçimler altında devamı, kimisi ise yeni kurulmuş dernekler şeklinde, sık sık rastlanır. Siyasal ortam gereği bu türlü derneklerin çoğu, yardım ya da hayır dernekleri biçiminde görünmektedir. Her işkolu veya her işyerinde böyle bir derneğe rastlanmakla birlikte Anadolu Şimendifer Amelesi Cemiyeti, Kasımpaşa Seyrisefain Amelesi Cemiyeti, Beynelmilel Deniz işçileri ittihadı, Beynelmilel Marangoz işçileri ittihadı, Beynelmilel Bira işçileri İttihadı, İst. ve İzmir işçileri Cemiyeti, Matbaa işçileri Cemiyeti, Aydın Demiryolları işçileri Cemiyeti, Elektrik işçileri Cemiyeti, Terkos Şirketi İşçileri Cemiyeti, Şark Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyeti (1921'den sonra Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti adını alır) Zonguldak amele Birliği, Balya Karaaydın amele Birliği gibi dernekler bunların başlıcalarıdır.

1924 yılında bu türden derneklerin listesi aşağıdadır:

İstanbul: Haliç Şirketi Amelesi Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik Fabrikası İşçileri Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tah-

liye İşçileri Cemiyeti, Dersaadet ve Biladıselase İnşaat, Tarik, Irgat ve Rençper Amele Cemiyeti, Tütün fabrikası Amele İttihat Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Mürettipler Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti...

İzmir: Aydın Demiryolları İşçileri ve Memurlar Birliği, Mülteci ve Muhacirin Amele Cemiyeti, Tütün Amele Cemiyeti, Şimendifer Fabrikası Amele Birliği Tramvay İşçileri Cemiyeti, Liman, Vapur ve Kömür Amele Cemiyeti, Mavuna Amele Cemiyeti, Liman Rıhtım İthalat ve İhracat Amele Cemiyeti, Müstakil Liman Vapur Amele Teavün Cemiyeti, İnşaat ve Madenî Mevad Amele Teavün Cemiyeti...
Edirne: Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti

Adana: Amele Teali Cemiyeti

Konya: İşçiler Derneği

Bursa: Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti

Eskişehir: Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti (1)

1924'de bu Dernekler artık statü ve eylem olarak «erbabı mesai beyninde Müdafaai Hukuk Cemiyeti umdelerine istinaden tesisi muhadenet» (2) amacına uygun bir düzene sokulmuşlarsa da hemen hepsi 1919 - 1923 döneminin ürünü olduklarından, bu dönemin işçi örgütlenmesi hakkında bir fikir verebilecek niteliktedirler.

---

(1) L. Erişçi: A. g. y. s: 18-19
(2) L. Erişçi: A. g. y. s: 18

Bu örgütler zaman zaman bazı daha büyük birlikler ya da siyasal kuruluşlar içine girmişlerse de, genel çizgiler içinde hep bağımsız ve yerel olarak kalmışlardır. Ayrıca 1924'lerde «Beynelmilel» (1) İşçi Derneklerine artık rastlanmaması, örgütlenmenin 1924'lerden sonra nasıl bir yola kaydığını da göstermektedir. (2)

1919 - 1924 arasında, işçi sınıfının yön ve yapısını belirlemekte işe yarayabilecek malzemeler içinde genel işçi birlikleri ve sol siyasal kuruluşlar hakkındaki bilgiler önem kazanmaktadır.

Gerçekten de 1908'lerde, Rumeli Bulgar sosyal demokratlarının hareketleri bir yana, siyasal kuruluşların işçi hareketleri üzerinde en fazla etkili oldukları dönem 1919 - 1923 dönemidir.

Dönemin ilk sol siyasal kuruluşu 23 Aralık 1918'de (3) Dr. Rıza Nur tarafından kurulan «Sosyal Demokrat Fırkası»dır. Fırka'nın amacı «Alelumum işçilerin, tanzim-i amâl ve teşriki mesaî'leri, bilçümle sosyal demokrat esasatına ifrağı, iktisadî ve siyasî teşekkülatın bu esas üzerine tanzimi, sermayedaran, Şirket ve Cemiyetlerinin yine sosyal demokrat prensiplerine tevfikî, ziraî, sınaî, iktisadî sendikalar teşkil ve bu sendikaların birleştirilmesi, sosyal demokrat esaslara göre kanun tedvini, bey-

(1) Beynelmilel kelimesi burada Enternasyonal'in fikirlerine ve örgütüne bağlı anlamına gelmektedir.
(2) Bu konu etraflı olarak ele alınacaktır.
(3) M. Tunçay: A. g. y. s: 58, not: 119

nelmilel sosyal demokrat teşkilatile birlikte çalışma, bütün işçi haklarının (hassaten sermayedarlara karşı) müdafaası zımnında yardım cemiyetleri teşkili işçilerin teminî maişet ve terfihi halleri, intihabatın tek dereceli olması, meb'uslar, Belediye ve şehir Meclisleri azâları vasıtasile, alelûmum teşkilat ve tesisatta sosyal demokrat esaslarının hakim kılınması» dır. (1) Fırkanın amacının işçi ve zenaatkârları örgütlemek olduğu bilinmekte, yalnız işçi hareketleriyle ilgili haberlerde, Fırka'nın adına rastlanmaması, bu alanda bir varlık gösteremediğinin bir belirtisi olmaktadır. 1920 yılından sonra da bu siyasal kuruluş işlemez hale gelmiştir. İşçi hareketleriyle iç içe gelişen diğer önemli 2 sosyal kuruluş ise Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın devamı sayılabilecek olan Türkiye Sosyalist Fırkası ve Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'dır. İstanbul'da eylemde bulunan bu kuruluşların yanında Osmanlı Mesai Fırkası ve Müstakil Sosyalist Fırkası da özel yapıları ve nitelikleri bakımından bizi ilgilendirmektedir.

Bu kuruluşların dışında, Kurtuluş savaşı sırasında Anadolu'da gelişmiş gizli ya da resmî nitelikte başka sol kuruluşlar da vardır ki önemli olmakla birlikte, işçilerle bağıntı kuramamışlar ve zaten bunu aramamışlardır.

İstanbul'da bulunan sol siyasal kuruluşlar, işçiler üzerinde somut eylemlerde bulunabilmiş ve hele 1920 - 1921 döneminde etkili bir hareket niteliği ka-

(1) Program, madde: 9, T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 423

zanabilmiştir. Bu hareketin, işçi hareklerini ve grevleri yönetmek ve işçi örgütlerini sınıf bilinci temeline dayanan büyük sol birliklerde toplamak çabaları olmak üzere iki yönü vardır.

Dönemin bu türden siyasal kuruluşlarından ilki, 20 Şubat 1919'da kurulan (1) ve gerçekte 1910'da kurulmuş Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın devamı olan Türkiye Sosyalist Fırkası'dır. Başkanı Hüseyin Hilmi (İştirakçi Hilmi, Hilmi Arkadaş), yayın organı İdrak'dır. Fırka programının 12. maddeden başlayan «sermayesiz sınıfın himayesi» bölümünde, işçi hakları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Ayrıca 11. madde «üretim araçlarının devletleştirilmesini» amaç edinmekte ve şöyle demektedir: «Şimendifer, maden ocakları, bankalar, şirketler ve sair buna mümasil müessesatı iktisadiye ile bilûmum vesaiti istihsaliye ve imaliyenin içtimaî bir hale ifrağı, yani devlet tarafından idaresi...» (1)

İşçi hareketleri bölümünde de aktarıldığı gibi, partinin kuruluşundan hemen sonra, Kazlıçeşme tabakhane işçileri grev ilân ederek T.S.F'e başvurmuşlar ve Hilmi Arkadaş (2) işçileri Veliefendi Çayırı-

---

(1) Programın tam metni ve parti hakkında bilgi için bk: T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 463 - 467

(2) Gerek H. Hilmi'nin kişiliği, gerekse Partinin çeşitli eylemleri T.S.F. hakkında çeşitli söylentiler doğmasına ve konuyla ilgilenen yazarların H. Hilmi ve T.S.F.'e çoğunluk olumsuz bir gözle bakmalarına yol açmıştır. Daha önce de değinildiği gibi, H. Hilmi gerçekten garip ve ilgi çekici bir kişiliğe sahiptir. Teorik sorunlarla uzaktan yakından ilgilenmediği bir gerçektir. Bunun önemli bir kanıtı da ne 1910'un İştirak ve diğer parti organı dergilerinde, ne de İdrak'de H.

na götürerek, bilinmeyen bir kaynaktan gelen 800 altın ile onları 10 gün beslemiş, bunun sonucunda grev başarıya ulaşmış ve bu başarı H. Hilmi'nin ve partisinin yıldızının parlamasına yol açmıştır. Kasımpaşa tersanelerinde çalışan işçiler, bundan birkaç gün sonra grev ilân ettiklerinde bu örnekten esinlenerek T.S.F'a başvurunca, H. Hilmi bu defa işçilerin «teavün sandığındaki» parayı Sosyalist Fırkası'na aktararak grevi yönetmiş bu hareket de başarıya ulaşınca T.S.F'e işçi kayıtları artmıştır. Bundan sonra ünlü tramvay grevlerini yöneten. H. Hilmi, İngiliz işgâl kumandanıyla da iyi ilişkiler kurarak, bu grevin de başarıya ulaşmasını sağlayınca, partiye «her gün 100 üye kaydolmaya başlamış, Mer-

---

Hilmi'nin doktriner ve bilimsel bir yazısına rastlanmayışıdır. Buna karşılık H. Hilmi tam bir eylem adamıdır ve T.S.F.'i işçiler üzerinde bir süre etkili kılan da bu özelliği olmuştur. H .Hilmi'nin gizli ilişkileri, kaynağı bilinmeyen, hattâ İşgal Kuvvetleri Komutanlığı olduğu söylenen bir gelir kaynağı bulunduğu bir gerçektir. Ama bizce H. Hilmi ve T.S.F. hiç bir zaman bir maşa kuruluş, ya da yabancılara satılmış bir hareket olarak nitelenemez. H. Hilmi bir arivisttir. Kendisine bir amaç edinmiş ve bu amacı gerçekleştirebilmek için her yolu yasaya uygun saymıştır. Kısa süren başarısı bu niteliğine bağlanabileceği gibi, düşüşü de yine bu hesapsız kitapsız, doktriner temelden yoksun eylemin sonucudur. Yalnız, ne olursa olsun, 1924'e kadar Türk İşçi sınıfı tarihinde, sosyalist hareketin işçi hareketlerini yönetmesinin önemli örneklerinden biri T.S.F'in ve H. Hilmi'nin eyleminde görülür.

Konuyla ilgili olarak fazla bilgi için bk: Zeki Cemal: Meslek dergisi sayı 24, Hilmi'nin Fırkası'nın kuruluşu yazısı, M. Tunçay: A. g. y. s: 48 - 57, Münir Süleyman Çapanoğlu: Türkiye'de Sosyalizm hareketleri ve Sosyalist Hilmi Kitabı, Tevetoğlu: Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler: s: 70 - 81...

kez-i umumi için Divanyolunda bir konak tutulmuş ve reis bey'e mahsus olmak üzere bir de otomobil tahsis edilmiştir. Kırmızı otomobilinde, soyalist fırkasına ait bayrağını dalgalandırarak dolaşan Hilmi arkadaş lûtfen bir tramvay arabasına binmiş olsa, bütün kondüktörler, vatmanlar, onun etrafında pervane gibi dönmeğe başlarlardı. Sosyalist fırkası reisi, ameleler arasında bu derece kuvvet sahibi olduğu gibi, sermayedarlar arasında da kuvvet ve kudretini göstermeğe başlamıştı» (1) Gerçekten de çeşitli haberler, büyük sermaye sahipleri, bu arada Şirketi Hayriye idaresi müdürünün Partiye kaydolduğunu, hatta tramvay şirketinde bir ara, şirketin bütün memurlarını Parti'ye kaydolmaya zorladığını göstermektedir. Yalnız kısa zaman sonra, yine gazetelerde, Sosyalist Fırkasına girdikleri için işlerinden çıkarılan işçiler olduğu haberleri yer almaktadır. Demek ki başlangıçta T.S.F'in başarısı ve işçilerin gözünde kazandığı önem Şirketleri telaşa vermiş, H. Hilmi'nin işgal kuvvetleri İngiliz komutanıyla ilişkilerini ve kişiliğini yanlış yorumlayan işverenler T.S.F' satın alabileceklerini hesaplayarak Parti'den yana görünmüşler ama kısa zaman sonra, H. Hilmi'nin işçi hareketlerini aynı dirençle yürüttüğünü görünce, durumu kavrayarak partinin tehlikeli olduğunu fark etmiş ve baltalamaya başlamışlardır. Zaten bu dönemden sonra da, aşağıda göreceğimiz gibi parti yıkılmıştır.

1919 ortalarından, 1921 ortalarına kadar, T.S.F'in

(1) Zeki Cemal: A. g. m.

parlak dönemidir. İşçiler, özellikle de Tramvay, Seyrisefain, Şirketi Hayriye, Haliç şirketleri işçileri, partiyi desteklemekte ve Parti içinde örgütlenmektedirler. (1) 1920'de Parti'ye kütle halinde katılmalardan başka, 1921 başında da Haliç vapurları amelesi Cemiyeti, Türkiye Sosyalist Fırkası'na üye olmuş (2) Şirketi Hayriye işçileri partiye girmiş ve denilebilir ki 1921 yılı başlarında Parti, Tramvay, Şirketi Hayriye ve Haliç Şirketi işçilerinin ve bunun yanında Zeytinburnu Fabrikaları ve Diğer bazı küçükj işyerleri işçilerinin yönetimini eline almıştır. T.S.F'in Aksaray, Beşiktaş, Kadıköy ve kısa ömürlü Eskişehir ve Edirne merkez şubeleri kurulduğu sanılmaktadır. (3) Ayrıca, 25 Ağustos 1919'da, T.S.F tarafından Bahriye ve Dahiliye Nezaretlerine verilen layiha'da «Fırkamızın Kasımpaşa şubesini teşkil eden amelenin» sözünden, bir de Kasımpaşa şubesinin bulunmuş olmasının mümkün olduğunu anlıyoruz. (4) T.S.F.'in parlak döneminin bir başka belgesi de, 1921, 1 Mayıs Bayramıdır. Daha önce sözü edilen bu bayramda, İstanbul'un hemen hemen bütün işçileri ve özellikle de T.S.F.'e bağlı işçiler, işlerini bırakmış ve bayramlarını kutlamışlardır. T.S.F'in 1 Mayıs 1921 günü, işçiye yayınladığı bildiri şöyledir: «Mayısın birin-

---

(1) Aynı tarihlerde Türkiye Çiftçi ve İşçi Sosyalist Fırkası'nın işçi örgütlerini bir birlik halinde toplamak ve tek cephe kurmak çabalarına T.S.F.'in katılmamış olması dikkate değer.

(2) İkdam: 1 Ocak 1921

(3) T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 463, M. Tunçay: A. g. y. s: 53

(4) İkdam: 25 Ağustos 1919

ci günü, amelenin en mukaddes bayram günüdür. Bu mukaddes bayramın tesidi, bütün amele için bir vazifedir. Ve bu yevm-i mes'ud şerefine, müsaedatı kanuniye dairesinde amele istirahat haklarını muhafaza edebilirler. Kavanini devlete riayet ve asayişi memleketi daima nazarı dikkatten dûr tutmayı büyük bir vazife edindiğini tarih-i teşkilinden beri vuku bulan bütün harekat ve teşebbüsatıyla isbat eylemiş olan tenviratı elektiriye amelesinin çalışmalarına muvafakat ve müsaade eylemiştir.» (1)

1920-1921 yılında, T.S.F'in ve H. Hilmi'nin İstanbul işçileri üzerindeki etkisi şüphe götürmez. Aşağıdaki gazete haberi bunun bir belgesidir: «Memleketimizin en hakiki ve en kuvvetli fırkasını teşkil eden Sosyalist Fırkasıyla beraber çalışan binlerce amele vardır. Bunların adetleri, pek mevsuk olan tahkikatımıza göre 17 bini tecavüz etmektedir.» (2)

İşçiler H. Hilmi'nin kişiliğinde -temelsiz ve yüzeyden de olsa- sosyalist fikirlerle yakınlık kurmuşlar ve benimsemişlerdir. Aşağıda ele alınacak yanlış adımlara ve kesin başarısızlığa rağmen. H. Hilmi sol fikirleri işçiye indirmeği bilmiş ve böyle bir hareketin 1920 yıllarının işçi sınıfı arasında gelişebilmesi için somut eylem ve başarıların ne derece önemli olduğu gerçeğini kavramıştır. Dönemin siyasal ortamından büyük çapta yararlandığı bir ger-

(1) Alemdar: 1 Mayıs 1337
(2) Alemdar 28 Nisan 1921

çektir. 1921 ortalarından itibaren, bu ortamın değişmesi ve Hilmi arkadaşı satın alamayacaklarını anlayan Şirketlerin, yumuşak tutumlarını bir yana bırakarak hareketi bölmeleri, T.S.F'i ve H. Hilmi' yi yıkarken, Türk işçi sınıfını da bir kez daha çıkmazda bırakmıştır. (1) İşçiyi bölme hareketlerinin başlıcası, Tramvay işçileri arasında «Amele Sıyanet Cemiyeti» adı altında bir dernek kurdurulması ve Şirket'in bu derneğe yardım etmesidir. Bu derneğin kuruluşu şöyle haber verilmektedir. «Haber aldığımıza ve ayrıca vukuu bulan tahkikatımıza nazaran gerek Şirketi Hayriye ve gerekse ameleyle doğrudan doğruya alâkadar olan diğer bazı müessesatı tüccariye, son zamanlarda pek ziyade kuvvetlenen ve bu kuvvetini muvaffakiyetlerle müsbet bir şekilde irae eden T.S.F'e muarız bir kuvvet ve mevcudiyet teşkil eylemek üzere «kontr parti» bir Amele Siyanet Fırkası teşkil ettiriyorlar... Şurasını da bilakaydü şart itiraf ederiz ki, Türkiye Sosyalist Fırkası, İştirakçi Hilmi gibi yorulmaz, yılmaz, azim ve iradesinden dönmez, gayyur ve namuskâr, aynı zamanda mûtedil ve intizamperver bir şahsiyetin riyasetinde, îcabat-ı zemin ve zamanı kollayarak hareket eyliyor, ihtiras ve müddeiyatı siyasiyeye kapılmaksızın amelenin siyaneti hukuku, te'min-i refahı için çalışıyor. (2) Amele Siyanet Cemiyet'nin 800 kadar üyesi olduğu ve 2500 tramvay işçisinden bu 800'ü

---

(1) Teorik temelden ve güçlü bir sınıf bilincinden yoksun olan hareket ancak önderlere bağlı olarak sürebilmektedir.

(2) Alemdar: 4 Mayıs 1921 (Yazı tarafı, görünmekle birlikte ilginçtir.)

içine aldığı sanılmaktadır. (1)

Yine, daha başlangıçta, T.S.F.'in kurulacağı haberini alan ve siyaset hayatına yeniden atılmak isteyen bazı «ittihatçılar» 29 Ocak 1919'da işçilerden yararlanmak düşüncesiyle Osmanlı Mesaî Fırkası'nı kurmuşlardır. Bu kuruluşun önemi 1919 seçimlerinde işçileri yanlış yöne itmeği başarmış olmasıdır. (2)

Artık tehlikeli görülmeğe başlayan T.S.F'i bölme çabaları, ürününü vermekte gecikmemiştir. 30 Ekim 1921 tarihli habere göre «Şehrimizde amele cemiyetleri tarafından tesis edilen Sosyalist Fırkası reisi ile bazı mensubini arasında zuhur eden bazı münaferetten dolayı, fırka ikiye münkasim olmuş, hatta bir hayli amele ve bilhassa Şirket-i Hayriye amelesi Sosyalist Fırkası'ndan ayrılmıştır. Sosyalist Fırkası reisi Hilmi Bey, evvelki gün vukuu bulan bir davet üzerine Büyükdere'ye gitmiş, saat 4.30 raddelerinde Büyükdere'den şirketin 69 no'lu vapuruna binmiştir. Vapur mürettebatından Fırkadan ayrılmak isteyen işçiler, bunu öğrenince fırkaya kayıt varakalarını Hilmi bey'e iade etmiştir. Hilmi Bey, Arnavutköy'de iskeleye çıkıp Polis'den vapurun kaptanının tevkifini istemiş, fakat polis reddetmiştir... Şirketi Hayriye müstahdeminden 638 kişi evvelce sosyalist Fırkası'na kayıtlıyken, Reis Hilmi Bey'den hoşnutsuzluk yüzünden 420 müstahdem fırkayı terkederek yeni teşekkül eden fırkaya gir-

---

(1) Türk İnkılâp Tarihi Ens. Arşivi: 24 Ağustos 1338 tarihli el-yazması rapor.

(2) 1919 seçimlerinden söz edilirken konuya değinilecektir.

miştir. (1) İlk bölünmenin Şirket-i Hayriye işçileri arasından gelmesi ilginçtir. Bir süre önce T.S.F.'e giren Şirketi Hayriye Müdürü Ali Bey'in olayla ilgisi olduğu düşünülebilir.

1922 tramvay grevi bozgunundan sonra, T.S.F. büsbütün çökmüştür. 26 Şubat 1922 tarihli bir gazete haberinde şöyle denilmektedir: «Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi Efendi'nin taht-ı tevkife alınması üzerine, Fırka işleri heyeti idare tarafından görülmekteydi. Fırkanın vaziyet-i hazırası ve ilerde alacağı şekil hakkında kendisiyle görüşen bir muharririmize reis vekili Hamdi Bey «Gerek sinnim ve gerekse bazı meseleler dolayısiyle bu mevkii işgal etmek istemezdim, fakat fırkanın, dolayısiyle amelenin geçirmekte olduğu buhranı nazarı itibare alarak bu teklifi reddedemezdim, vekâleti kabul ettim» demiştir.» (2)

Bir zamanlar işçiye büyük etkide bulunmuş olan T.S.F.'in bu çöküşünün nedenlerinin aranması, genel olarak Türkiye işçi sınıfının yapı ve gelişme doğrultusuna ışık tutacak nitelikte olduğundan, ko-

---

(1) İkdam: 30 Ekim 1921 (Haberdeki «yeni teşekkül eden fırka» sözü, bölünme olayını kanıtlamaktadır. Yalnız 1921 Ekiminde, bu yeni fırka hakkında elimizde veri bulunmamaktadır. T.S.F.'den ayrılan işçilerin kurdukları Müstakil Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu 12 Haziran 1922 olarak gösterildiğine göre (T. Z. Tunaya: A. g. y. s: 471) sözü edilen kuruluşun, ya şimdiye kadar belgeleri bulunamamış bir siyasal parti, ya da 12 Haziran 1922'de resmen kurulacak olan T.M.S.F. in kuruluş hazırlıkları haberi olduğu düşünülebilir.

(2) İkdam: 26 Şubat 1921

nuyla ilgili bazı haber ve yazılar aşağıya aktarılmıştır.

«Fırka niçin bu vaziyete düştü? Burada yapılan yolsuzluklar, haddini tecavüz etmiştir. Bir tarafta amele açlıktan kıvranırken, diğer taraftan türlü türlü israflar oluyordu. Sonra Hüseyin Hilmi'nin, sürekli olarak başkan olması da yanlıştır. Sosyalist amelenin hukukunu müdafaa ve muhafaza için en son müracaat edeceği silâhı, hiç bir sebep yokken alelade zamanlarda istimal ederek ehemmiyetten düşürmesi suçtur. Grev yapılırken muhtemel olan her şey düşünülür ve bilhassa ameleyi aylarca idare edecek parası olur. Fırkada bunun hiç birisi yokiken grev ilân edilmiş ve tabiyatile muvaffak olamamıştır.» (1)

20 Mart'da Ahmet Cevdet'in, Viyana'dan konuyla ilgili olarak gönderdiği yazıda da şöyle denmektedir: «Amele fırkası demek, ne kadar olursa olsun bir kısım ahaliden bahsetmek demektir, bu Fırka başına «azledilmez» (2) sorgusuz sualsiz bir kimse geçiyor. Neden bu imtiyaz! Çocukluğun derecesine bakın ki, amele grevi yapıyor ama sandığında para yok...» (3)

İşte bu türlü yorumlar arasında, yakın bir geçmişte binlerce üyesi bulunan T.S.F. bölünmüş, yıkıl-

(1) İkdam: 26 Şubat 1922
(2) T.S.F'in 1919 yılındaki tüzük değişikliğinden sonra reis «Azledilemez» hâle gelmiştir.
(3) İkdam: 20 Mart 1922

mış, ortadan silinmiştir. H. Hilmi'nin kişiliğinin, tek adam olmak istemesi, kadrosu bulunmamasının, işçinin sosyalist fikirlere kapalı olmamakla birlikte, kütle halinde bilinçlenmemiş olmasının, sermaye çevrelerinin giriştikleri bölücü hareketlerin ve nihayet T.S.F.'nin diğer sol kuruluşlarla birleşmekten her zaman kaçınmış olmasının bu çöküşte payları vardır.

T.S.F. böyle bir gelişme gösterirken, aynı yıllarda İstanbul'da, bir ikinci sosyalist kuruluş da, sol işçi derneklerini birleştirme ve bir sosyalist işçi federasyonu şekline getirme çabası içindedir. Bu siyasal kuruluş, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'dır. Teorik ve doktriner temel bakımından, H. Hilmi'den çok üstün olan kimselerin yönettiği bu kuruluş T.S.F.'in elinde olan işçi hareketleriyle ilgilenmek yerine, daha sistemli bir yoldan giderek İşçi Dernekleri'ni ele geçirmek istemiştir. Türkiye'de, - Rumeli elden çıktıktan sonra görülen - büyük sol işçi örgütleri girişimi bu döneme rastlar.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, 22 Eylül 1919'da kurulmuştur. Kurucuları arasında Dr. Şefik Hüsnü ve Ethem Nejat da vardır. Parti'nin kuruluşu Almanya'da tasarlanmış, daha sonra Türkiye'ye aktarılmıştır. Yayın organları Kurtuluş ve Aydınlık dergileridir. (1) Parti 1924 yılında kapatılmıştır.

T.İ.Ç.S.F.'in ilk eylemlerinden biri, bir sol tek cep-

(1) T. Z. Tunaya: 438

he meydana getirme ve bütün işçi dernek ve birliklerini büyük bir sol birlikte toplama girişimi olmuştur. 25 Ekim 1919 tarihli «İstanbul'da Amelenin ve İşçinin hakkını müdafaa yolunda ilk içtimaı» başlıklı haberde, şöyle denmektedir. «Dün Şehzadebaşında Ferah Tiyatrosunda muhtelif fabrikalar amele murahhaslarıyla T.İ.Ç.S.F.'si heyeti idaresinden mürekkep komisyonun daveti üzerine, İstanbul'da mevcut fabrika amele ve işçi murahhasları saat 1 - 30'da toplanarak hararetle müzakere ve münakaşalarda bulunmuşlardır. Hatipler, nutuklarında, her memlekette amele sınıfının mevkii içtimaisini ve bizdeki halini bihakkın tasvir etmişler ve muvaffakiyetlerinin ehemmiyetini anlatarak, haklarını müdafaa edecek mebusları intihap etmedikleri takdirde gelecek mebusların kanunlarda amelenin hayatiyle alâkadar mevadı müdafaa etmeyeceklerini bildirmişlerdir... Tophane Fabrikası ustabaşılarından Süleyman Efendi demiştir ki: İstanbuldaki muhtelif amele gruplarının 20 kişiden mürekkep bir heyeti bir kaç gün evvel toplandı ve bir içtima ihzar etti. Burada bir amele kütlesi var. Bugün bizim intihab edeceğimiz heyetler **«müttehit** amele Fırkası» teşkiline çalışacaktır... Meclisdeki mebuslar, amele meselelerimizle ilgilenmiyorlar. Şu halde amele Meclis'e kendi temsilcilerini yollamalıdır. Bilmezlerdi ki biz de bu memlekette çalışıyoruz. Halbuki biz, onların evlerini yaptık, tramvaylarını yaptık, beşeriyetin mevcut terakkisi nesi varsa biz yapıyoruz... Hakkımızı istiyoruz. Meclisi Mebusana, hak sahibi olduğumuzu anlatmak için bir murahhas göndermeliyiz. Bunlar da şeker alır,

bulgur alır, bizim hukukumuzu müdafaa edecek sözler söylemezlerse mevcudiyetimizi hatırlatırız. Bir daha intihab etmeyiz... Arkadaşlar, buraya entrika için geldiğimizi zannetmeyiniz. Burada ne bir zümrenin ne bir fırkanın entrikası var. Bu memleketin evlâdı olduğumuzu, yaşamaya hakkımız olduğunu anlatmak için Meclis-i Mebusana bizi de temsil edecekleri getirmeliyiz... Daha sonra Ahırkapı fabrikasından Osman Usta konuşmuş... Biz kendi kuvvetimizi bilmediğimiz için bugün esir kaldık. Ey ameleler, eğer siz dünyada bir insan gibi yaşamak isterseniz birleşiniz, demiş ve alkışlanmıştır. Konuşmasına şöyle devam etmiştir. «Dünyada görülmemiş bir harp, hendekleri insan leşleriyle doldurdu ama sermayedarlar evlerinde rahat oturdu. Senin arkadaşların çalıştı, öldü. Harp kazanılsaydı, sen ne kazanacaktın? Onların cepleri dolacaktı... İster misiniz bundan sonra kadınlarınız fahişe, çocuklarınız sokakta kalsın (İstemeyiz sesleri...) Birleşiniz arkadaş. Memleket şimdi en tarihi anını yaşıyor... Eğer Meclis'de senin koruyucun olacak olursa, bu mebus sana bir dilim ekmek, senin oğluna da mektep açacaktır. Memlekette iptidaî mektepleri yerleşiyor. Senin oğluna bir mektebi çok görenlerin oğluna birkaç muallim tayin oluyor. Eğer sen, hakkını muhafaza edecek mebus çıkarmaz isen, yarın sana 24 saati çok görürler. Ey amele, kendi adamlarını topla, kendi adamlarını intihab et... Amele içtimaı, bu ilk defa değildir. Bedrettin Simavi'ler vakası, bunlar hep sınıf, amele kavgaları idi... Sen Hürriyet ve İtilâfa, Millî Ahrar'a rey verirsen sana hakkı hayat yoktur. Onların program-

ları sana hakkı hayat vermez... Sonra sosyalist Fırkası namına Almanya'da tahsil görmüş Sadık Usta sahneye çıkmış ve demiştir ki: Ben Sosyalist Fırkasından geliyorum. Dünya ilerliyor, değişiyor... Biz sizin hakkınızı müdafaa, sizi kurtarmak için birleşiyoruz. Sizin için kendimizi feda ediyoruz. Sonra, Berlin Darülfünunu talebesinden Raif Bey demiştir ki: Bugün bizi niçin topladılar biliyor musunuz? Zenginler mebuslarını arttırmak için, kendilerini yükseltmek için adamlar gönderiyor. Bizim hakkımızı müdafaa edecek kimse yok. Türk milleti harp istiyor, dediler. Irak'ın kumlarında, Çanakkale'de, Kafkas'da amelemizi öldürdüler. Niçin... Amele, sen düşmanını tanı. Düşmanın Rum, İngiliz, Fransız değildir. Dünyada senin düşmanın sermaye sahipleridir. Biz milliyetçi fırkaları istemiyoruz. Arkadaşlar, bir gün kurtuluş günü gelecektir. Birleşin.» (1)

Yine aynı günkü bir haberde bu toplantıya 2000 üyenin katıldığı ve oy birliğiyle şunların kararlaştırıldığı bildirilmektedir:

1 — Bu seçim sistemi, işçi sınıının menfaatlerini koruyacak kimseleri seçmeğe elverişli olmadığından, bu defaki seçimlerin bu eski sistemle yapılmasını protesto eder ve doğrudan soğruya oy kullanmaya ve nisbî temsil'e dayanan bir kanunun hemen çıkmasını isteriz.

2 — Seçim kararnamesinin 39, ve Talimatnamesinin II. maddelerine göre, işçilere kolaylık ol-

(1) İkdam : 25 Ekim 1919

mak üzere fabrika ve işyerlerinde seçim sandıkları bulundurulmalıdır.

3 — Kongrede bulunan işçiler, Hasan (Sadi Birkök), Vehbi (Sarıdal), Ali (Cevdet), Sadık Ahi (Mehmet Sadık Eti), Ethem Nejat, Dr. Şefik Hüsnü, Süleyman, Cevat, Ömer, Şaban, Faik, Osman Alp, Agâh arkadaşlardan ve her fabrika ve işçi gruplarına birer yetkili temsilciden meydana gelen bir kurul seçmiştir. Bu kurul seçimlerde, işçilerin haklarının gözetilmesine ve İstanbul'da en az üç işçi mebus çıkarılmasına çalışacaktır. İşçiler bu kurulun seçeceği ikinci seçmenlere (müntesibi sani) reylerini vermeğe söz verirler.

4 — Burjuva partileri mebus çıkarma olanağını elde ederlerse, işçiler çiğnenen haklarını almak için gerekli görecekleri hareketlere girişebilirler. (1)

26 Ekim 1919'da ise, çok yankı yapmış olan bu işçi toplantısından şöyle söz edilmektedir: «İstanbul'da amele hareketi başlıyor.» «Amele sınıfı kendi hukuk ve menfaatlerine yarar kanunların vaz'ını temin etmek üzere Meclis'e kendi mümessillerini göndermeğe ve reylerini doğrudan doğruya vermek usulünü ihtiyar ve kabul olunmasını talep ve iddia etmektedir. Bu intihabatta muvaffak olması mümkün görülmemektedir. Bu içtimada diğer mühim bir nokta da, amelenin bir sosyalist grubun rehberliğinde hareket etmesidir. Sözü edilen Sosyalist

(1) İkdam : 25 Ekim 1919 (Dili sadeleştirilmiştir.)

grup Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisidir. Bununla birlikte, 18 Aralık 1919 seçimlerine Ethem Nejat, Tophane fabrikalarından Süleyman Usta, Mehmet Vehbi ile katılan parti seçimlerde bir varlık gösterememiştir.

T.İ.Ç.S.F'in haklı olarak, çok önem verdiği tek cephe hareketinin, kendi içinden değerlendirilmesi şöyledir: «T.İ.Ç.S.F Ethem Nejat Yoldaş'a göre de bir münevverler teşkilatı olduğundan, daha ziyade halk kütleleri teşkilatı olan Sosyal Demokrat ve Sosyalist Fırkaları ile uyuşmak, birleşmek lâzımdır. Benim kanaatime göre de, böyle bir ittihat vücuda gelmediği takdirde, kütleyi yeni fırkaya çekmek zor olacağı gibi, ötekiler dahilinde de, sırf onların rehberleri arasındaki o yarı burjuva ekseriyetleriyle amele menafiine pek büyük bir iş görmek mümkün olmayacaktır. İşte Ethem Nejat Yoldaş'ın, her üç fırkada hüküm süren «başkayımcılık (separatisme) temayülatına rağmen, bu üç fırkanın birleşmesine bütün samimiyetiyle çalışması onun gayet amelî ve musip bir noktai nazara mâlik olduğunu gösteriyor, fakat çok yazık ki, tâ o günden itibaren, İstanbul amelesi arasında bir cephe birliği vücuda getirecek olan bu teşebbüsümüzde biz muvaffak olamadık. Hüseyin Hilmi'nin o günlerde yıkılmayan diktatörlüğü, Sosyal Demokrat merkez-i umumisinde, kahir ekseriyetin küçük burjuvalar elinde olması, genç mahfeldeki bazı genç arkadaşların fazla sinirliliği, umumi sosyalist konferansı akdine vaziyeti siyasiyedeki buhranların ve hareketin gençliğinin müsaade etmemesi, bu lâzım te-

şebbüsü neticesiz bıraktı... 1919 senesinde muhtelif amele teşkilatları ve muhtelif sosyalist fırkaları tarafından İntihabat kanununu protesto etmek üzere toplanan İstanbul'un ilk sosyalist ve amele mitinginde (1) «Azizim bu miting bizim yapmak istediğimiz tek cephenin mukaddemesidir», diye Ethem Nejat umutlanmıştı. Fakat bilahare tecrübe de aldanmış olduğumuzu gösterdi. (2)

1919 yılı böyle bir eylemle kapanırken, bu defa ortak cephe, işçi kuruluşları arasında gerçekleştirilmek istenmiştir. Daha 1919'da T.İ.Ç.S.F. «Türkiye İşçiler Derneği»ni örgütlemek peşindedir. 29 Aralık 1919 tarihli bir gazetede çıkan, T.İ.Ç.S.F'in ileri gelenlerinden (Şefik Hüsnü olabilir) biriyle yapılmış bir görüşmede şöyle denmektedir: «Erbabı mesai arasında sınıf menafiini şuurlu bir hale getirecek teşkilat bu mesaimizin mihverini teşkil edecektir. Bizdeki Umum Türkiye İşçiler Derneği ile fırkamızın sıkı bir teması vardır. (3)

Türkiye İşçi Derneği'nin 1921 yılı bildirisi şöyledir:

1 — «Dünyanın her tarafında erbab-ı sây-ı amelin, bütün içtimaî kıymetleri meydana getiren yegâne faideli unsurlar olduğu halde ganî sefalet ve mahrumiyet içinde yaşamalara mucip olan

---

(1) Yukarda sözü edilen 24 Ekim 1919 toplantısı

(2) 28 - 29 Kanunusanî 1921, Karadeniz kıyılarında parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşları'nın 2. yıldönümü adlı broşürden Zenon imzalı «Ethem Nejat arkadaş» yazısı s: 72 - 75, Tevetoğlu'ndan, A. g. y. s: 109 - 110

(3) İkdam: 29 Aralık 1919

ve insanların insanlar, milletlerin milletler tarafından soyulması esasına istinad eden hal-i hazır esareti içtimaiye ve hukukiyesini Kongre protesto eder.

2 — Bu protestoya verilecek en amelî ve müessir şekil, aynı feci maişete mahkûm olan işçilerin elele vererek müşterek menfaatlerini ittihadın verdiği kuvvetle müdafaa etmek olduğunu idrak eden kongre, Türkiye proleteryasının müttehit burjuvazi kuvvetlerine karşı aynı teşkilat etrafında müttehit, kudretli bir cephe teşkil etmesini ve ilk imkân husulünde mümasil dernek ittihatlariyle temasa gelmesini temenni eder.

3 — Kongre, bu şuurlu tezahüratın cihan proleteryasına iblağını kararlaştırır. Onlara, Türkiye işçileri namına, selamlar ve içtimaî inkılabın babası Karl Marx'ın meşhur «Bütün dünya proleterleri birleşiniz» hitabını tekrar eder. Yaşasın bütün dünya işçilerinin Sermayedarlığa karşı beynelmilel ittihadı. (1)

Türkiye İşçi Derneği'nin eylemde bulunduğu yıllarda varlığını sürdüren bir başka benzer kuruluş da «Beynelmilel İşçiler İttihadı»dır. B.İ.İ. kominternin kızıl sendikalar birliğine bağlıdır. 9 şubesi olan beynelmilel Bira İşçileri İttihadını, Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadını, ve Beynelmilel Marangozlar ittihadını içinde bulundurmakta ve çoğu yerli azın-

(1) Aydınlık s: 3, Eylül 1921, İşçi Dernekleri Kongresi yazısı

lıklardan olan 4 bin kadar üyesi bulunmaktadır. Bu üyelerden 1000 kadarı Türk'tür. (1)

1922 yılında İşçi Derneği'nin, işçi örgütlerini birleştirmek üzere yeni bir girişimde bulunduğunu ve İstanbuldaki bütün sol siyasal parti ve işçi derneklerini yazılı olarak birleşmeğe davet ettiğini öğrenmekteyiz. Amele Siyanet Cemiyeti ve bu tarihte çözülmeğe yüz tutmuş T.S.F, çağrıya uymamışlar, Beynelmilel işçiler İttihadı, 3 büyük sendikasıyla toplantıya katılmış, ayrıca Mürettipler Cemiyeti, Müstakil Sosyalist Fırkası (2) ve Ermeni Sosyal Demokrat Fırkaları delegeleri, 21 Temmuz 1922 de toplanmışlardır. Bir Konfederasyona gitme olanakları araştırılmış, marxist bir program hazırlanmış ve komisyon perşembe günü toplanmaya ve işçiler arasında sürekli propaganda ile bir konfederasyon ortamının hazırlanmasına karar vermiştir.

1922 yılına ait bazı bildiriler, bu propaganda amacıyla hazırlanmış olsa gerektir. Bunların birinin üzerinde Troçki, Lenin, Zinovyef'in resimleri ve «bütün dünya işçileri birleşiniz» yazısı vardır. Bildiri şöyledir: «Yoldaşlar gözlerimizi açıp aramızdan istismarcıların ektiği millî tefrikayı söküp atalım. Mukadderatımızı, cihan emekçilerinin mukadderatlarıyla birleştirelim. Beynelmilel işçiler İttihadının kırmızı bayrağı altında toplanalım. Yaşasın Türkiye İşçi Teşkilatları Birliği, Yaşasın Beynelmilel İşçi

(1) İstanbul İşçi ve sosyalist teşkilâtları hali hazır harekâtı raporu

(2) Bu fırka ilk toplantılardan sonra kongreye katılmamıştır.

İttihadı, Kahrolsun istismarcılar, çorbacılar, haram yiyici sınıflar.»

Bir diğer bildiri de şöyledir: «Amele; İstanbul'un beyaz elli beylerini efendilerini, münakalâttan, ekmekten, gazeteden, telgraftan, ziyadan, herşeyden mahrum ediniz. Memurlar, sultan hükümeti devairindeki vazifelerinizi terk ediniz. İstanbul hükümeti ile Sultan'a kaçabilmek fırsatını vermeyiniz. Onu tevkif ediniz.» (1)

T.İ.Ç.S.F çevresi T.S.F'in aksine, ulusal kurtuluş savaşı ve Ankara hükümetini hep desteklemiştir. Bu, önceleri, yeni haraketin verdiği umudun, sonraları da değişen koşulların zorlamasının sonucu olmuştur. Bu konuda 1922 Aralığında Dr. Şefik Hüsnü'nün Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası adına, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çektiği telgraf ilginçtir.

«Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne»

İstanbul'un şuurlu işçileri, Türk işçi ve köylü ordularının, bütün cihan proleteryasının müzaheretile cihan emperyalizmine karşı kazandığı zaferi kalblerinden alkışlamışlardı. Zaferi müteakip tufeyliler ve zalimler saltanatı yerine millet saltanatını ikame suretile yapılan siyasî inkılap onları daha derinden sevindirdi. Bu münasebetle İstanbul münevverleri arasında müşahede edilen irticaî vaziyeti nefretle takbih, terakki yolunda yapılacak mücadelede tekmil emekçi sınıfının inkılapçılarla sonuna

(1) Bildiriler için bk: M. Tunçay: A. g. y. s: 157-158 not 29-31

kadar beraber olacağını temin, ve yakın bir âtide işçi ve çiftçilerimizi hakiki kurtuluşa mazhar edecek yegâne çare olan müşterek istihsal ve mülkiyete müstenid içtimaî inkılabın husul bulacağını kaviyyen ümid ettiğimizi arz ile millet vekillerini tebrik ederiz.» (1)

Yine de 1923 yılında işçi birlikleri sorunu yeniden ele alınmış, ama artık önderlik sol kuruluşların elinden çıkmıştır. 1923 girişimini ele almazdan önce İşçi Derneği ve T.İ.Ç.S.F'nin yorumlarını yapacak olursak, T.İ.Ç.S Fırkasının, ciddî ve oldukça bilimsel bir teorik temele oturan ve sol cephede bir tartışma ortamı yaratabildiği kadar, tek cephe zorunluluğunu da görmüş ve bu uğurda çalışmış bir kuruluş olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız, bu türden kuruluşlarda her zaman görüldüğü gibi T.İ.Ç. S.F. bir kütle hareketi yaratamamış tabanını sağlayamamış ve büyük sol konfederasyonlar hareketi de başarıyla sonuçlanamamıştır. Gerçekten de T.S. F, kısa bir süre için de olsa, kütlelere daha iyi girebilmiş bir parti olarak kalmıştır. İki sol siyasal örgütün belki de işçi hareketleri yönünden verimli olabilecek birleşmeleri gerçekleşememiştir.

1923'e kadar giden dönemin siyasal kuruluş - işçi sınıfı ilişkisi konusuna son vermeden, 1919 seçimlerinde tek işçi mebus olarak Meclis'e giren ve sonra Ankara Büyük Millet Meclisi'nde de görev alan Numan Usta'nın tutumuna da kısaca değinmek yerinde olur. 1919'da Numan Usta, sol harekete karşı

(1) Aydınlık, sayı 2, s: 295

sayılan bir kuruluşun, Osmanlı Mesai Fırkası'nın adayı olduğundan ve gerçekte de eski İttihatçıların yardımıyla seçilmiş bulunduğundan (1) diğer sosyalist partiler bu adaya cephe almışlar ve sosyalist olmadığını yaymışlardır. Özellikle T.S.F'in davranışı çok serttir. T.İ.Ç.S.F'nin durumu daha yumuşak karşıladığı, 29 Aralık 1919 tarihli haberde görülmektedir. T.İ.Ç.S.F'nin bir ileri gelenine, Numan Usta hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, cevap, «seçilmesine karşı olmadığı, henüz bir eyleminin görülmediği» şeklindedir. (2) Numan usta'nın bir sosyalist olmadığı bir gerçektir. Kendisine 1922 Aralığında Büyük Millet Meclisinde, sosyalist mebus bulunup bulunmadığı sorulduğunda «Evvela şu noktayı izah edeyim. Meclisi teşkil eden zevat muhtelif içtihatlarda olabilir. Fakat bu gün içtihadını takib etmek hiç bir mebusun hatırından geçmiyor. Bu gün, memleketi kurtarmak, harbi bitirmek mevzuubahistir.» (3) diye cevap vermektedir. 1922 sonlarında, 1923 başlarında yeni kurulmakta olan düzenin ve B.M.M hükümetinin yasaya uygun işçi temsilcisi Numan Usta'dır.

1923'deki yeni işçi birlikleri hareketi de Numan Usta eliyle yürüttürülecektir. «İstanbul'un idaresi, millî hükümete intikal ettikten sonra, Mebus Numan Usta'nın teşvik ve davetiyle bir Birlik Meclisi kurulmuştur. (4) Her işkolunda sendikalar kurul-

(1) M. Tunçay: A. g. y. s: 61 not: 131
(2) İkdam : 29 Aralık 1919
(3) İkdam: 20 Aralık 1922
(4) M. Tunçay: A. g. y. s: 159

ması ve bunların endüstri merkezlerinde Amele Dernekleri Birlikleri haline gelmesi ve Bunların birleşmesiyle Türkiye Dernek Birlikleri İttihadı'nın kurulması öngörülmektedir. Tüzük hazırlanmış, 16 işçi örgütünün delegeleri aralarında karara varmışlar (1) yalnız Derneklerin resmen kurulması 1923 seçimlerinin ertesine bırakılmıştır. İttihat üyelerinin 15 bini bulacağı sanılmaktadır...» (2)

Aydınlık çevresinin ve genel olarak sol kuruluşların bu girişimi olumlu karşıladıklarına bakılacak olursa, sol kuruluşlar ya bu girişime sonradan hakim olmayı düşünmektedir, ya da böyle görünmek istemektedirler.

Aynı günlerde İstanbul'da eyleme geçen İstanbul Umum Amele Birliği, işverenlere yakın bir dernek olduğundan, aynı çevrenin olumsuz tavrıyla karşılaşmıştır. Yine 1923 sonbaharında kurulmasına çalışılan Türkiye Amele Birliği»nin ne türden ve ne titelikte bir birlik olduğu ise anlaşılamamıştır. Bazı kaynaklara göre dernek, Aydınlık Dergisi çevresince kurulmak istenmiş ve İstanbul'da 250 delegenin, 34 sendikanın hazır bulunduğu bir kongre toplanmış, İstanbul'da 19 bin, Zonguldak'da 15 bin, Balya - Karaaydın'da 10 bin işçiyi temsil ettiği bildirilen bu kongre Türkiye Amele Birliği'ni kurmaya karar vermiştir. (1) Ancak hükümet, birliği tanıma-

---

(1) L. Erişçi: A. g. y. s: 17 not: 33
(2) Aydınlık, 1 Mayıs 1923, s: 390-393
(3) M. Tunçay: A. g. y. s: 171-172 not: 52, Sülker: Türkiye'de Sendikacılık, s: 27

mıştır. Oysa bazı yazarlarca İstanbul Amele Birliği ve Türkiye Amele Birliği birer sarı kuruluş olarak nitelenmiştir. (1) Gerçekten de bu derneğin önce Aydınlık çevresi, yani T.İ.Ç.S.F, tarafından kurulmak istendiği ama hükümetin izin vermeyerek girişimi kendi eline aldığı düşünülebilir.

Bir kez daha geniş bir federasyonda birleşme olanağını yitiren ve 1923 ün sosyo - ekonomik ortamı düşünülecek olursa, sınıf bilinci temeli üzerine kurulma olanağını da kaybeden işçi sınıfının, 1908'de başlayan, 1919 - 1922 de güç kazanan atılımı, 1924'de kesilmiştir. 1923, 17 Şubat - 4 Mart İzmir İktisat Kongresine gönderilen işçi delegasyonu ise, Aydınlık çevresinin dergide gösterdiği ve gerçekte İstanbul Birlik Meclisi tarafından 1 madde eklenerek kabul edilmiş olan dilek ve teklifleri bir yana bırakarak, iş adamlarının ve işverenlerin de üzerinde birleştikleri, çalışma koşullarının düzeltilmesiyle ilgili 34 maddelik bir teklifi kabul etmiştir.

Gerçekte, sınıf bilinci temeline dayanan hereket ve girişimler daha 1923 lerde sona ermiş olmakla birlikte, 1925 takrir-i sükûn kanunuyla son kımıldanışlar da bastırılmış ve işçi sınıfının 1908 - 1923 dönemi de böylece, hareketlerin doğrultusunun sapması ve engellenmesiyle sona ermiştir.

1919 - 1923 döneminin işçi hareket ve sorunlarını ve bu hareketlerden çıkacak sonuçları son bölümde etraflıca ele alacağımızdan burada dönemin çok kısa bir özetini yapmakla yetineceğiz:

---

(1) L. Erişçi: A. g. y. s: 18

1919 - 1923 işçi hareketeri sol kuruluşların etkisini duyurduğu hareketler olmuş, işçi kütleleri, doktriner ve sınıfsal bir bilinçlenmeyle olmasa da, somut yararlar görmeleri açısından T.S.F'e bağlanmış ve bu sol partiyi desteklemişlerdir. Yalnız geniş işçi kütlelerinde gözlenen bu sınıfsal bilinç ve doktriner temel yokluğu, kütlelerin, fikirle bağlı olmamaları yüzünden, sol kuruluşlardan aynı kolaylıkla kopmalarına da yol açmıştır. İşçi somut yararlar peşinde koşmakta ve hareketleri ve örgütleri bu yarara göre değerlendirmektedir. T.S.F'in siyasal rakibi olan T.İ.Ç.S.F, doktriner bir temele oturması açısından, hareketleri örgütlemekte daha şanslı görünse de, somut eylemler ve yararlar arayan işçi kütlelerine inememiştir. Yine de, dönemin bütün önemli örgütlenme hareketleri bu kuruluşun elindedir. Bununla birlikte, T.İ.Ç.S.F, eylemini yaymak olanağını, dönemin istisnaî siyasal koşulları yüzünden bulamamış, bir ara rayına oturmuş gibi görünen doktriner yöneliş kısa süreli olmuş ve geniş kütlelere yayılma zamanını bulamamıştır. Yalnız, dönemle ilgili olarak söylenebilecek şey, 1919 - 1923 işçisinin sol fikirlere yatkınlığı, sol'a karşı olmayışı ve bu fikirler kendisine kadar götürülebildiği her zaman ve yerde, bunları kabule eğilimli oluşudur. Oysa ne bu fikirleri işçiye götürebilme zamanı bulunabilmiştir, ne de bu güçte bir sol çevre doğabilmiştir. Zaten kendi önderlerini yetiştirebilecek bilinç düzeyinden çok uzak olan işçilerin eğitilebilmesi için gerekli zaman ve koşullar sağlanamadığı gibi, işçinin yatkın olduğunu söylediğimiz sol fikirler de ona dışardan gelmiştir. Bunun sonucu 1923'den sonra, hareketin tümüyle

yön değiştirmesidir.

Çok kısa bir şekilde değinilen bu noktalar, Sonuç bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

SONUÇ

Derlediğimiz belge ve gözden geçirdiğimiz kaynaklar, Türk işçi sınıfının doğuşu ve yapısı hakkında özetle şu gerçekleri ortaya koymuştur:

Batı'da, kapitalist endüstri ya da kapitalist üretim biçiminin doğurduğu işçi tipinin iki ana özelliği vardır: a — Üretimin objektif koşullarından ayrılmış olmak, yani üretim araçlarına sahip olmamak, b — Bağımlı bulunmamak, yani emeğin özgürleşmiş olması.

Batı'da işçilerin bu şartları tam anlamıyla önce İngiltere'de olmak üzere ancak 17. yüzyılda gerçekleştirmeğe başladıklarını ve 18. özellikle de 19. yüzyıllarda gerçek bir işçi sınıfından söz edilebileceğini görüyoruz. Kütle halinde işçileşme ve işçi kütlesinin çatışkın bir temel sınıf olarak burjuvazinin karşısında yer alışı Batı'da 18. yüzyılın ikinci yarısına ve 19. yüzyıla rastlar. Bu yüzyıllarda kapitalizm artık gelişme göstermiş, burjuva sınıfı ekonomik egemenliği elde etmiş, bu gelişme bir yandan lonca örgütüne son darbeyi indirirken, bir yandan da emekle üre-

tim araçlarının ayrılması büyük bir hız kazanmıştır. Olayı hızlandıran temel neden ve kapitalizmin özgür emek ihtiyacını karşılayan ana kaynak, topraksızlaştırılan köylü olmuştur. Çeşitli yollardan topraklarından atılan köylüler işsiz güçsüz, sefil ordular halinde şehirlere akın etmişler ve tek iş imkânı olan endüstriel üretimde, kendilerine sunulan en kötü şartları bile kabul ederek çalışmaya başlamışlardır. 19. yüzyılda endüstri devrimi ve endüstri alanında görülen dev gelişme, işçi sınıfının sayıca olduğu kadar bilinç bakımından da güçlenmesine yol açmış ve bu sınıf tarih sahnesinde yerini almıştır.

Bir cümleyle özetleyecek olursak, Batı'da işçi sınıfını zorunlu olarak yaratan faktör «kapitalizme geçiş» olgusu ve «endüstri devrimi»dir. Bu olgularsa Batı'nın ekonomik gelişmesinin tabiî ve kaçınılmaz sonuçlarıdır. Bu yeni sınıf, yapısına bağlı olarak, kendi ideolojisini ve dünya görüşünü de yaratmış, daha doğrusu böyle bir ideolojinin somut temellerini hazırlamıştır.

Şimdi, araştırmamızın sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğunda beliren işçi kütlesinin A — Batı işçi sınıfına ne yönde benzediğini ne yönden ayrıldığını, B — Bu benzerlik ve ayrılıkların 1924'lere kadar bir Türk işçi sınıfından söz etme imkânı verip vermediğini sormamız ve bu soruları cevaplandırmamız gerektir.

A — Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği ekonomik sürecin, çeşitli etkiler altında, Batı'dan

farklı olduğunu belirtmiştik. İmparatorluğun kısaca söz ettiğimiz sosyo-ekonomik yapısı, kapitalist ilişkilerin doğmasını uzun süreler engellemiş olmalıdır. İş hayatı ve küçük endüstri bu yüzden lonca ve esnaf teşkilatları çerçevesini uzun süre kıramamış, bu türlü kuruluşların ve birçeşit Ortaçağ düzenine dayanan ekonomik ilişkilerin çözülmesi, bizde, Batı'da olduğu gibi yerli kapitalizmin gelişmesiyle değil, yabancı kapitalizmin ülkeye girmesiyle gerçekleşebilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılda bile, Rumeli'nin bazı kesimleri bir yana, bir kapitalist birikim olamadığına ve yatırımcı sermaye meydana gelemediğine göre, işçi sınıfını doğuracak ekonomik gelişme nerede aranmalıdır? Bizce bu gelişme ve değişmenin kökü, İmparatorluğun Tanzimat'dan sonra büsbütün Batı'ya açılarak Batı'nın ekonomik pazarı haline gelmesinde, yani bir iç gelişmede değil de bir dış etkidedir. Avrupa'da işçi sınıfı yerli kapitalizmin ürünüyken, Osmanlı İmparatorluğunda işçi kütlesini doğuran başlıca güç yabancı kapitalizm olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda endüstriel bir devrim sözkonusu olmasa da, endüstriel bir gelişmeye 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra rastlandığı ve bu gelişmenin 1870'lere kadar bir devlet endüstrisi, şeklinde gerçekleştirilmeğe çalışıldığı bir gerçektir. Yalnız, ekonomik tarih açısından pek kısa sayılabilecek bir süre içinde görülen bu gelişme 1870'den sonra başarısızlığa uğrayarak dur-

muş ve devlet endüstrisi kesimi gerilerken, endüstriel işyerleri, ulaşım şebekesi, madenler büyük bir hızla yabancı sermayenin eline geçmiştir. Eski küçük endüstri sisteminin çözülmesi nasıl Batı'nın etkisiyle olmuşsa, kısa bir devlet endüstrisi denemesinden sonra, endüstri hayatına yine yabancı sermaye hakim olmuştur.

1870'lere kadar çoğunluğu devlet işyerlerinde çalışan ve sayıca pek fazla olmayan işçiler, bir sınıf niteliği kazanmaya başladıkları ve hareketlere giriştikleri 1870'lerden sonra, artık büyük çoğunluğuyla yabancı sermayenin işyerlerinde çalışmaktadırlar. İşte Osmanlı işçi kütlesinin, Batı işçi kütlesinden en önemli farkı şüphesiz ki doğuş biçimidir. Sistemin kendi iç çelişme ve gelişmesinin yarattığı bir sınıf olan Batı işçi sınıfının karşısına Osmanlı işçi sınıfı, ekonomik emperyalizmin etkisiyle gelişmiş ve büyümüş bir kütle olarak çıkar. Bu doğuş farkı Türk işçi sınıfının yapısını, bilinçlenme durumunu ve sonraki gelişmelerini etkileyecektir. Bir yerli kapitalist gelişmenin ürünü olmayan, bir yerli burjuva sınıfının karşıtı durumunda bulunmayan ve Osmanlı devletinin yapısında zaten bulunmayan böyle bir yerli burjuvanın sömürüsünü somut olarak hissetmemiş bu sınıf; eylemlerinde, bilinçlenmesinde, gelişme doğrultusunda bu özelliğinin izlerini taşıyacaktır. Şu halde, Türk işçi sınıfı, 1923'e kadarki gelişmesi içinde, Batı'nın endüstriel toplumlarında olduğu gibi, toplumun iki temel sınıfından biri değildir; burjuvazinin antitezi niteliğini taşımaktadır. Bu yüzden toplumların iki karşıt (antagonist) sınıfından biri

değil, bir ara sınıftır. Temel karşıtlığı ise, yabancı kapitalistledir. Türk işçisi, 1923'e kadar giden dönemde, özce yabancı kapitalizmle sömüren sömürülen ilişkisi içindedir.

1908 grevlerinin peşinden acele çıkartılan Tatil-i Eşgal kanunu, yabancı kapitalizmin baskısının bir ürünü olduğu gibi, metindeki belgelerin gösterdiği şekilde, çeşitli grev ve işçi hareketleri sırasında, yabancı şirket temsilcileri, işçileri bölmek, Hükümete baskı yapmak, vs. gibi şekillerde etkili olmaktadırlar. Bu bakımdan büyük çoğunluğu yabancı sermayenin işyerlerinde çalışan işçilerin yaptıkları her hareket, giriştikleri her eylem bilinçsiz de olsa, yapısı gereği «sömürücü yabancıya karşı» harekettir.
Demek ki Türk işçi sınıfının bu Doğuş özelliği, birlikte getirdiği bütün yapı değişikliğiyle, Batı işçi sınıfından en önemli farkıdır.

Diğer farklar, kısaca şöyle özetlenebilir.

a — Nicel yetersizlik: Gerçek bir endüstri devrimi geçirmemiş ve millî bir kapitalist düzene varamamış olan Osmanlı İmparatorluğunda, büyük endüstri ancak devlet hizmetlerinin yürümesi için zorunlu olan kollarda, bir de yabancı kapitalizmin kârlı bulduğu sektörlerde, dar sınırlar içinde kurulabilmiştir. Durum böyle olunca, endüstride çalışan işçi sayısı - İmparatorluğun son dönemlerinde bütün İmparatorluk üzerinde 1 milyonu geçmiş, hattâ 2 milyona yaklaşmış olarak hesap edilse bile - İngiltere, Kıta Avrupası ülkeleri, hattâ

Rusya ile karşılaştırıldığında nispeten zayıf bir kütle olarak kalmaktadır. Bir yandan zayıflık, öteyandan çok sayıda işçi çalıştıran büyük işyerlerinin azlığı buna karşılık küçük ve dağınık işyerlerinin fazlalığı, bu kütlenin eylemini ve bilinçlenmesini olumsuz yönde etkilemektedir.

b — Kozmopolit yapı: Doğuşunda kozmopolit bir yapıya sahip olmak, hele yabancı kapitalizmin ürünü olan Osmanlı işçi sınıfı için, sınıf yararları ve hareketleri açısından olumsuz sayılabilecek bir özelliktir. Yabancı kapitalizm, Türk işçi sınıfının sömürürken, bu yapı özelliğinden büyük çapta yararlanmıştır. Emperyalizmin ve yabancı kapitalizmin henüz o derece kök salmadığı 1870 - 1880 arası hareketlerde işçilerin ortak eylemlerini pek etkilemeyen bu kozmopolit yapı, bağımlı ulusların ulusal bağımsızlık hareketleri ve özellikle de emperyalistlerin Rum ve Ermeni azınlıkları araç kullanarak işçiyi bölme taktikleri sonucunda sınıf bilincini ve hareketlerin gücünü olumsuz şekilde etkilemiştir.

c — Türk işçi sınıfının Osmanlı sınıf yapısının dışında, sistemin iç gelişmesinin ürünü olarak değil de dış etkiyle doğması önemli özelliklerinden biridir. Bu bakımdan toplumun sınıfsal görünüşü içinde, yukarda da sözü edildiği gibi, temel çatışkın sınıfların dışında ve çatışması emperyalizme olan bir ikinci dereceden sınıf olarak belirir.

d — Türk işçi sınıfının yukardaki özelliğine bağlı bir başka kendine özgü yanı Batı'da olduğu gibi temel çatışkın sınıflardan biri olma durumunda bulunmaması, bunun sonucunda da bilinçlenme oluşumunun özel bir yol tutmuş olmasıdır.

Görüldüğü gibi, bir iç gelişmenin ve tabiî evrimin sonucu olmaması bu sınıfı Batı işçi sınıfından temelce farklı kılacak ve bu fark Türk işçi sınıfının yapısını etkileyecektir. Yalnız aradaki bütün farklara rağmen gerek Batı'da gerekse Osmanlı devletinde olsun işçi sınıfı kapitalizm olgusunun sonucudur. Her iki tarafta da işçinin üretimin objektif koşullarından ayrılmasını sağlayan, yani emeği üretim araçlarından ayıran etmen kapitalizmdir. Batı'da bu süreç bir iç gelişmeyle meydana gelirken Osmanlı İmparatorluğunda dış kapitalizmle gerçekleşmiştir.

Bütün temel farklara rağmen Türk işçi sınıfının Batı işçi sınıfıyla benzeştiği bir nokta da emeğin özgürleşmesi, yani işçi olabilecek kişilerin toprağa yada kişiye bağlılıklarından kısmen kopmalarıdır. Batı'da bu özgürleşme klasik biçimini İngiltere'de kazanmış, toprağın kapitalist çiftliklere yada otlaklara dönüştürülmesi sonucunda toprağa bağlı köylüler kütle halinde topraktan koparak şehirlere akın etmişlerdir. Böylece endüstri kendisine gerekli iş gücünü, hem de çok iyi şartlarla bulmuştur.

Avrupa'da topraktan koparılma olayı, kapitalizme geçişin hazırladığı bir durumdur. Osmanlı devletinde topraktan kopma ve şehirlere akın 18 ve 19. yüz-

yıllarda görülür. Köylünün topraksızlaştırılması sürecine burada da rastlanmaktadır. Yalnız, Osmanlı İmparatorluğunda bu sürecin temelinde kapitalizm değil de iç ve dış etkilerle toprak düzeninin çökmesi vardır. İmparatorluğun timar rejimine dayanan toprak ve tarım düzeninin çökmesi, yerine iltizam, malikâne gibi köylünün kişiler tarafından soyulmasına ve toprağın da bakımsız kalmasına yol açan sistemlerin geçirilmesi, 1858'de çıkarılan ülkenin alt yapısına aykırı, liberal ilkeler taşıyan Arazî Kanunnamesi tarımcı halkı sanıldığından da büyük çapta topraktan koparmıştır. Topraklarını bırakarak şehirlere akın eden bu kimseler gerekli işgücünü meydana getirmişlerdir.

B — Bu temel ayrılık ve benzerliklere göre Osmanlı İşçi Kütlesinden Sınıf terimiyle söz etmemiz doğru olmuş mudur? Bu gerçekten tartışmalı bir konu olmakla birlikte, her hangi bir şeye bir ad vermek ancak daha önce kavramları tanımlamak ve bu tanımlar üzerinde anlaşmakla mümkün olabileceğine göre, verdiğimiz sınıf tanımına uygun kütleler bu tanıma uydukları ölçüde sınıf sayılabilirler.

Konu bizi çok önemli bir başka konuya, sosyal sınıflar konusuna geri götürür. Çeşitli sınıf tanımları bulunmakla birlikte, çağımızda sınıflaşmanın ekonomik bir temele dayandığı genel geçer bir görüştür. Biz de bu çalışmada böyle bir görüşü benimseyerek, sosyal sınıflaşma denilen sosyolojik olayın kökünün, özellikle endüstri devriminden sonra ekonomik farklılaşmalara dayandığı noktasından ha-

reket ediyoruz. Böyle bir noktadan kalkılınca en uygun sınıf tanımı olarak şu tanımı benimsiyoruz. «Gelir kaynakları, üretim araçları karşısındaki mülkiyet durumları ve ekonomik hayat içindeki fonksiyonları aynı olan, çıkarları birleşen ve bütün bunların sonucu olarak yaşama biçimleri duygu ve görüşleri az çok benzerlik gösteren kütleler bir sınıf meydana getirirler. Batı işçi kütlelerine sınıf adını verirken uyduğumuz tanım bu olmuştur. Türk işçi kütlesi bu tanıma ne derece uymaktadır? Gelir kaynaklarının aynılığı söz konusu olduğunda, 19. yüzyıldan sonra bu işçilerin gelirlerinin emekleri karşılığında aldıkları ücret olduğu, yani emeklerini satarak geçinmekte oldukları söylenebilir. Gelir kaynaklarının aynılığından anlaşılan da zaten budur. Yoksa şüphesiz ki işçilerin çeşitli iş yerlerinde çalışmaları söz konusudur. Mülkiyet durumlarına, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup olmamalarına gelince; 17 ve 18. yüzyıllarda tam anlamıyla gerçekleşmemiş olan üretim araçlarından ayrılmanın 19. yüzyılın hele ikinci yarısından sonra gerçekleştiği, fabrika ve çeşitli işyerlerinde çalışan işçilerin ister devlet fabrikalarında ister yabancı sermayeli işyerlerinde olsun, hep başkasının üretim araçları üzerinde çalışmakta oldukları kesindir. Burada akla gelen bir soruya hemen cevap vermek gerekmektedir. Devlet işyerinde çalışmak işçinin işçi olma durumunu, ya da üretim araçları karşısındaki mülkiyet durumunu değiştirir mi? Devlet işyeri işçilere ait olmadıkça yani devletin de olsa kapitalist bir işletme olarak kaldıkça, işçinin emeğini satma durumu değişmemektedir. Bu bakımdan

devlet endüstrisi kesiminde çalışan işçiler de işçi olma niteliklerini kaybetmezler.

Sınıf kavramına çok farklı bir anlam verenler, meselâ bir kümeye sosyal sınıf adı verilebilmesi için bu kümenin mutlaka kendisini sömüren diğer küme ile çatışma halinde olması, yani antagonist bir sınıf olması gerektiğini savunanlar bizim Türk işçi kütlesini bir sosyal sınıf kabul etmemize karşı çıkacaklardır. Bu görüş, sadece toplum içindeki antagonist güçleri sınıf saymakta bunun dışında kalan güçlere bu niteliği yüklememektedir. Oysa sınıflar arası antagonizma sınıfların belli bir gelişme seviyesinde ortaya çıkan bir olaydır. Toplumlarda temel antagonist sınıflar dışında, antagonist olmayan sınıfların varlığı kabul edilmektedir. Bazı düşünürler yalnız antoganist temel katmalara sınıf adını vermekte, antoganist olmaya kümelere «katman» demektedirler. Bazı düşünürlerse bu katmanlar için de sınıf terimini kullanmaktadırlar. Görüldüğü gibi, iş buraya gelince artık terminojik bir sorun niteliği kazanmaktadır.

Bazıları ise sınıf kavramını sınıf bilinciyle bir tutarak, Türk işçi kütlesinden bir sınıf olarak söz etmemizi eleştireceklerdir. Bu görüş de yine özel bir tanımlamanın ürünüdür ve bir sınıfın sınıf olabilmek için mutlaka sınıf bilincine sahip olması gerektiği görüşüne dayanmaktadır. Hemen söyleyelim ki, böyle bir kriter kabul edildiğinde bir çok Batı toplumunu bile sınıfsız toplum saymak gerekecektir. Oysa gelişmiş ve fonksiyonları farklılaşmış bir ekonomik düzende, yani ürün ve değer fazlası yaratı-

lan bir ekonomik yapıda, farklı ekonomik rollerin, üretim araçları karşısında farklı mülkiyet ilişkilerinin, farklı çıkarların, kısaca sosyal sınıfların bulunmaması mümkün değildir. Marxist düşünürler henüz bilince varmamış kendinden (en soi) sınıfların yanında; bilinçli, kendisi için (pour soi) sınıfların varlığını kabul ederler.

Sınıf tanımımızın sübjektif yönü olan çıkar aynılığı konusuna gelince, 1870'lerden sonra, özellikle de 1908-1923 yılları arasındaki hareketleriyle Osmanlı işçi kütlesi böyle bir çıkar aynılığına sahip olduğunu açıkça ortaya koymuş durumdadır. Burada asıl sorun, kütlenin bu çıkar aynılığının bilincine varmış olup olmamasıdır. Yalnız hemen hatırlatmak gerekir ki, yukarda da anlattığımız gibi, bilinç faktörü bir kütleyi sınıf kavramı içine sokabilmek için gerekli şart değildir. Bilinçlenmemiş bir sınıftan hem bilimsel olarak hem de günlük konuşmalarda rahatlıkla söz edilebilmektedir.

Osmanlı işçi sınıfı bilinçli bir sınıf mıydı? Kütle olarak şüphesiz ki hayır. Çıkar ayrılığının kısmen farkına varmış ve çeşitli dönemlerde çeşitli hareketlere girişmiş olmakla birlikte, bu kütlenin tam bir sınıf bilinçlenmesi içinde bulunduğu söylenemez. 1870 - 1908 arası hareketleri, daha önce de gösterildiği gibi, ekonomik bunalımın yarattığı kendiliğinden hareketlerdir. Bir sınıf bilinci henüz söz konusu değildir. 1908 - 1923 arasında böyle bir bilinçlenmeğe doğru - hiç değilse Selanik, İstanbul,

İzmir, Bursa gibi endüstri kesimlerinde, aydınların da etkisiyle - gidildiği bir gerçektir. Bu bilinçlenmeyi yaratan başlıca güçler şöyle sıralanabilir: a - Balkanlardan gelen nispeten güçlü sol akımların etkisi, b - Türk aydınları arasında sol akımların yankı bulması, ilk sol örgütlerin kurulması, c - Emperyalizmin gittikçe artan baskısı, bu baskının yabancı kapitalist işverene karşı işçiler arasında tepki yaratması, d - Savaşların yarattığı ekonomik bunalım...

Gerçek bir bilinçlenme yaratabilmek için iki temel şart gerekmektedir. Bu şartların birincisi toplumun sosyo - ekonomik yapısının böyle bir sınıf bilinç lenmesine yol açabilecek nitelik taşımasıdır. Bu, kapitalizmin gelişmesi, sanayi kapitalistinin, büyük burjuvanın işçiyi somut olarak sömürmesi ile mümkündür. Oysa yukarda da işaret ettiğimiz gibi Türk işçi sınıfı, bir sınıf niteliği kazandığı andan itibaren karşısında somut olarak, sömürücü yerli burjuvaziyi değil de, önceleri devleti sonra da yabancı sermayeyi görmüştür. Şu halde, Batı anlamında bir işçi sınıfı bilinçlenmesi olayı Türk işçi sınıfı arasında gerçekleşememiştir. Bu durum, Osmanlı devletinin sosyo - ekonomik yapısından ve bu yapının ürünü olan işçi sınıfının kendi öz yapısından ileri gelmektedir.

Bilinçlenmek için önemli olan ikinci şart sol örgüt ve akımların güçlü olmasıdır. Oysa bu türlü örgütler de toplumda köklü bir alt - yapı temeline dayandıkları ölçüde güçlü olurlar. Böyle köklü bir sosyo - ekonomik temele sahip olmayan Osmanlı Dev-

leti içinde kurulan bu türden örgütlerin, nitel ve nicel yetersizlikleri, gelişmek için ortam ve yeterli zaman bulamamış olmaları, etki alanlarının birkaç büyük şehirle sınırlanması, etkilerini azaltmış ve zayıflatmıştır.

Osmanlı işçi kütlesinin sınıfsal niteliği üzerine özetle şunları söyleyebiliriz: Osmanlı İşçi sınıfı, yerli bir kapitalist gelişmenin tabiî olarak yarattığı bir kütle değil de yabancı kapitalizmin ürünü olduğundan kapitalist toplumlarda görüldüğü gibi, toplumun burjuva karşısındaki temel çatışkın sınıflarından biri değildir. Antagonist (çatışkın) olmayan bir sınıf, bir alt sınıf, ya da çatışkın olmayan sınıflara «tabaka» adını vermek istersek, bir tabakadır. Temel sınıf haline gelebilmesi ancak bir yerli endüstrinin gelişmesi, bir yerli burjuva sınıfının doğması ve yerli kapitalist ilişkilere geçilmesiyle mümkündür ki Türk toplumunun 1923'e kadarki döneminde böyle bir gelişmeden henüz uzak bulunulduğu doğaldır. Doğuş biçimi ve şartları Türk işçi sınıfının bilinçlenme ve örgütlenme durumunu ve 1923 sonrası gelişmesini de etkileyecektir. 1923'e kadar giden dönemde Türk işçi sınıfının temel çelişkisinin hiçbir zaman varolmamış bir yerli endüstri burjuvazisiyle değil de yabancı sermaye ile olması, bu sınıfta günümüze kadar gözlenen sınıf bilinci eksikliğinin açıklanmasında bir ipucu sayılabilir. Cumhuriyet'den sonra yabancı sermayenin ülkeden yavaş yavaş çıkmasıyla temel çelişki de ortadan kalkmış ve kapitalist bir gelişme aşamasına hızla geçilemediğinden işçi sınıfının gerçek çelişkisi ha-

line gelecek olan yerli endüstri burjuvazisiyle çelişki de doğamamıştır.

Görüldüğü gibi, Osmanlı işçi sınıfı, Osmanlı düzeninin özel sınıf yapısı dışında dış etkilerle meydana gelmiş bir sınıftır. Sistemin iç işleyişinin ürünü olmaması, Cumhuriyet'den sonra gelişmesinin kesilmesine ve yeni bir yola girmesine yol açmıştır.

Yine de, ister sınıf, isterse (özel bir sınıf tanımından hareketle) katman adını verelim bu kütlenin varlığı, hareketleri, eylemleri ve toplum üzerindeki etkileri inkâr edilmez bir olgu olarak kalmaktadır.

.....

BİBLİOGRAFYA

Abadan, Yavuz : Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat'ın 100. yılı münasebetiyle yayınlanan Tanzimat Kitabından İstanbul, Maarif Matbaası, 1940

Adelbourg, Edouard : Recueil de Fetvas concernant le Contrat de Louage Constantinople 1838

Akdağ, Mustafa : Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fak. yayınları no: 131, 1959 Ankara

Armaoğlu, Fahir H. : Siyasî tarih dersleri, Ankara Ün. yayınları Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 136 - 118 Ank. 1961

Aynî, Mehmet Ali : Hatıralar, İst. 1945

Babeuf, Graccus : Devrim yazıları, Çan yayınları 1964, İstanbul

Barkan, Ömer Lütfü : 15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Esasları, İst. Ed. Fak. yay. No: 256, İst. 1945

Barkan, Ömer Lütfü : Türk yapı ve Yapı Malzemesi İçin Kaynaklar, Ist. Ün. İktisat Fak. Mecmuası cilt 17, No: 1 - 4

Barkan, Ömer Lütfü : Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, Tanzimat Kitabından, İst. Maarif Mat. 1940

Belin, M. : Türkiye'nin İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler İst. Devlet Matbaası 1931

Berkes, Niyazi : 200 yıldır neden bocalıyoruz, Yön yay.

Boué, Ami : La Turquie d'Europe, cilt III, 1840 Paris

Cemal, Zeki : Memleketimizde Amele hareketleri, Meslek Dergisi sayı 21- 22, 24 - 25

Cevdet Paşa : Cevdet Tarihi,

Çapanoğlu, M. Süleyman: Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi, Pınar yay. İst: 1964

Dalsar, Fahri : Bursa'da İpekçilik

Dunning, W.A. : History of Political Theories, The Macmillan Com.

Engels, Fréderik : L'Origine de la Famille, de la Propriété Privée et de l'Etat, Paris 1893,

Erişçi, Lütfü : Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, Kutulmuş mat. İst. 1951

Esenkova, Enver : Le Communisme en Turquie, Est et Ouest. Parıs Sept. 1964

Evliya Çelebi : Evliya Çelebi Seyahatnamesi

Freyer, Hans : Endüstri Çağı, İst. Üni. Ed. Fak. Konferansları 3

Galanti, Avram : Ankara Tarihi, İstanbul 1950

Gavril, Arhangelos : Anadolu Bağdat Şirketi Osmaniyesinin İçyüzü, 1327

Gökbilgin, Tayyip : Millî Mücadele başlarken, kısım II, İş Bank. Yay.

Heaton, Herbert : Economic History of Europe, Harpers and Brothers

Karai, Enver Ziya : Osmanlı Tarihi, cilt 7, Türk Tarih Kurumu yay. 13. seri, No: 16 g, Ankara, 1959

Kaynar, Reşat : Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Türk Tarih Kurumu yay. seri 7, No: 19, Ankara 1954

Kuran, A. Bedevî : İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İst. Tan Mat. 1945

Kuran, A. Bedevî : Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp hareketleri ve Millî Mücadele, Baha Mat. İst: 1956

Kıvılcımlı, Hikmet : Türkiye'de Kapitalizm, Tarihsel Maddecilik yay. 1965

Laqueur, Walter Z : Communism and Nationalism in the Middle East, London

Lefranc, George : Dünyada sendikacılık, Varlık yay. İst. 1966

Louis ,Paul : Fransız Sosyalizmi Tarihi, 4. yayınevi, İst. 1966

Mantran, Robert : İstanbul dans la Seconde Moitié du 17. ème siècle, Revue des études Sud-Est Européennes, Tome I, No: 1 - 2

Mardin, Şerif : Jön Türklerin Siyasî fikirleri, İş Bankası Kültür yay. Ankara, 1964

Marx, Karl : Kapital, Cilt 1, Kitap 1 - 2, 3, 4, 5, Sol Yay. Ankara

Nuri, Osman : Mecellei Umurû Belediye, 1922 İstanbul

Nussbaum, F.L. : A History of the Economic Institutions of Modern Europe, F. S. Crofts and Com. New York 1937

Ongunsu, A.H. : Tanzimat ve Amillerine Umumî bir Bakış, Tanzimat Kitabından

Pouqueville F.C.H.L. : Voyage en Morée, à Costantinople et en Albanie... pendant les Années 1789 - 1799 - 1800 - 1801, cilt 2, 3

Refik, Ahmet : Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, İst. 1931

Refik, Ahmet : Hicrî 13. asırda İstanbul Hayatı, İst: 1932

Sarç, Ö. Celal : Tanzimat ve Sanayiimiz, tanzimat kitabından

Seligman, E.R.A. : The Wealth of Natıons'a Önsöz

Serin, Necdet : Türkiye'nin Sanayileşmesi, Ank. Üni. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. 167 - 147, Ankara 1963

Smith, Adam : The Wealth of Nations, Dent.s double Volumes, London

Suvla, Refii Şükrü : Tanzimat Devrinde İstikrarsızlar, Tanzimat Kitabından

Sülker, Kemal : Dünya'da ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu, 1966

Sülker, Kemal : Türkiye'de Sendikacılık, Sendika Kültürü serisi No: 1, İst. 1955

Şakir, Ziya : Tanzimat Devrinde Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi Çeltüt Mat. İst. 1957

Şanda H. Avni : Türkiye'de 54 yıl önceki İşçi hareketleri Evren yay. İst. 1962

Şanda H. Avni : Bir yarı Müstemleke Oluş Tarihi, İst. 1932

Talas, Cahit : İçtimaî İktisat, Ank. Üni. Siyasal Bilgiler Fak. Sayı: 118-100, Ank. 1961

Tengirşek, Y. Kemal : Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, Tanzimat Kitabından

Tevetoğlu, Fethi : Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ank. 1967

Texier, Charles : Description de l'Asie Mineure

Todorov, Nikolay : Sur Quelques Aspects du Passage du Féodalisme au Capitalisme dans les Territoires Balkaniques de L'Empire Ottoman, Revue des Etudes Sud-Est Européennes 1963, Tome 1, No: 1, 2

Todorov, Nikolay : 19. asrın ortalarında Bulgar Topraklarında Kiralık Emek (Bulgarca, Tarihî Bakış Dergisi, Sofya 1959)

Todorov, Nikolay : Tanzimat Döneminde, Rumeli'deki Endüstri Tesisleri (konferans metni)

Toydemir, Sedat : Türkiye'de İş İhtilâflarının Tarihçesi, Sosyal Siyaset Konferansları, 4.

Tournefort, Pitton : Relation d'un Voyage au Levant

Toynbee, Arnold : Industrial Revolution

Tökin, İ. Hüsrev : İktisadî ve İçtimaî Türkiye, Rakkamlarla Türkiye'de Sanayi, İstatistik Umum Müdürlüğü yay. Ankara 1946

Tunaya, T. Zafer : Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri Siyaset ilmi Serisi, 8, İst. 1960

Tunaya, T. Zafer : Siyasî Partiler, İst. 1952
Tunçay, Mete : Türkiye'de Sol Akımlar, Siyasal Bil. Fak. Yay. No. 219 - 201, Ank. 1967
Türk Ziraat Tarihine bir Bakış : Devlet Mat. İst. 1938
Velikos, Stefan Sur le Mouvement Ouvrier et Socialiste en Turquie aprés la Révolution Jeun Turc 1908, Etudes Balkaniques 1964/1
Viquesnel : Voyage dans la Turquie d'Europe
Webb, Sidney ve Beatrice Histoire du Trade-Unionisme, Paris 1897
Yeniay, İ. Hakkı : Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İst. Üni-Yay. No: 1074.

Süreli yayınlar :

a — Gazeteler :

Akşam
Alemdar
Hadika-tül-Akbar
İkdam
Muhbir
Sabah
Takvim-i Vekayi
Tasvir-i Efkâr
Tanin
Tercümanı Ahval
Tercüman-ı Şark
Terakki
Tercüman-ı Hakikat
L'Osmanlı
La Turquie
Le Moniteur Oriental
Le Journal de Costantinople
The Levant Herald

b — Dergiler :

İştirak
Aydınlık
Meslek
Kurtuluş

c — Diğer süreli yayınlar:

İslâm Ansiklopedisi
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi
İstatistik yayınlar

İÇİNDEKİLER

Önsöz ... 5

Giriş ... 9

Batı'da İşçi Sınıfını Doğuran Sosyo-Ekonomik yapıyla Türk Toplumunun sosyo-ekonomik yapısı arasında kısa bir karşılaştırma ... 17

I — 19. yüzyıl başından 1870'lere kadar Osmanlı İmparatorluğunda işçi sınıfı ... 49

A — 1800-1839 Dönemi ... 50

B — 1839-1870 Dönemi ... 70

II — 1870'den 1908, II. Meşrutiyete kadar Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıfı ... 107

III — 1908 II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar Osmanlı İşçi Sınıfı ... 163

A — 1908-1918 Dönemi ... 172

B — 1919-1923 Dönemi ... 242

Sonuç ... 295

Bibliyografya ... 309

HABORA KİTABEVİNİN YAYINLARI

BİLGİ DİZİSİ:

Türkiye'de İşçi Sınıfı (Oya Sencer)	15.00 TL.
Yirminci Yüzyılda Marksizm (Roger Garaudy)	12.50 TL.
Yağma Edilen Türkiye (Demirtaş Ceyhun)	10.00 TL.
Haçlı Emperyalizm (Demirtaş Ceyhun)	6.00 TL.
Çin Kurtuluş Savaşı (Mao Tse-Tung)	10.00 TL.
Leipzig Duruşması (Ernst Fischer)	10.00 TL.
Ya Vatan Ya Ölüm (Fidel Castro)	7.50 TL.
Çekoslovakya Meselesi (Fidel Castro)	5.00 TL.
Fidel Castro Konuşuyor (L. Lockwood) - F. R. Allemann)	5.00 TL
Vietnamda Halk Savaşı ve Amerika (Giap)	7.50 TL.
Amerikan Komünist Partisi (Ahmet Angın)	7.50 TL.
Bolşevizm (Bertrand Russell)	7.50 TL.
Yasak Kitaplar (Bülent Habora)	7.50 TL.
Lidice (Eleanor Wheeler)	5.00 TL.
Dünya Hükümeti C.I.A. (Finney — Wecker)	4.00 TL.
Lenin (Jozef Stalin)	4.00 TL.
Anarşizm (Kropotkin)	4.00 TL.
Seçme Düşünceler (Bakunin)	4.00 TL.
Sosyalist Realizm (A. Siniavski)	4.00 TL.
Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi (Oya Sencer)	5.00 TL.
Sosyalizm, Sendikalizm, Komünizm, Anarşizm (C.E.M. Joad)	5.00 TL.
Nazım Hikmet Üzerine (Zühtü Bayar)	3.00 TL.
Politika ve Üniforma (C. de Gaulle)	2.00 TL.
Grevler, Sendikalar, Partiler (Rosa Lüxemburg)	7.50 TL.

ROMAN DİZİSİ :

İspanya Yaşasın Ölüm (Nikos Kazancakis	10.00 TL.
Toda Raba (Nikos Kazancakis)	10.00 TL.
Çirkin Amerikalı (W. Lederer - E. Burdick)	10.00 TL.
Gürültülü Birkaç Saat (Muzaffer Buyrukçu)	10.00 TL.
Cezaevi Günleri (Max Frisch)	12.50 TL.
Ünlü Filmlerin Romanları - Ciltli kuşe şömiz	15.00 TL.
Ve O Döndü (Boris Polevoy)	7.50 TL.
32 Saat Özgürlük (Gyula Hernadi)	7.50 TL.
Hafiye (Maksim Gorki)	6.00 TL.
Savaşın Yankıları (Anatoli Kalinin)	6.00 TL.
Amerika Amerika (Elia Kazan)	6.00 TL.
Savaş Çağı Umut Çağı (Oya Baydar)	6.00 TL.
Natacha (A. Roube Janski)	5.00 TL.
400 Darbe (F. Truffaut — M. Moussy)	5.00 TL.
Dolce Vita — Tatlı Hayat (F. Fellini - Lo Duca)	5.00 TL.

HİKÂYE DİZİSİ:

Bir Şefin Çocukluğu (Jean-Paul Sartre)	5.00 TL.
Gizlilik (Jean-Paul Sartre)	3.00 TL.
Kavga (Muzaffer Buyrukçu)	6.00 TL.
Darağacından Rapor - Çekoslovak Hikâyeleri	3.00 TL.

KAPAK DÜZENİ : Osman S. AROLAT

55

Bu çalışma, bir Doktora çalışması olarak hazırlandı. Güvenle, içtenlikle, inançla.... Kişiler onu kendi kaprislerine, küçük oyunlarına, kliklerine alet ettiler; bilimselliği, amacı, niteliği arada unutuldu. Şimdi bu çalışma konuyla ilgilenenlerin eleştirisine sunuluyor.. Yine güvenle, yine inançla, yine umutla ve eleştirilere açık olarak.

HABORA
kitabevi

15 LİRA